

ItK

50012/
1317
87 -

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

TARTALOMBÓL

Artók István: Két XVII. századi magyar egyházi retorika
Ársetri Lajos: Berzsenyi vitái Kölcsey recenziójával
Ángyel Dénes: A quiproquo és a quidproquo Jókai életében és műveiben

Szabó András: A vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke
Árduai Balogh Sándor: Szabó Dezső bizalmas levelei
zemle

Ártych Szczycki: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (*Balázs Mihály*)
Árkóczi-tanulmányok (*Jankovics József*)
Árulow Viktor: Fazekas Mihály (*Fried István*)
Árvidélyi János: Filozófiai és esztétikai írások (*Dávidházi Péter*)
Árccsis Rózsa: Minőségeszmény Németh László szépírói műveiben
(*Olasz Sándor*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1983. LXXXVII. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Biró Ferenc

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

- Bartók István*: Két XVII. századi magyar egyházi retorika 447
Csetri Lajos: Berzsenyi vitái Kölcsey recenziójával 463
Lengyel Dénes: A quiproquo és a quidproquo Jókai életében és műveiben 482

Kisebb közlemények

- Szányi Etelka*: Egy XVI. századi gyülekezeti ének szerzője 501
Bitskey István: Fáludi Ferenc retorikai műveltsége és prózastilusa 508
Kókay György: Napóleon proklamációjának történetéhez 514
Mikó Pálné: Márton József szerepe a napóleoni proklamáció fordításában 518

Adattár

- Szabó András*: A vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke 523
Vörös Imre: Ifj. Köleséri Sámuel levele Scheuchzer zürichi professzorhoz 527
Enyedi Sándor: Aranka György és Szrógh Sámuel levelezése 529
Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső bizalmas levelei 536

Szemle

- Lech Szczucki: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (*Balázs Mihály*) 548
 Rákóczi-tanulmányok (*Jankovics József*) 552
 Julow Viktor: Fazekas Mihály (*Fried István*) 555
 Erdélyi János: Filozófiai és esztétikai írások (*Dávidházi Péter*) 559
 Judith Marcus-Tar: Thomas Mann und Georg Lukács (*Schweitzer Pál*) 565
 Kocsis Rózsa: Minőségeszmény Németh László szépírói műveiben (*Olasz Sándor*) 568

*

Bónis György: Révay Péter. — R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain. — Bethlen Mihály útinaplója. — Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából, I–II. — A Huszadik Század körének történetfelfogása. — Velká generace Bánszki Nyugatu. — Világzemlélet és irodalom. — Vargha Kálmán: Berda József alkotásai és vallomásai tükrében. — Belohorszky Pál: A mulandóság lovagrendje. (*Tarnóc Márton, Hopp Lajos, János István, Bánszki István, Erdődy Gábor, Lőrinczy Huba, Sziklay László, Kovács József, Vásárhelyi Miklós, Rónay László*) 570

Krónika

Esze Tamás nyolcvan éves (*Jankovics József*) — Borsa Gedeon hatvan éves (*Vásárhelyi Judit*) — Kiss József hatvan éves (*Stoll Béla*) — Lukácsy Sándor hatvan éves (*Pomogáts Béla*) — A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája 1982. (Összeállította: *B. Hajtó Szófia*) 581

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
 Ménesi ut 11–13.
 1118

KÉT XVII. SZÁZADI MAGYAR EGYHÁZI RETORIKA

Martonfalvi Tóth György: *Ars concionandi Amesianana*

Szilágyi Tönkö Márton: *Biga pastoralis*

Elterjedt nézetek szerint az efféle latin nyelvű XVII. századi munkákra nem érdemes különösebb gondot fordítani, hiszen valószínűleg úgyszemint szellemtelen kompilációk, külföldi minták jól-rosszul sikerült átültetései. Későbbi korokból visszatekintve nem volt szokás a prédikációkészítés mikéntjét fejtegető értekezéseket az irodalommal szoros kapcsolatba hozni. Ezzel a szemlélettel ellentétben mi azt igyekszünk megmutatni, hogy a vizsgált művek *irodalmi szövegek* (szívnonalas olvasmánynak szánt prédikációk) elméleti problémáit taglalják, ezért nem zárhatók ki irodalomelméletünk történetéből.

I. Martonfalvi Tóth György érdemeit nem mulasztotta el méltatni az utókor. Működése eszméletörténeti fontosságának kellő hangsúlyozása mellett azonban éppen csak érintették a prédikációval kapcsolatos tevékenységét.

Írói munkásságának java része pályájának legfontosabb szakaszához, debreceni tanárságához kötődik (1660–1681). Utrecht, Franeker, Oxford, Leiden egyetemeit megjárván, rövid váradi tartózkodás után került Debrecenbe. Magas színvonalú képzettségét, rendkívüli egyéniségét igazolja az a hatás is, amivel a debreceni kollégium fejlődésében döntő fordulatot hozott: „szinte észrevétlenül emelte magasabb meg magasabb színvonalra az iskolát, úgy hogy az ő két évtizedes tevékenységének lett eredménye, hogy az addigi főgimnáziumszerű intézet már akadémiai jelleget is kezdett öltetni magára”.¹ Ezért nevezik Martonfalvit a kollégium második alapítójának. A debreceni évek irodalmi eredményei közé, teológiai, logikai, egyházszerkezeti kérdésekkel foglalkozó munkák sorába illeszkedik 1664-ben megjelent homiletikai tankönyve, az *Ars concionandi Amesianana*.²

A másik vizsgált mű szerzőjével, Szilágyi Tönkö Mártonnal szemben már jóval nagyobb az adóssága a kutatásnak. „Gloria perpetuo benedicta manebit in aevo” – jövendőlte halálakor egyik tisztelője,³ de a jóslat nem vált be. E helyen legalább prédikációelméleti művét szeretnénk megmenteni a feledéstől. Szilágyi Márton a debreceni kollégiumban Martonfalvi tanítványa volt. Martonfalvi figyelt fel a tehetséges növendékre, ő szorgalmazta, hogy külföldi egyetemeken folytassa tanulmányait.⁴ Szilágyi követte mestere nyomdokait Utrechtben, Franekerben, Leidenben, de megfordult Groningenben is. 1669-ben ő is debreceni magisterré lett. Több mint tíz évig tanítottak együtt egykori

¹ZOVÁNYI Jenő, *A Tisztántúli Református Egyházkerület története*. Debrecen, 1939. 39. Martonfalvi debreceni működéséről lásd még: ZSIGMOND Ferenc, *A debreceni református kollégium története 1538(?)–1938*, Debrecen, 1937. 68–72.

²*Ars concionandi Amesianana*... a Georgio MARFONFALVI... Debrecini... 1666. RMK II. 1079.

³*Honor posthumus, quem... Martini SZILÁGYI, Fautores, Symmistae, Amici et Discipuli detulerunt*. Debrecini... 1700. RMK II. 1989. PATHAI István gyászoló verséből.

⁴Szilágyi erről több művében is megemlékezik. Más szempontból is érdekesek lehetnek azok a Martonfalvi posztumusz művének előszavában közölt „catalogusok”, amelyekben felsorolja, kiket küldött mestere külföldi akadémiákra, és kikkel tartotta a kapcsolatot a tanulmányok elvégzése után is. Nagy MARTONFALVI Györgynek... *Szent Históriaja*... melyet... a' meghóltak vótuma, s' testamentoma szerint világra bocsátott SZILÁGYI Márton... Debreczenben... M.DC.LXXXI, RMK I. 1256.

mesterével; 1681-ben, Martonfalvi halála után katedráját Szilágyi vette át. Tanára iránt érzett megbecsülésének számos helyen tanújelét adta. Így indokolja például, hogy miért ő adta ki néhai kollégájának kéziratban maradt művét: „Mert ha szintén erre commissiom nem lett volna is, . . . mind a' szoros relatio, melly köztem s' az Author között megsértődés nélkül sok esztendőök alatt megtartott, mind peniglen velem való néhai fáradhatatlan dajkálkodása, és azoknak a' jóknak meg-gondolása, melyeket kebeléből vettem, ezaránt való tiszteletemnek meg-cselekedésére méltán kötelezhet-nek.”⁵

Szilágyi egyházsónoklattani tankönyve, a *Biga pastoralis*⁶ 1684-ben jelent meg. Hasonlóan Medgyesi Pál néhány évtizeddel korábbi ilyen tárgyú munkájához,⁷ ez is egy kötetben foglalja össze az imádság és a prédikáció elméleti tudnivalóit. (Ez a metaforikus *biga* elnevezés egyik magyarázata: amiképpen a bigát két ló húzza és két kereke van, azonképpen a lelkipásztornak is két feladatát kell leginkább szem előtt tartania, az imádkozást és a prédikálást.) Szilágyinál a hangsúly egyértelműen a prédikációelméletre tolódik: ez teszi ki a könyv nagyobb részét, terjedelme az *ars orandi*éknak négyeszerese.

Nemcsak a két debreceni tanár összefonódó életpályája teszi célszerűvé, hogy műveiket együtt tárgyaljuk. Nagy a hasonlóság a kettő között; Martonfalvi tömören, lényegretörően megírt művét – ő maga „brevisissima methodus”-nak nevezi – követi sok tekintetben a *Biga pastoralis* prédikációelmélete. Az utóbbi részben az előbbinek sok példával, kitérővel, bőbeszédűbben előadott kifejtése, de Szilágyi több olyan területre is kitér, amivel Martonfalvi nem foglalkozott. (Függeléként csatoljuk a két értekezés egyszerűsített vázlatát, ami képet ad felépítésükről.)

II. A következőkben az eredetiséggel és az önállósággal kapcsolatban szeretnénk néhány dolgot megjegyezni. A szakirodalom Martonfalvi művét könnyen elintézhette, hiszen ez már címében is „Amesiana”. Igen egyszerű a következtetés: a szerző nyilván Amesius másolta.⁸ Mindkét magyar elméletírónál a legtöbbet hivatkozott és legjobban magasztalt példakép Amesius – ez is alátámaszthatja az egyszerű utánzás gondolatát. A szövegek összevetéséből azonban nem egészen ez derül ki.

Amesius a prédikációról vallott nézeteit összefüggően két helyen fejtegeti, két legfontosabb teológiai művének egy-egy részében. Szisztematikus rendszert a *Medulla theologica* megfelelő fejezete alkot; a *De Conscientiában* tárgyalt kérdések lazábban kapcsolódnak egymáshoz, és inkább általánosabb útmutatásokkal szolgálnak.⁹ Szerzőink munkáiban mindkét hely hatásával lehet találkozni, de ezek önmagukban korántsem meghatározóak. Még a tömör kompendiumot készítő Martonfalvi is tovább bontja Amesius reguláit, Szilágyi aprólékos, minden részletre kiterjedő eszmefuttatásaiban pedig néhol alig lehet felismerni az amesiusi gondolatokat. Számos kérdésben a magyar szerzők homlokegyenest az ellenkezőjét fogalmazzák meg a nagy teológus irányelveinek. Különösen érdekesek azok az esetek, amikor le is írják, hogy ezt és ezt most Amesiussal ellentétben állítják. A tanulságosabb szembeállításokra a maguk helyén kitérünk.

Természetesen nem szándékozunk azt állítani, hogy ami nem Amesius követe, az mind Martonfalvi vagy Szilágyi saját leleménye. Ne feledjük: szerzőink idejében a retorikának még az egyházi beszédre alkalmazott, szakrális változata is közel évezredes hagyományra tekintett vissza. Ezen a területen nem

⁵ MARTONFALVI, *Szent História* . . . SZILÁGYI-nak A' Kegyes Olvasóhoz intézett beszédéből.

⁶ Martini SZILÁGYI . . . *Biga pastoralis*, seu, ars orandi et concionandi . . . Debrecini . . . 1684. RMK II. 1536.

⁷ *Doce nos orare, quin et praedicare* . . . MEDGYESI Pál által. Bártfán . . . 1950. RMK I. 832.

⁸ BODONHELYI József, *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942. 43–44.; BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp. 1946. 110, 113, 212.

⁹ Amesius műveinek használt kiadásai: Guilielmi AMESII *Medulla theologica* . . . Debrecini . . . 1685. RMK II. 1563. A megfelelő fejezet: *De Ministris ordinariis, et eorum officio in concionando* (155–163.); *De Conscientia, et ejus jure vel casibus* . . . Debrecini, 1685. RMK II. 1562. A prédikációról: *De Concionibus habendis* (230–240.) ZOVÁNYI Jenő említi Amesiusnak egy *Ars concionandi* című munkáját, minden további adat nélkül. (*Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp. 1911. 75.) Az elérhető magyar és külföldi forrásokban sehol máshol ilyen műre való utalást nem találtunk.

volna értelme gyökeresen újat, eredetit, egyénit számon kérni. Bizonyára Martonfalvi tevékenysége sem áll távol attól, ahogy Szilágyi Márton határozta meg könyve előszavában saját munkájának lényegét: „A korábban megjelent művek gondolatmenetét, tartalmát szigorú rendszerbe foglaltuk: ami ezekben a munkákban hol itt, hol ott, elaprózva található, azt összerendeztük; megvilágítottuk a különböző részek kapcsolatát, egymással való összefüggéseiket. Ahol egyik-másik tekintetében hiányosságokat találtunk, a helyet kiegészítettük, kibővítettük; a nehezen érthető dolgokat könnyen felfoghatóvá alakítottuk, kiemeltük a lényegét, és minden esetben példákkal tettük szemléletessé. Végül is: ami a tudósok nem túl ismert és hozzáférhetetlen könyveiben lappangott, mintha a börtön homályából szabadítottuk volna ki, a nyilvánosság napvilágára hoztuk.”¹⁰ A rendszerezéshez, a kívánatos ismeretek egységbe szerkesztéséhez a téma alapos ismeretén túl kompozíciós érzék és számos egyéb írói készség szükséges. Ha a végeredmény színvonalas mű, az összeállító munkájának alkotó jellegét, értékes szellemi produktum mivoltát nem vonhatjuk kétségbe.

Martonfalvi és Szilágyi nemegyszer különbözőképpen foglalnak állást azonos kérdésekben. Még ha bizonyos előképek hatására teszik is ezt, maga a tény a feldolgozásmód igényességét, az egyéni vélemény és meggyőződés érvényesítését mutatja. Nem vállalkozunk annak kinyomozására, hogy a két szerző mely forrásokból milyen mértékben merített, az Amesiustól való eltérésekre miféle példák nyújthattak indíttatást. Inkább arra szeretnénk utalni, hogy a kész művek milyen helyet foglalnak el irodalomelmélet-történetünkben. Előzményeikkel és későbbi utódaikkal együtt egy határozottan megrajzolható egyházi retorikátörténeti vonulatba illeszkednek bele. Számos elszórt megjegyzés bizonyítja, hogy a magyar prédikációs irodalom művelői a késő középkortól kezdve gondot fordítottak az egyházi beszéd elméleti problémáira. A teóriák, szabályok első rendszeres, irodalomelméleti jellegű összefoglalása Medgyesi Pál hivatkozott művében található latin és magyar nyelven. Az abszolút elsőség kérdésében szerzőink nem versenyezhetnek Medgyesivel. Martonfalvi viszont az első, akinek prédikációelmélete már nem egy fejezet, hanem önállóan megjelent könyv; Szilágyi ugyan együtt tárgyalja az imádság és a prédikáció elméletét, de az utóbbi részletességével és terjedelmével (256 lap) messze felülmúlja elődeit.

A két debreceni tanár maga is utal rá, hogy az elméleti kérdések iránti érdeklődés Magyarországon is rendelkezik bizonyos múlttal. Az *Ars concionandi Amesiána* ajánlásában Martonfalvi így szerénykedik debreceni tanártársai előtt: „nem azért (írtam ezt a művet), hogy tanácsokat osztogassak nektek, mintha majd azokra támaszkodva kellene elérnetek, hogy iskolánk tanulóifjúsága szorgalmasabban gyakorolja, lelkesebben tegye magáévá és jobban kedvelje a prédikálás szent művészetét, ellenkezőleg: az ügyben már régóta meglévő szándékotok megvalósulását szeretném elősegíteni.” Szilágyi elődei között megemlíti Medgyesit, sőt, egyenesen „disertissimus heros”-nak tiszteli; prédikációelméletének közvetlen forrásai sorában Amesius után rögtön Martonfalvit méltatja.¹¹

III. A továbbiakban olyan vonásokra hívjuk fel a figyelmet, amelyek érzékeltetik, hogy a két mű milyen magas színvonalat képvisel. Mindkét munka szoros szálakkal fűződik a kor tudományosságának különböző területeihez. Számos hely bizonyítja, mennyire nem „ösztvőver szabálygyűjtemények”, ellenkezőleg: igényes tankönyvek, amelyek nem voltak használhatók sokoldalú elméleti felkészültség nélkül.

1. A XVII. századi protestáns egyházi szónoklattan sajátos módon illeszkedik a gondolkozás általános tudománya, a logika és a profán retorika által meghatározott rendszerbe. A klasszikus szónoklattanok öt része (*inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria*, *pronuntiatio*) részben hiányzik, részben más a funkciója. Martonfalvi és Szilágyi esetében az első két rész és a *memoria* szerepét vizsgálva a logikához, a maradék kettőt keresve pedig a retorikához vezető szálakat követhetjük nyomon.

Az *inventio* szűkebb értelemben a beszéd tárgyának a megtalálást jelenti. Prédikáció esetében az anyag feltalálása túl sok problémát vet fel, hiszen Isten ígését kell hirdetni, legfőbb forrás a Biblia.

¹⁰ SZILÁGYI, *Biga*... Praefatio ad Lectorem. Ahol a korabeli ortográfia nem mutatja, hogy magyar nyelvű szöveget idézünk, a latin részleteket saját fordításunkban közöljük.

¹¹ MARTONFALVI, *Ars*... Bevezetés; SZILÁGYI, *Biga*... Praefatio ad Lectorem.

Martonfalvi és Szilágyi *materia* címszó alatt fejtegetik a kérdést. A perikópa-rendszerrel szemben azt hangsúlyozzák, hogy az egész Szentírást tárgyalni kell. A tanulók gyakorlati útmutatásokat találhattak arra nézve, hogy milyen források segítik a pontos eligazodást a Bibliában, a különböző típusú prédikációkhoz milyen egyéb segédeszközök használhatók.^{1 2}

Martonfalvi egy utalása tereli az olvasó figyelmét a tágabb értelmű *inventio*-fogalomra, amikor a puritánus szellemű prédikáció egyik legfontosabb részének, a *doctrinának* a tudnivalóiról van szó. A *doctrina* egyik fő része a tanulság kiemelése a hallgatók számára, azaz kibontása a szövegből és világos megfogalmazása – eddig tart a *formatio*. A másik fő rész a *tractatio*, a tétel bizonyítása. Ennek első fázisában (*tu hoti*) azt kell igazolni párhuzamos helyek vagy példák segítségével, hogy az állított tétel igaz. A *tu dioti* fázisban azt kell megvilágítani érvekkel (*per rationes*), hogy a bizonyított igazság miért van úgy, ahogy van. Martonfalvi szerint „rationes Documenti . . . concionator ipse conficit, et invenit, documenti subjectum et praedicatum per loca Inventionis deducendo, uti in Usu logicae Rameae ostendimus”.^{1 3} Magyarul ezt így írhatjuk körül: a tárgyalt állítást alátámasztó érveket az ige hirdető maga is megalkothatja, ha az állítás logikai alanyát és állítmányát az *inventio* tudományára támaszkodva a helyére teszi – ahogy ezt a szerző megmutatja a ramusi logika alkalmazásáról írott értekezésében.

A skolasztika és a reneszánsz dogmatikusnak érzett arisztotelizmusával szemben Ramus Rudolphus Agricola gyakorlati célú logikájának szellemében („ars probabiliter de unaquamvis re disserendi”) alkotja meg rendszerét, ami fordulópontot hozott a tudományág történetében. Két hasonló tárgyú korábbi írása után, 1555-ben fogalmazta meg nézeteit abban a formában, ami követői számára mérvadóvá vált (*Dialectique de Pierre de la Ramee* . . . Paris). A francia nyelvű munka a következő évben latinul is megjelent. Ennek több száz újabb és újabb kiadása, magyarázott és értelmezett változatai, fordításai révén terjedt el Európa-szerte a ramista logika, vagy ahogy a mester nevezte, dialektika. Amesius átdolgozásában (*Demonstratio logicae verae* . . . Leiden, 1632, és számos további kiadás) a mű a puritanizmus szellemi arculatára is döntő hatást gyakorolt.^{1 4}

Martonfalvi közvetlenül Ramus logikáját tartotta szem előtt. A művet – Amesius fő művéhez, a *Medulla theologicához* hasonlóan^{1 5} – vaskos kötetben magyarázta végig, számos kifejezést magyarul is megadva.^{1 6} A logika két fő része Ramus szerint az egy-egy könyvben tárgyalta *inventio*, illetve *judicium*. Az *inventiót* Martonfalvi – Apáczai nyomán – „a” dolgok közönséges tekintetnek fel-találása” névvel illeti.^{1 7} A ramusi logika alapfogalma az *argumentum generale*, általános tulajdonság, az az elv, ami a dolgok meghatározza, ahogy ma hívnánk: alapvető kategória. Az elvek páros fogalmak (pl. ok–okozat, nem–faj . . .), így az elvet a két összetartozó fogalom közötti viszony (*respectus*, tekintet) határozza meg. Ez a magyarázata a fordításnak. Ramus *inventio*-tana az *argumentumok* különböző fajtáinak rendszerezése, mai fogalmaink szerint kategóriaelmélet. Ramus logikája, ahogy ő maga nevezi, „ars bene disserendi”. Hogy valamiről helyesen lehessen értekezni, ahhoz a témát megfelelően kell felvetni. A tárgy pontos megragadásához pedig meg kell találni meghatározó tulajdonságait – ebben segít az *inventio*. A dolog lényegét megragadó *argumentumok* természetesen nemcsak a téma

^{1 2} MARTONFALVI, *Ars* . . . Regula II; SZILÁGYI, *Biga* . . . 4–5.

^{1 3} MARTONFALVI, *Ars* . . . Regula IX. Az *Usus logicae Rameae* Martonfalvi Ramus-kommentárjának függeléke. Lásd a 16. jegyzetet.

^{1 4} A dolgozatunkhoz használt kiadás: Petri RAMI . . . *Dialecticae libri duo* . . . Debrecini . . . M.DC.XCVII, RMK II. 1878. Ramus logikájáról részletes elemzések: ONG, Walter J., *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue*, Cambridge, Massachusetts, 1958. 171–269.; SELLSBERG, Erland, *Filosofin och nyttan. I. Petrus Ramus och ramismen*, Göteborg, 1979. (angol nyelvű tartalmi összefoglalóval). A ramusi logika értelmezésében sokat segítettek LÁZÁR Györgynek APÁCZAI Csere János forrásaihoz fűzött magyarázatai (*Magyar Enciklopédia*, I. Bp. 1959. 70–159.).

^{1 5} *Exegesis libri primi Medullae Amesianae* . . . Studio Georgio MARTONFALVI . . . Debrecini . . . M.DC.LXX, RMK II. 1230; *Exegesis libri secundi* . . . Debrecini . . . M.DC.LXXV, RMK II. 1354.

^{1 6} *Petri Rami Dialecticae libri duo*, Perpetuis Erotematibus, Objectionibus, Exemplis, Ungarico idioma et usu . . . resoluti et illustrati . . . Studio Georgii T. MARTONFALVI . . . Ultraiecti . . . M.DC.LVIII, RMK III. 2021; Debrecini, 1664. RMK II. 1031.

^{1 7} Martonfalvi Ramus-kommentárja, 11.

alkalmas felvetésében segíthetnek, hanem pl. egy állítás bizonyítása során is, amivel kapcsolatban Martonfalvi utalt a logikai *inventióra*.

A klasszikus retorikák második eleme, a *dispositio* szerzőinknél ugyancsak szűkebb és tágabb értelemben szerepel, a két aspektus egymáshoz való viszonyát Martonfalvi meg is magyarázza. A hagyományos *dispositio*-tanok az adott műfajú mű részeinek az elrendezésével foglalkoznak, illetve az egyes részekhez szükséges ismereteket rendszerezik. Megvan a *dispositiv*-elméletnek ez a szerepe a vizsgált XVII. századi tankönyvekben is, sőt, éppen ez, a *forma* a legfontosabb a két *arsban*.

Szerzőink azonban nem hagyják figyelmen kívül a Ramus-féle tágabb értelmezést, a logikában tárgyalt *dispositiót* sem. A ramusi logika második része, a *judicium* az *inventio* rendszere alapján felkutatott *argumentumok* megfelelő elrendezését jelenti, azért, hogy rájuk támaszkodva ítéleteket lehessen alkotni. Ez a rész tárgyalja az érvek kapcsolatait, a következtetések elméletét. Az elrendezés és a megítélés Ramusnál szorosan összetartozik, amint mondja: „et *judicium* et *dispositio* pro eodem dicitur”.¹⁸ Mégis el lehet különíteni az ítélet- és következtetéselemletről az elrendezésre vonatkozó tanítást. Ramus az utóbbit a második könyv utolsó négy fejezetében tárgyalja, mint *methodust*. Martonfalvinál ennek neve *el rendelés, rendben rakás*.¹⁹ A *methodussal* foglalkozó első fejezet általános alapelveket nyújt az elrendezéshez, pl. hogy az általánostól kell haladni az egyes felé. A következőkben különböző tudományágakból, művészetekből vett példákkal mutatja meg a szerző, hogyan érvényesül más-más esetekben az általa tanított módszer. Utoljára szól arról is, hogy a megindítás, meggyőzés érdekében hogyan kell elleplezni a *methodus* szigorú rendszerét.²⁰

Kommentárjában Martonfalvi lelkiismeretesen végigmagyarázta ezen utolsó fejezeteket is, amelyek az egész logika alkalmazását lettek volna hivatottak elősegíteni. Mégis, mintha az általános alapelveket, a kevés példát nem érezte volna elég gyakorlatiasnak; talán ezért fűzte a műhöz a ramusi logika használatáról szóló tanácsait, a már említett *Usus logicae Rameae* című függelékét. (Ismeretes olyan nézet, amely szerint ez „Ramus Methodus című fejezetének tankönyvszerű lebotása”.²¹ Véleményünk szerint az hangsúlyozandó, hogy e függelék milyen nagy mértékben túlmutat a *methodusról* szóló négy fejezet általánosságain, hiszen a ramusi logika konkrét tételeinek az alkalmazását szemlélteti példákkal, egy igen praktikus rendszer keretében.)

Az *Usus*...-ban fogalmazza meg Martonfalvi a gondolkodás általános tudománya és az egyes részterületekkel foglalkozó ágakatok kölcsönhatását, többek között a *dispositióval* kapcsolatban. Miután néhány példán bemutatta, hogyan lehet egy téma magyarázásánál és több oldalú bemutatásánál hasznosítani a logikai *inventio* tanát és a szillogisztikát, felteszi a kérdést: „Mi lesz a megmagyarázott vagy körülírt témából? Valamiféle módszeres fejtegetés, amelyen a művészet, a tudomány, a szónoklat, a prédikáció, a levél, a történeti mű, a költemény, az értekezés.” „Mi az a témából és a felhasznált *argumentumokból* folyó módszeres fejtegetés?” Az egyik példa: „A prédikálás szabályai szerint elrendezett témából és *argumentumokból* prédikáció lesz.”²² Láthatjuk tehát: generális és speciális szétválaszthatatlan. Esetünkben: a *dispositio* általános logikai irányelvei és az egyházi beszéd sajátos műfaji szabályai kölcsönösen feltételezik egymást, a kettő együttes alkalmazása a jó prédikáció feltétele.

Prédikációelmélet és logika összefüggéseiről Szilágyi Márton is elmélkedik. Ő azonban a logika hasznának a méltatása mellett már azoknak a gyakorlatától is óv, akik „plane *logizunt*”, azaz visszaélnék a kínákozó lehetőségekkel, öncélú, követhetetlen konstrukcióikkal csak megnehezítik a textus megértését.²³ Szilágyi aggályai mintha már azt a harcot készítenék elő, amely majd a XVIII. században indul meg az akkor már végképp elavultnak számító ramizmus ellen.

A ramista logikában *dispositio* és *judicium* összefüggéseibe bekapcsolódik a *memoria* is. Az *argumentumok* célszerű elrendezése nemcsak az ítéletalkotásban segít, hanem kedvez az egész konstrukció megjegyzésének is.²⁴ Bizonyára ennek a gondolatnak a jegyében tekintettek el Martonfalviék attól, hogy külön foglalkozzanak a *memoriával*.

¹⁸ RAMI... *Dialecticae*... 53.

¹⁹ Martonfalvi Ramus-kommentárja, 652.

²⁰ RAMI... *Dialecticae*... 74–81.

²¹ TÓTH Béla, *Ramus hatása Debrecenben*, 1979. In: *Könyv és Könyvtár*. XII, 92.

²² Martonfalvi Ramus-kommentárja, 690.

²³ SZILÁGYI, *Biga*... 101–104.

²⁴ RAMI... *Dialecticae*... 74.

Mint láhattuk, a klasszikus retorika eddig vizsgált három eleme Ramusnál a legáltalánosabb értelemben szerepel. Az *inventio* a dolgok meghatározó tulajdonságainak a feltalálása, a *dispositio* a célszerű elrendezés, ami a helyes megítélés előmozdítója, de azt is feleslegessé teszi, hogy külön kelljen tárgyalni a dolgok észben tartásának (*memoria*) módját. Ramus felfogása szerint a tárggyal való foglalkozás eme fázisai olyannyira általánosak, hogy bármire alkalmazhatók, az egyes szakterületek, műfajok fölött állnak, ezért a mindent átfogó logika részei. Ezek után Ramus retorikájával kapcsolatban mi sem természetesebb, mint hogy két könyvből áll, az *elocutio* és a *pronuntiatio* tanából.²⁵

Martonfalvinak és Szilágyinak a retorikára vonatkozó megjegyzései azt mutatják, hogy ezalatt – Ramus szellemében – elsősorban az *elocutiót* értették. Martonfalvi az *explicitio* tárgyalása során, nevezetesen a „*phrasium improprium*” feloldásával kapcsolatban utasítja az olvasót a retorikához.²⁶ Szilágyi az *elocutio* tárgykörébe tartozó dolgokról szól, amikor a retorikai ismeretek szükségességét bizonygatja. Érvelése szerint az egész Szentírás példa a retorika isteni eredetére, ami az igehirdetőre is komoly feladatot ró, hiszen – szól a szerző olvasójához – „a tropusokat, figurákat, hiperbolákat, allegóriákat és a többi ezernyi ilyesmit, amelyek valósággal hemzsegek mind az Ó-, mind az Újszövetségben, meg sem érted, beszélni sem tudsz róluk, csak ha igen járatos vagy a retorika művészetében”. Nemcsak érteni és interpretálni kell tudni az efféléket, hanem önállóan alkalmazni is. Szilágyi sem kerülheti el Szent Pálnak számos prédikációelméletben idézett tanítását, mely szerint a hallgatóságot nem az emberi lelemény szülte szép fordulatokkal kell megragadni, hanem az isteni ige igazságaival. Ugyanakkor nem mulasztja el azt sem hangsúlyozni, hogy „mégis, bizonyos esetekben, ha a szükség úgy kívánja, hasznos az emberi szellem eredményeit felhasználni”, akár a költőktől is kölcsönözhetünk. „A tropusok és a szépen hangzó figurák, ha a lényeges mondanivalót nem elhomályosítják, hanem megvilágítják, nagyban hozzájárulnak az igehirdető stílusának választékosságához.”²⁷

Mivel Martonfalvi és Szilágyi tanítványai az iskolai képzés során tanultak retorikát, nem volt szükséges az *elocutióról* a prédikációelméletekben is szólni. Retorikájának második könyvét Ramus a *pronuntiatio*nak szenteli. E részt ő *actio*nak nevezi, és megkülönbözteti a hallható (*auricularia*) és a látható (*ocularia*) dolgokat. Martonfalvi ugyancsak *actio* címen tárgyalja a két aspektust, ezek neve nála *sermo* és *gestus*. Szilágyi a klasszikus terminussal *pronuntiatio*nak hívja az előadást, a hangzás és a mozgás tudnivalóit *vox* és *gestus* címszó alatt elemzi, kollégájánál jóval részletesebben.²⁸ A jó előadás követelményei tehát ugyanúgy megvannak, mint az *elocutio*, szerzőink mégis felvették őket prédikációelméletükbe. Erre többféle magyarázat is kínálkozik. Gondolhattak a szerzők arra, hogy a megfelelő fellépés fontosabb az igehirdetőnek, mint a tropusok és a figurák mélyreható ismerete, ezért kerítették rá sort mindenképpen. Követhették ebben Amesius, aki ugyancsak foglalkozott az előadás követelményeivel a prédikálással kapcsolatban.²⁹ Lehetett a *pronuntiatio* felvételének egy praktikus oka is: a Magyarországon használt retorikai tankönyveknek nem mindegyikében találhatták meg a tanuló ezt a részt. Pécseli Király Imre retorikája csak az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio* tanát tárgyalja. Piscator *Rudimenta oratoriae* című tankönyve a klasszikus szónoklattanok ötrészes felépítését követi, a *Rudimenta rhetoricae* viszont kizárólag az *elocutio*val foglalkozik, az első könyv a tropológia, a második a szkhematológia.³⁰

²⁵ Ramus retorikáját és dialektikáját Bisterfeld kétszer is kiadta (ONG, Walter J., *Ramus and Talon Inventory*, Cambridge, Massachusetts, 1958. 116, 137, 354, 390. számú tételek). A retorika második kiadásából (*Rameae Rhetoricae libri duo* . . . Herbornae Nassoviorum . . . MDCX) egy példány megvan az OSZK-ban, Szenci Molnár magyar nyelvtanához kötve; dolgozatunkhoz ezt a szöveget használtuk. Ramus retorikájáról részletesen: ONG, *Ramus. Method* . . . 270–290.

²⁶ MARTONFALVI, *Ars* . . . Regula VIII.

²⁷ SZILÁGYI, *Biga* . . . 101, 178, 181.

²⁸ RAMEAE *Rhetoricae* . . . 68–90.; MARTONFALVI, *Ars* . . . Regula XVI; SZILÁGYI, *Biga* . . . 195–200.

²⁹ AMESII . . . *Medulla* . . . 162–163.

³⁰ *Isagoges Rhetoricae libri duo* . . . opera et studio Emerici Regii PECZELI . . . Oppenheimio . . . M.DC.XII, RMK III. 1112; *Rudimenta Rhetoricae* . . . Alba Juliae, M.DC.XXXV, RMK II. 500;

2. Mint már utaltunk rá, a prédikációelméleti művek legfontosabb része a *dispositio*, az egyházi beszéd szerkezetének és az egyes részek speciális követelményeinek a tudománya. Ezek a tanítások befolyásolják a legközvetlenebbül a prédikáció végső formáját, ezek határozzák meg az irodalmi szempontból figyelemre méltó tulajdonságait. Ezért a következőkben Martonfalvi és Szilágyi *dispositio*-tanának fontosabbnak tartott jellemzőit kíséreljük meg bemutatni.

Az *ars praedicandi*-irodalom fejlődésének egyik csúcspontja az volt, amikor kialakult annak a rendszere, hogyan lehet különböző felépítésű beszédekkel a hallgatóság eltérő lelki szükségleteihez és alacsonyabb vagy magasabb műveltségi szintjéhez alkalmazkodni.³¹ Az alkalmazkodási módszerek Martonfalvinál kisebb szerepet kapnak, Szilágyinál annál nagyobbat.

Martonfalvi egy beszédminta szerepét tárgyalja; az ennek alapján készített prédikáció magasabb igényű közönség tetszését is elnyerheti. A vázlatban a különböző részeknek minden változatát felsorolja, de nem azzal a céllal, hogy minden prédikációban mindegyiket felhasználják. A *doctrinával* és az *usus*-szal kapcsolatban figyelmeztet is erre: „Nem kell mindig minden tanulást kifejezni, amit a felvett igékből ki lehet hozni, hanem csak azokat, amelyeket a körülmények szükségesnek mutatnak... Nem kell minden hasznot fejtegetni, hanem csak azokat kell kiválasztani, amelyeket a körülmények, azaz a hely, az idő, a hallgatók személye leginkább indokoltta tesz.”³² A részek jellege és a személyekre való hivatkozás mutatja: arról van szó, hogy ki-ki szükségletei szerint épüljön a prédikációból.

Szilágyi a részletesen kidolgozott, összetett mintán kívül „*appendicis loco*” egy rövidebb vázlatot is megad, éppen az egyszerű népek szóló beszédek számára. De a bonyolult szerkezetnél is megmutatja, hol lehet egyszerűsíteni, hogyan lehet ezt a formát is közelíteni a kevésbé tudós hallgatósághoz. Nála is találunk arra példát, hogy – Martonfalvihoz hasonlóan – a különböző célú részekkel való gazdálkodás a közönség legmegfelelőbb épülését szolgálja. Érdekesebbek azok az esetek, amikor a nehezebben felfogható részeket kifejezetten azért tartja elhagyandónak Szilágyi, hogy a műveletlenebb közönség is érte a prédikációt. Így figyelmeztet például a textusban előforduló egyes kifejezések grammatikai magyarázatával kapcsolatban: „Ha olyan embereknek beszélsz, akik a nyelvek dolgaiban járatlanok, vagy teljesen hagyd el a grammatikai példálózgatásokat, vagy pedig (ha a műveltebbeknek is a kedvében akarsz járni) igen takarékosan bánjál velük, ugyanis ezeket az iskolákba, teológusok számára kell tartogatni, akik fel tudják fogni az ilyesmit.”³³

Az összetettebb beszédminta tárgyalása után Szilágyi a másik típusal ismerteti meg az olvasót. (Amesiusnál csak egyfajta beszédminta szerepel!) „Némelyeknek a gyakorlata (ahogy én tapasztaltam, különösen a belgiumi ígéhirdetőkre jellemző ez) másfajta, az előbbinél összefogottabb eljárásra mutat példát. Ez az előbb tárgyalt módszertől különbözik, viszont igen hasonlít Krisztus és az apostolok prédikálásához... Ha e módszer szerint tárgyaljuk az Ó- és Újszövetség könyveit, azaz ezt követve magyarázzuk és alkalmazzuk őket, az egész Szentírást rövid idő alatt Isten népének az épülésére fordíthatjuk. Az isteni kinyilatkoztatások sorozatát e módszerrel egyrészt tömörebben, másrészt könnyebben felfoghatóan értethetjük meg hallgatóinkkal.” E mintából hiányoznak azok a részek, amelyek a tökéletes kompozíció, az artistikus felépítés feltételei. A tárgyalandó ige lehetőleg ne összefüggései nélkül nehezen érthető, kiszakított részlet legyen, hanem egy hosszabb, önmagában is világos szakasz. A prédikáció két legfontosabb része ennek alapos megmagyarázása, majd a belőle adódó tanulás alkalmazása a hallgatókra. Természetesen kerülni kell mindazokat a dolgokat, „amelyek az egyszerű nép szellemi befogadóképességét meghaladják”.³⁴

Rudimenta Oratoriae. . . Alba Juliae, M.DC.XLV, RMK II. 658. Mindhárom műnek több kiadása is megjelent, az utóbbi kettőnek Gyulafehérváron, Váradon, Debrecenben is.

³¹ A fejlődés lépcsőfokairól, és arról, hogyan jelentkezett ez a magyar prédikációs irodalomban: BARTÓK István, *Medgyesi Pál: Doce praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika*, ItK 1981. 1–16.

³² MARTONFALVI, *Ars*. . . Regula IX, X.

³³ SZILÁGYI, *Biga*. . . 29–30.

³⁴ SZILÁGYI, *Biga*. . . 169–174.

Szilágyi a különböző szerkezeti megoldásokon kívül más vonatkozásban is gondol a közönség eltérő szellemi arculatára. Az eredményes prédikáció egyik előfeltételének tartja, hogy az igehirdető a megfogalmazásban is legyen tekintettel hallgatóira; ha egyszerűbb emberekhez szól, stílusa legyen „a nép felfogásmódjához, szerényebb képességeihez alkalmazkodó”.^{3 5}

3. A beszéd egyes szerkezeti részeiről szóló tanításokat külön-külön vizsgálva is szembetűnőek azok a sajátosságok, amelyek az elméletírók igényességét és színvonalát demonstrálják. E jelenségek közül az *exordium*, a *doctrina* és az *usus* tárgyalásánál megmutatkozóakra térünk ki.

Kell-e egyáltalán *exordium* vagy nem – nehezen dőlt el a magyar prédikációs irodalomban. A bevezetés mint önálló szerkezeti rész nem egykönnyen nyert polgárjogot. Sokáig túlságosan is erősen tartották magukat azok a nézetek, amelyek az apostoli egyszerűség jegyében igyekeztek a prédikációtól távol tartani minden felesleges cifraságot, ami a profán orációk hatását mutatná. Ezek közé tartozott az *exordium* is. A magyar puritánusok legfőbb példaképe, Amesiuss sem tartotta feltétlenül szükségesnek. Medgyesi Pál említett elméleti írásában úgy oldotta meg a kérdést, hogy az előljáró beszédben a „fejtélenség” mellett foglalt állást, azoknak a kedvéért pedig, akik az előszónál nem fejezik be a kötet tanulmányozását, magában a műben helyet biztosított az *exordium*nak, és részletesen kifejtette az ide vonatkozó tudnivalókat.

Martonfalvi Medgyesinél is nagyobb teret szentel a kérdésnek. Előbb elősorolja az egyszerűbb módokat, ahogyan el lehet kezdeni a prédikációt, majd nem kevesebb, mint hat pontban részletezi a retorikai ismereteket feltételező lehetőségeket. (Amesius említett fejezeteiben ilyesmivel természetesen nem találkozhatunk.) Szilágyi – feltehetően azonos forrás alapján – ugyanezeket a módokat elemzi még alaposabban, de ki is egészíti a készletet néhány új szemponttal. Így nála kilenc pontban összegződnék az igényesebb megoldások.^{3 6} Szilágyi tehát itt (némi bővítéssel) a Martonfalvi-féle, állítólag „amesiusi” prédikációelméletet foglaltak veszi át. Ezért annál jelentősebb az a hely, ahol határozottan kijelenti: „Amesius megítélése szerint az *exordium* nem része az elkészítendő beszédnek . . . Mégis igazuk van azoknak, akik a prédikációt *exordium*mal akarják kezdeni, és azt a beszéd szükséges részének tartják.”^{3 7}

A *doctrina* alapvető felosztását illetően Martonfalvi szintén olyan változatot mutat be, ami Amesiussnál nincs meg: a tanulságoknak teoretikus és praktikus fajtáját különbözteti meg. (Amesius ezeket a kategóriákat csak a hasznoknál alkalmazza.) Ebben az esetben viszont Szilágyi nem veszi át kollégája megoldását, itt inkább az ő műve az „Amesiana”.^{3 8} A további részletekbe menő felosztások tekintetében magyar szerzőink nem térnek el egymástól, angol mintaképiükől sem esnek messze.

Többféle eltérésre szolgált alkalmat az *usus*, a puritánus szellemű prédikációelméletek általában legjobban kidolgozott témaköre. A hasznok két fő csoportja Amesiussnál – mint már említettük – a teoretikus és a praktikus hasznok. Az előbbieket a hitigazságok kérdéseiben igazítják el a halgatókat, ítéleteik kialakításában befolyásolják őket, míg az utóbbiak mindennapi életüket, cselekedeteiket hivatottak jó irányba terelni. Ezt az alapvető felosztást a mester magyar követői is átveszik. Martonfalvi és Szilágyi különös gondot fordít arra, hogy a két különböző kategóriába tartozó, felületesen szemlélve mégis hasonlóknak tűnő hasznokat világosan el lehessen különíteni. Amint Martonfalvi írja, szótkák egy csoportba sorolni például az *informati*ót és az *instituti*ót. Helytelen ez, mert – így szól az egyik érv – „a tanítás (*informatio*) azt tárgyalja, hogy van-e valami vagy nincs; míg az oktatás (*institutio*) azt mutatja meg, hogy meg kell-e tennünk valamit, vagy nem”. Szilágyi a tőle megszokott módon részletesebben fejtegeti ugyanezeket a kérdéseket.^{3 9}

Amesius magyar követői – Medgyesitől kezdve – ismét eltérnek mintaképiükől abban a tekintetben, hogy hol húzzák meg a határvonalat a gyakorlati hasznok és az alkalmazás között. Ebben a kérdésben Martonfalvi szögezi le, hogy más utakon járnak. „Amesius azt mondja, hogy a buzdítás, a figyelmeztetés és a vizsgáztatás nem haszon, hanem alkalmazás. Ez nem így van. A hasznot és az

^{3 5} SZILÁGYI, *Biga* . . . 181.

^{3 6} MARTONFALVI, *Ars* . . . Regula III, IV; SZILÁGYI, *Biga* . . . 6–22.

^{3 7} SZILÁGYI, *Biga* . . . 7.

^{3 8} MARTONFALVI, *Ars* . . . Regula IX; SZILÁGYI, *Biga* . . . 45.

^{3 9} MARTONFALVI, *Ars* . . . Regula X; SZILÁGYI, *Biga* . . . 64–65.

alkalmazást, mivel nagyon hasonlítanak egymásra, gyakran összekeverik... Belső természetüknél fogva azonban mégis különböznek egymástól. Egyrészt, mert amit a tanítás, cáfolás, oktatás és feddés során általánosságban mondunk, azt a buzdítás, a figyelmeztetés és a vigasztalás révén hozzuk összefüggésbe hallgatóinkkal. Másrészt, mert a haszon általánosságban szól az emberekhez, harmadik személyben; az alkalmazás folyamán viszont mindezeket az éppen jelenlévő emberekre szabjuk, második személyben.⁴⁰ Ismét határozott tehát a szembefordulás Amesiussal.

Az *exhortatio* és a *dehortatio* Amesiussnál – aki az alkalmazásnál tárgyalja őket – két külön fogalom. Martonfalvi a hasznok között ugyancsak mint két különböző kategóriát kezeli őket. Szilágyi viszont rámutat, hogy „egy dologra való buzdítás és a valamitől való eltérés csupán a figyelmeztetésnek különböző módjai” – ennek megfelelően az intés (*monitio*) két aspektusaként tárgyalja őket.⁴¹

És még egy dolog a hasznokkal kapcsolatban a *Biga pastoralis*ből, amire Szilágyi nem Amesiustól kapta az indíttatást. Miután kimerítette a részletesen tárgyalt hasznok tudnivalóit, kitér néhány egyéb fajtára, amikkel a prédikációs gyakorlatban is, elméleti művekben is találkozott (*territorius*, *probatarius*, *eucharisticus*, *threnicus*, *euticus*). Az is kiderül, miért hagyta a végére őket: mindegyikről bebizonyítja, hogy nincs miért külön elnevezéssel illetni őket, ugyanis levezethetők a már ismert típusokból.⁴²

4. Szilágyi Márton alaposságának és igényességének méltatásánál feltétlenül ki kell térnünk arra a fejezetre, amelyben az ígihirdetőtől számon kérhető tennivalókat és ismereteket rendszerezi.⁴³ A prédikációelméleti irodalom kezdeteitől állandóan jelenlévő törekvés, hogy a teoretikusok összefoglalják, mi az, amit a prédikálásra vállalkozónak tudnia kell. Ennek a sok évszázadra visszamenő követelményrendszernek aktuális változatával találkozhatunk a *Biga pastoralis*ban.

A követelmények sorában első helyen természetesen a lelkipásztori hivatás legfontosabb célkitűzései állnak: törekvés Isten dicsőségének növelésére, az emberek üdvözülésének elősegítésére. Szerepelnek a felsorolásban a legszükségesebb tulajdonságok, mint a lankadatlan buzgóság, az áldozatos szorgalom. Ezek között az általánosabb kívánalmak között, alapvető feltételként merül fel az idegen nyelvek ismerete.

Milyen területeken kell az ígihirdetőnek tájékozottnak lennie? Szilágyi igen bőven válogat az ismert tudományokból. Minden szakterületnél példákat hoz a Szentírásból olyan helyekre, amelyeket a szóban forgó diszciplínában való jártasság nélkül az ígihirdető nem is tudna kielégítően megmagyarázni.

A filozófiával kapcsolatos fejtegetések szinte szétfeszítik a rendszer kereteit, az egész „*Admnicula*” fejezetnek körülbelül a fele erről szól, valóságos filozófiai-teológiai kompendium. Szilágyi a Magyarországon Tolnai Dali János által meghonosított Ramus–Amesius vonalat követi. Elítéli a skolasztikus arisztotelizmust, filozófiai alapon vitatja a római katolikus egyház néhány hittételét. (Arisztotelész bizonyos tanításainak határozott elutasítása azért érdekes, mert nem egészen vág egybe azzal a képpel, amit az irodalom a *Biga pastoralis* előtt hat évvel megjelent filozófiai tankönyve alapján fest Szilágyi-ról. E szerint belső meggyőződésében ugyan karteziánus, de ezt nem hangoztatja; Arisztotelésszel sem helyezkedik szembe, sőt, módszerében őt követi.) Szilágyi dicséri azokat, akik a „szókratészi szabadság” állapotát törekedtek visszaállítani a filozófiában; közöttük méltatja Dantét és Petrarcát is. Természetesen nem feledkezik meg Erasmusról, Lutherről, Melancthonról sem.⁴⁴ Szilágyi eme fejtegetéseinek alapos vizsgálata bizonyára nem lenne érdektelen a magyar filozófiatörténet számára sem.

⁴⁰ MARTONFALVI, *Ars*... Regula X.

⁴¹ MARTONFALVI, *Ars*... Regula XII; SZILÁGYI, *Biga*... 70.

⁴² SZILÁGYI, *Biga*... 86–90.

⁴³ SZILÁGYI, *De Admniculis Formandae concionis*, *Biga*... 94–168.

⁴⁴ A filozófiáról szóló rész: SZILÁGYI, *Biga*... 104–138. A zárójelben említett filozófiai tankönyv: SYLVANI Martini... *Philosophia ad usum Scholarum praesertim Debrecinae applicata*... Heidelbergae... M.DC.LXXVIII, RMK III. 2899; Vö. TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar Cartesiusok*, 1933. in *Magyar irodalom – világirodalom*. 1. k. Bp. 1961. 173–216, 205–206., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Bp. 1964; 231. Bizonyára hasznos olvasmány lenne a témához TÓTH Béla, *Descartes és Debrecen* c. tanulmánya; annál sajnálatosabb, hogy a szerző egy másik – dolgozatunkban is idézett – írásában hivatkozott helyen nem található.

A kiemelt esetek, amelyekben Martonfalvi és Szilágyi homiletikája eltér Amesiusétól, mind egy dolgot bizonyítanak: szerzőink többet, jobbat, igényesebbet akartak nyújtani a beszédkomponálás művészetével ismerkedőknek. Eleget hangsúlyozták Amesius befolyását a XVII. század második felének magyar szellemi életére; e hatást a legszembetűnőbben éppen Martonfalvi György életművével lehet illusztrálni. A különbségek kiemelésével nem akarjuk kisebbíteni az angol teológus befolyásának jelentőségét sem Martonfalvi, sem Szilágyi munkásságára nézve. Mindössze arról van szó: a két széles látókörű, magas műveltségű debreceni tanár tárgyilagos tudott maradni. Nem voltak elfogultak a híres teológus iránt: teológiai elveit egész életművükkel igyekeztek megvalósítani, de tudták, azt is, hogy retorikust nála jobbat is találnak. Nem szűkölködtek a mintákban, hiszen külföldön is voltak Amesiusnak hívei, akik ha teológiájával nem is keltek versenyre, a prédikáció retorikájára több gondot fordítottak. Martonfalvi és Szilágyi rendszerező elméje nyomán a Medgyesi Pál által megkezdett sor folytatódott: a prózáírásnak az egyházi beszéd szempontjából vizsgált problémái újabb művekben fogalmazódtak meg irodalmi szinten.

IV. Ha a két debreceni homiletika figyelemre méltó színvonalat képvisel, ez már önmagában is érdemessé teszi őket az érdeklődésre, hiszen a debreceni kollégiumból az egyházi irodalom művelőinek több nemzedéke indult útjára – és nem mindegy, milyen útravalóval. A következőkben néhány olyan momentumot említünk meg, amelyek Martonfalvi és Szilágyi műveit még szorosabb szálakkal szövik a magyar irodalomtörténetbe.

1. A téma latin nyelvű fejtegetése során több utalás emlékeztet rá, hogy magyar szerzőknek hazai közönség számára írt munkáit olvassuk. Ilyenek azok a hivatkozások, amelyek a magyar művelődés-történet alakjait is bekapcsolják az európai kultúrkörbe.

Szilágyi említett filozófiai eszmefuttatásaiban Ceglédi Istvánt is méltatja, amiért *Doctor Malach* címen említett művében^{4 5} leleplezi a római katolikus egyház tanításainak belső ellentmondásait. A prédikálásra érdemes teológiai művek szerzői között Szegedi Kis István Kálvin és Amesius társaságában kap helyet. Szegedinek a Szentíráshoz fűzött magyarázatait a leghasznosabb segédkönyvek sorában tartja számon Szilágyi. A gyakorló igehirdető sokat okulhat az elődök jól megszerkesztett prédikációiból. A magyarok közül tanulmányozásra érdemesek Geleji Katona István és Komáromi Csipkés György beszédei. A *loci communes* magyarázó, didaktikus prédikációk készítéséhez nagy segítséget nyújtanak Martonfalvi Amesius-kommentárjai. Érdekes a polemikus, azaz a téves nézetekkel vitatkozó prédikációk tudnivalóinak példaanyaga. Az egyik cáfolandó tan az antitrinitarizmus. Servet követői között találjuk Dávid Ferencet is. Helyet kap a sorban Blandrata György és Socinus Faustus – az „infaustus”, él a kínálkozás szójátékkal Szilágyi –, akik ugyan nem magyarok, de tevékenységük szorosan kapcsolódik az erdélyi unitarizmus történetéhez.^{4 6}

2. Ha az egyházi szónoklatot irodalmi műfajnak ismerjük el, prédikációs kötetek írását és kiadását pedig irodalmi tevékenységnek, akkor a kor hazai prédikációs szokásairól nyerhető ismereteket irodalmi életünk nem elhanyagolható jellemzőinek tekinthetjük. A prédikációval elméletileg foglalkozó művekben leírt megállapítások már általánosítanak, így közvetlenebbül informálnak olyasmikről, amit temérdek prédikáció feldolgozásából kellene elvonatkoztatni. Nem is biztos, hogy a rendelkezésünkre álló, nyomtatásban fennmaradt szövegek megbízható keresztmetszetét adják a korabeli prédikációs gyakorlatnak. Még ha a legjellemzőbb darabok maradtak is az utókorra, a szóban elhangzott és a kötetekben megjelent alkotások között lehetett különbség. Ezért érdemes különös figyelmet fordítani azoknak az észrevételeire, akik a legmagasabb elméleti képzettség birtokában fűztek megjegyzéseket saját koruk jelenségeihez. Martonfalvi György és Szilágyi Márton művei egyaránt szolgálnak e tekintetben is információkkal.

^{4 5} *Siralmas szarándoki járásból, csak nem régen haza érkezett Malach Doctornak ... Melach tudós Baráttyával való Pajtársi Szó Beszéde*, Kassa, 1659. RMK I. 946.

^{4 6} SZILÁGYI, *Biga* ... 130, 154, 158, 162, 202, 206.

Mint láthattuk, a prédikáció egyik sarkalatos kérdése, hogy milyen műveltségi színvonalú hallgató-sághoz szól, és szerkezetileg, formailag, a megfogalmazással hogyan alkalmazkodik a közönséghez. Szilágyi az egyszerűbb beszédvázlat tárgyalásakor arra is kitér, hogy a kétféle konstrukció még miféle különbségtételre használható. A hazai egyházakban szerzett tapasztalatai szerint a teljesebb, retorikailag igényesebb minta alapján prédikálnak vasárnaponként. Ilyenkor a textust szabadon választják. A hét többi napján az egyszerűbb minta szerint hirdetik az igét. Vagy egymás után veszik az Ó- és Újszövetség könyveit, és azok sorrendjében haladnak napról napra előre, vagy hol innen, hol onnan ragadnak ki egy-egy részt, olyan témájút, ami az adott esetben éppen időszerű. Az ilyen egyszerű beszédeknek kedvelt tárgyai a történeti könyvek.^{4 7}

Szilágyi elismeri az egyszerű minta hasznosságát, eszménye mégis az alaposan felkészült, tudós prédikátor. A szükséges tudományok rendszerének felvázolása után buzdítja az egyházak vezetőit, hogy mindenütt követeljék meg az igehirdetők mindenre kiterjedő képzettségét. Dicséri az erdői és a szatmári egyházkerületeket, mint amelyek elől járnak a jó példával.^{4 8}

Több jelenség bizonyítja, hogy a retorikai igényességgel megszerkesztett prédikációk nem mentek ritkaságszámba Magyarországon. Martonfalvi írja az *exordium* egyik módjával kapcsolatban, hogy a legtudósabb igehirdetőknél lehet rá példát látni, magyaroknál éppúgy, mint angoloknál. Martonfalvi a tárgyat megoldás alkalmazójában nem az ihletett szónokot vagy az ösztönös írásművészt dicséri, hanem a „doctissimus” prédikátort, azaz aki tudósa hivatásának, nyilván azért, mert elméletileg alaposan felkészült rá. Hasonló tudomány eredménye a lezárt kompozíció másik feltétele, a *conclusio*. Szilágyi a két alapvető befejezésfajta (egyszerűbb és igényesebb) párhuzamos létezését szintén a mindennapi gyakorlat tanúságára való hivatkozással igazolja.^{4 9} Érdekes, hogy szerzőink a sokáig vitatott fontosságú szerkezeti résznél, az *exordium*nál, illetve a *conclusio*nál is a praxist említik. Ez mutatja, hogy ami néhány évtizeddel e művek keletkezése előtt még alkalmas ürügy volt a polémiára – lásd Geleji Katona István és Medgyesi Pál homiletikai vitáját – a század utolsó harmadában már bevett szokássá vált.

Az említett példák is szemléltetik, hogyan integrálódik a vizsgált homiletikákban a latin retorikai tradíció és a magyar irodalmi gyakorlat: a művek az internacionális hagyomány mellett már a hazai szokásokat is számon tartják, így a kodifikáció a két tényezőt együttesen veszi figyelembe.

3. A haszonra vonatkozó tanításoktól kezdve a hazai prédikálás elméleti problémái mellett a magyar terminológia kérdéseit is számos példán tanulmányozhatjuk. Amint már említettük, mindkét szerzőnk fontosnak tartja a különböző – elméleti vagy gyakorlati – csoportba tartozó fogalmak elkülönítését. Szilágyi a különbségek megmagyarázása után nemcsak megállapítja, hogy nem való összekeverni őket, hanem magyar példát is hoz az efféle tévedésre: „Minus convenienter igitur a multis Institutiorum cum Informatorio interdum confunditur (taliter loqui amantibus: oktat s' tanít ez a' tanuság)”. A feddés és a cáfolás ugyancsak két különböző dolog: „(Correctorius) differt a Refutatorio seu Refutatorio (atque adeo non juvat hoc modo loqui: Fedd és cáfol ez a' Tudomány).”^{5 0}

Láthatjuk, hogy az idegen nyelvű kézikönyvben is elkerülhetetlenek a nemzeti nyelvű terminusok, hiszen a gyakorlatban ezekkel a formákkal lehet találkozni.

Martonfalvinál és Szilágyinál megvan a haszon összes magyar elnevezése. A Szilágyinál tárgyalta olyan hasznoknak, amelyek a főbb típusok derivátumai, szintén magyar neveik vannak, némelyeknek több is (*Probatiorius: Próbáló, Visszáló, Cirkáló*).^{5 1} Szilágyinál bonyolultabb, elvontabb kifejezésekkel is találkozhatunk: az „ars et cautio spiritualis” ’lelki okoskodás mesterség’. A prédikáció stílusának egyik követelménye a *gravitas*. A szerző ilyen példával figyelmeztet, hogy ne mondjon az igehirdető nevetséges dolgokat: „Facessant tales isti et facetiae, quae risum excitarent (quales sunt: övék légyen tudományok, tudniillik az ellenkező feleké, nem adnék egy batkát rajta. et c.)”^{5 2}

^{4 7} SZILÁGYI, *Biga*... 172–173.

^{4 8} SZILÁGYI, *Biga*... 167–168.

^{4 9} MARTONFALVI, *Ars*... Regula. III; SZILÁGYI, *Biga*... 93.

^{5 0} SZILÁGYI, *Biga*... 64–66.

^{5 1} SZILÁGYI, *Biga*... 88.

^{5 2} SZILÁGYI, *Biga*... 187.

A magyar prédikációelméleti terminológiát Martonfalvi teljes egészében használja, amint más műveiből kitűnik. Nyomatásban egy prédikációja ismert, a *Keresztényi Inneplés*.⁵³ A beszéd fontosabb részeit – némely esetekben kis belső címként – külön megnevezi. A *Fel-vőtt Igét*et követi azok *Magyarazattya*; a *doctrinának Tudomány* a neve; a szerző előadja a tanulást bizonyító *okokat*; a tanulás *1. Haszna feddés, rettentés, 2. Haszna Intés*. A hasznok fejtegetése közben Martonfalvi számol a lehetséges *Ellenvetésekkel*, megadja rájuk a szükséges *Feleleteket*.

Rendszerbe foglalva tekinthetjük át az *ars concionandi* magyar szakkifejezéseit a *Tanétó és Czáfólo Theologia*⁵⁴ egy szempontukból igen nevezetes helyén. Úgy tűnik, mintha a szakirodalom elfeledkezett volna róla, mi is valójában ez a munka. Engedtessek meg ezért a művel kapcsolatban a következő rövid kitérő. Hogy Martonfalvi Amesius „után” vagy „szerint” írta, nem egzakt meghatározás. Az sem helytálló minősítés, mely szerint a *Medulla* két könyvéhez írott latin kommentárok rövidített magyar változata.⁵⁵ Egy század eleji tanulmányban olvasható annak megfogalmazása, amiről a *Medulla* és a szóban forgó mű összehasonlítása bárkit meggyőzhet: „(Martonfalvi) . . . *Tanétó és Czáfólo Theologiájában* magyarul is megszólaltatja a mestert . . .”⁵⁶ – azaz lefordítja. Martonfalvi „A’ *Kegyes Olvasónak*” szóló bevezetőjében félreérthetetlenül megmondja: „Nevezem e’ munkát . . . Amesius és Vendelinus szerint való *Theologiának*, mert amabban (ti. a tanító teológiában) az Amesius *Medulláját* foglaltam-bé, (csak némelly consecretariumokat hagyván-ki, melyeket a’ Czáfólo *Theologiára* kellett vinnem.” Ezek szerint a *Tanétó Theologia* lényegében a *Medulla* fordítása. A munka a lényegtelen különbségekkel együtt is belefér a fordítás kategóriájába. Az eredetivel ellentétben szerzőnk a mondanivalót kérdés-felelet formájában adja vissza. Ennyiben hasonlít a mű a *Medulla* latin exegéziséhez, de ugyanezt a módszert alkalmazta Martonfalvi Ramus-kommentárjában is. Ez olyan formai megoldás, ami a könnyebb eligazodást szolgálja, a dolog velejét azonban nem érinti. A másik módosítás következtében a lényeg megértéséhez nem feltétlenül szükségeses körülírások, magyarázatok, mellékes körülmények elmaradnak, így Martonfalvi Amesiusnál is tömörebben adja vissza a mondanivalót. Ez utóbbi inkább fordítástechnikai kérdés. A munkához írt üdvözlő versében Szilágyi Márton is azt dicséri, hogy kollégája nagy mintaképük tanításait „öltözteté szép Magyar köntösben”.

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a *Tanétó Theologia* a *Medulla* fordítása. Igaz, hogy a század második felében sok műben elemezték, magyarázták, fordították Amesiusnak ezt az írását, de Martonfalvi tanító teológiája különös figyelmet érdemel. E munkát éppen az *Ars concionandi Amesianana* ismerveivel ellenkező tulajdonságai miatt tartjuk a céljának leginkább megfelelőnek. Amaz egy sok évszázados múlttal rendelkező műfaj elméletének a kor tudományos színvonalán álló szintézisét kívánta létrehozni, ezért lehet erénye a különböző források egységes egészéssé dolgozása. A *Medulla*-fordítás esetében viszont azt kell méltányolnunk, hogy Martonfalvi a teológus Amesiusot maximálisan tiszteletben tartotta, tanításainak lényegét pontosan, mégis könnyen áttekinthető módon tolmácsolta. Így egyetlen szerző összefüggő rendszerét az eredetihez hűen sikerült megismertetnie.

Nem tartjuk feladatunknak eldönteni, hogy a fordításhoz *általában* mennyire lehetett szüksége Martonfalvinak a korábban megjelent magyar feldolgozások nyelvi megoldásainak figyelembevételére.⁵⁷

⁵³ *Keresztényi Inneplés*, Avagy Lelki Szent Mesterség . . . melyet prédikáltott a’ Debreczeni Ecclesiában 1663-ben (!) Mart. 26. Martonfalvi György. RMK I. 1001.

⁵⁴ Martonfalvi György . . . *Tanétó és Czáfólo Theologiája*, melyet Amesius és Vendelinus szerint írt . . . Debreczenben . . . M.DC.LXXIX, RMK I. 1231.

⁵⁵ ZOVÁNYI, *Puritánus mozgalmak* . . . 387.; BODONHELYI, *i. m.* 51.; BERG, *i. m.* 114.

⁵⁶ NOVÁK Lajos, *Martonfalvi György „Veni mecum”-a*, Sárospataki Füzetek, 1904. 28–34. A tanulmány Martonfalvinak egy kéziratot prédikációgyűjteményéről tájékoztat. Megtudjuk, hogy a szerző a 33 mintabeszédben a *Medulla* első könyvének első 11 fejezetét magyarázza prédikáció-formában.

⁵⁷ Bán Imre szerint Martonfalvi *Tanétó és Czáfólo Theologiája* „. . . szövegében is erősen függ a *Magyar Encyclopaediától* . . .” (*Apáczai Csere János*, Bp. 1958. 544.); irodalomtörténeti kézikönyvünkben ugyanő így fogalmaz: (a mű) „Apácai nyomán készült” (*A magyar irodalom* . . . 238.). HAZAGH Mihálynak *Az első magyar enciklopédia angol forrásai*. in *Angol Filológiai Tanulmányok*. V–VI, 1944. c. tanulmánya alapján BERG, *i. m.* 111. a *Magyar Encyclopaedia* megfelelő részeinek forrásul a *Medulla* II. könyvének 1–16, illetve I. könyvének 1–41. caputját jelöli meg.

Határozottabbak merünk lenni a prédikációelméleti szakkifejezéseket illetően. Martonfalvi Apáczai Csere Jánosra biztosan nem támaszkodhatott. A *Magyar Encyclopaedia* tizedik és tizenegyedik része valóban a *Medullában* foglaltakat hasznosítja, de a felhasznált fejezetekből is csak egyes gondolatokat emel ki. „Az Istenről és az ő dolgairól” szóló részben az egyházzal kapcsolatban esik szó a „rendszerint való szolgálatról”. Megtudhatjuk, hogy az erre érdemesült személy „a' gyülekezetben előveheti az Isten igéjének közönséges prédikáltatását”, – de hogy ennek során mi a „tiszteje”, azt már Apáczai nem részletezi. Nagymértékben támaszkodik még a *Medullára* Komáromi Csipkés György *Igaz hit* című prédikációgyűjteményében. Három beszédben foglalkozik az egyházi szolgák hivatalával, de – Apáczaihoz hasonlóan – általánosabb dolgokat tárgyal. Az *ars concionandi* kérdései más hasonló művekben sem bukkannak fel, mivel a többi ismert szerző Amesius munkáinak más témakörökkel foglalkozó részeire összpontosít.⁵⁸

A *Medulla*-beli *De Ministris ordinariis et eorum officio in concionando* (*Liber Primus, Cap. XXXV.*) megfelelője Martonfalvinal *Az Ecclesiának rend-szerint való szolgáiról és azoknak a' prédikállásban való tisztéről* (*Első Könyv, XXXV. Rész*). Itt olvashatjuk magyarul Amesius prédikációelméletét, ahogyan már az egész mű jellemzésénél említettük, kérdés-felelet formában, az eredetinel tömörebben, a tudnivalók lényegére koncentrálva. A mester tanításainak tolmácsolása után Martonfalvi – már Amesiustól függetlenül! – így fordul az olvasóhoz: „Csinálly egy prédikációt ennek a' prédikállásnak módgya szerént. Bátor . . .” és kerekít egy mintabeszédet az ismertetett módszer alapján, megmutatva, hogyan alkalmazhatók a praxis során az elméletben rendszerezett tudnivalók. A mintabeszéd Lukács evangéliumának egy helyét (6.36) tárgyalja vázlatosan. A *materia summája* után következik annak *El-osztása* két részre, majd a *Magyarázattya* három felvetődő kérdés alapján. Jön a *Tanuság*, alátámasztva három *Okával*. Ezt követik a tanulság *Hasznai*, mégpedig *Tanító, Czáfólo, Oktató* és *Feddő* hasznok. A *Rá-szabásban* sor kerül *Vigasztalásra, Rá-intésre* és *El-intésre*.⁵⁹

A XVII. századot nem alaptalanul neveztek az első nyelvújítás korának.⁶⁰ A fellendülő fordítás-irodalom, az igény, hogy elméleti kérdésekről magyarul lehessen írni, vitázni, megkövetelték a nyelv művelését, csiszolását. Számon tartjuk azokat, akik szótárak, nyelvtanok összeállításával, a helyesírás szabályozásával vagy éppen új szavak alkotásával, a stílusművészet tökéletesítésével sokat tettek nyelvünk fejlesztéséért. De Pázmány, Szenci Molnár Albert, Medgyesi Pál, Geleji Katona István és Apáczai Csere János mellett ne feledkezzünk el azokról sem, akik kisebb mértékben bár, de ugyancsak használni igyekeztek a nemzeti nyelv ügyének. Martonfalvi és Szilágyi az oktatásban a legelvontabb témákba kísérleték meg bevonni a magyar nyelvet – ha csak néhány terminus erejéig is. Talán megkockáztathatjuk: módszerük járható út lehetett volna egy életképes magyar tudományos műnyelv kialakulásához. Apáczai – „a buzgó, de nem éppen szerencsés újíto”⁶¹ – túlzott purizmusa, erőszakolt fordításai magyar nyelvű műveit a latin forrás nélkül sok esetben érthetetlenekké tették. A latin és a magyar terminus következetes párhuzamos szerepeltetése talán elvezethetett volna a közérthető magyar tudományos próza létrejöttéhez és fokozatos önállósulásához. A korban az anyanyelv óvatossá bevonása a tudományos nyelvbe nem látszott reménytelennek. Lehet példákat hozni arra, hogy elvont témák tanítása és tanulása során a XVII. században használták a magyar nyelvet, és a gyakorlat szülte igényeket megkísérelték kielégíteni.

Gyulafehérváron a tanulóiújtság használatára Bisterfeld kiadta Vendelinus frázisgyűjteményét, amely a tiszta latin stílus elsajátításának segédeszköze kívánt lenni eredetileg.⁶² E kiadás magyar értelmezéseket is tartalmaz. Ezek tanúsága szerint a magas szintű szellemi tevékenység számos formájának a kifejezésére használhatták a tanulók anyanyelvüket. Magyarul beszélhettek arról, hogy

⁵⁸ *Magyar Encyclopaedia* . . . APÁTZAI Tsere János által . . . Ultrajecti, M.DC.LIII (valójában 1655), RMK I. 876, 403–404.; *Igaz Hit*, az az . . . CCXLI Magyar Predikaciok . . . mellyeket Prédikáltott a' Debreczeni Gyülekezetben . . . COMAROMI CSIPKÉS György . . . Szebenben, M.DC.LXVI, RMK I. 1042. CLXIII–CLXV prédikációk, 467–477.; Amesiusról és a hatását mutató művekről a magyar irodalomban: BODONHELYI, *i. m.* 40–57.; BERG, *i. m.* 108–119.

⁵⁹ MARTONFALVI, *Tanító* . . . 146–157.

⁶⁰ SIMAI Ödön, *Nyelvújítók a XVII. század közepén*; MNy 1908. 12–19, 108–114.; 12.

⁶¹ KORNIS Gyula, *A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése*; MNy 1907. 97–104, 193–201; 102.

⁶² *Medulla priscae puraeque Latinitatis* . . . Alba Juliae . . . M.DC.XLVI. RMK I. 786, RMK II. 666.

lehet *elmélkedni, értekezni, vetélkedni*, ennek során az egyes elképzeléseket *kifejteni, magyarázni*; fogalmakat *meg határozni*, bizonyos tételeket *meg ítélni, meg világosítani, bizonyítani*; az ellenfelet *meg győzni* és állításait *czáfolni*.

A magyar nyelv használatáról a logika oktatásában magától Martonfalvitól értesülhetünk. Ramus dialektikájának feldolgozása címében is figyelmeztet a magyar nyelv fontos szerepére a műben.^{6 3} A szövegben minden fontos kifejezés magyarul is megvan. (Itt Apáczai hatása sokkal egyértelműbben mutatkozik meg, mint a *Tanító Theologia* esetében.^{6 4}) Messzemenő következtetéseket vonhatunk le abból a megjegyzésből, amelyben Martonfalvi az előszóban megindokolja, miért tartja fontosnak az anyanyelv használatát. Álljon itt az eredeti megfogalmazás: „Terminos totius Artis in usum Ungaricae juventutis Ungarico idiomate donavimus, quos si colligeris, atque colligaveris, Ungaricam quoque Dialecticam nancisceris, quae quantum intelligentiae lucem Dialecticae latinae allatura et praebitura sit, experientia te docebit.” Martonfalvi azt ígéri itt, hogy a magyar nyelv segítségével fogniák a növendékek könnyebben megérteni az idegen nyelvű tanítást. A tudós tanár bizonyára tapasztalatai alapján biztatja olvasóit, hogy a gyakorlat meg fogja győzni őket e módszer helyességéről. Ez pedig egyértelműen azt látszik alátámasztani, hogy a magyar nyelvet nemhogy alkalmatlannak tartották filozofikus témák kifejtésére, hanem úgy gondolták, hogy egyenesen könnyebben hozzáférhetővé teszi az absztrakciók világát.

Ehhez a témához kapcsolódik az Apáczai *Magyar Logikácskájával* fennmaradt, a 80-as évekből származó latin–magyar műszótár, logikai szakkifejezések kétnyelvű gyűjteménye.^{6 5}

Azok a XVII. századi próbálkozások, amelyek az igényes elméleti szaknyelvet is elkezdtek magyaráítani, nem jártak eredménnyel, a kísérletezés folytonossága meg is szakadt. Ennek ellenére a szándék és a törekvés mindenképpen elismerést érdemel – ne feledkezzünk el erről a két debreceni tanár esetében sem.

Befejezésül még egyszer hangsúlyozni szeretnénk a két vizsgált mű legfontosabbnak ítélt vonásait. A szerzők idegen minták felhasználásával Amosius szellemét követő, de kidolgozottságban a mestert túlszárnyaló prédikációelméleteket hoztak létre. Megkísérelték kiemelni azokat a jellemzőket, amelyek bizonyítják, hogy az értekezések az egyházi célú próza, a prédikáció elméleti problémáit irodalmi igénytelenséggel tárgyalják. A nemzetközi téma és a latinnyelvűség ellenére az alkotók személyén kívül is vannak a műveknek magyar vonatkozásaik. Képet adnak a hazai prédikációs gyakorlatról, a magyar terminusok pedig arról árulkodnak, hogy az anyanyelv használata az oktatásban sokkal elterjedtebb volt, mint akár a későbbi korokban. Mindezek alapján úgy tűnik, Martonfalvi György és Szilágyi Márton prédikációelméleti munkásságuk nyomán helyet érdemelnek irodalomelmélet-történetünkben – talán nem felesleges *legalább* azokat a dolgokat számon tartani róluk, amelyekre itt igyekeztünk felhívni a figyelmet.

^{6 3} Lásd a 16. jegyzet.

^{6 4} Vö. BÁN Imre, *i. m.* 543.

^{6 5} Ír róla BÁN Imre, *i. m.* 422, 545.

Martonfalvi György
Ars concionandi Amesiana

Ars concionandi generalis

Formatio

Materia

Forma

Exordium

Propositio

Partitio

expositio

paraphrasis

Probatio

Doctrina { theoretica
practica

Formatio

inventio

propositio

Tractatio (Probatio)

Usus { theoreticus
practicus

theoreticus { informatorius
reformatorius

practicus { institutionis
correctionis

exhortationis
dehortationis

consolationis

Conclusio

Propositio

qualitas { concionis
quantitas

Ars concionandi specialis

Scripta theologica { Didactica
Polemica
Catechetica
Casuistica

Szilágyi Márton
Biga pastoralis. Ars concionandi

Ars concionandi generalis

Dispositio, seu Formatio

Materia

Forma

Declaratio

Exordium

Propositio

Partitio

expositio

paraphrasis alias metaphrasis

Illustratio

Doctrina

Investigatio

Propositio

Tractatio

probatio

illustratio

Exegesis

Applicatio

Usus { theoreticus
practicus

theoreticus { informatorius
reformatorius

practicus { institutio
correctio

monitio
consolatio

territorius, probatorius, eucharisticus,
threnicus, euticus

Conclusio

De Adminiculis Formandae Concionis

Appendix

Propositio (Promulgatio)

Pronuntiatio

Praerequisitia pronuntiationis

qualitas styli et sermonis

memoria

confidentia

Ipsa pronuntiatio

Ars concionandi specialis

De Concione { Didactica
Polemica
Catechetica
Casuistica

DEUX RHÉTORIQUES HONGROISES ECCLÉSIASTIQUES DU XVIIe SIÈCLE

(Martonfalvi Tóth, György: *Ars concionandi* Amesianae
Szilágyi Tönkö, Márton: *Biga pastoralis*)

Les deux auteurs étaient professeurs du Collège Réformé de Debrecen, leurs ouvrages en langue latine servaient avant tout l'instruction homilétique de leurs élèves. Le manuel de Martonfalvi (1666) est un abrégé court et concis; dans son ouvrage volumineux (1684), Szilágyi traite à la fois les questions de la prière et du sermon ecclésiastique (la présente étude examine seulement la partie se rapportant au sermon). Ces écrivains théoriciens suivent tous les deux les ouvrages analogues des théologiens étrangers, mais ils utilisent les modèles conformément à leurs conceptions individuelles. Outre les règles de l'*ars concionandi*, ils tiennent compte des traditions de Hongrie aussi, c'est pourquoi ils divergent maintes fois de leur modèle principal, Amesius aussi. Tous les deux ouvrages traitent à un haut niveau les problèmes de la prose ecclésiastique, c'est pourquoi ils occupent une place importante dans l'histoire de la théorie littéraire hongroise. Ces deux ouvrages fournissent des données intéressantes sur la pratique homilétique de l'époque. Ce qui les caractérise en outre, c'est que dans le texte latin on peut trouver de nombreux termes en hongrois aussi; l'emploi parallèle de l'expression étrangère et de celle en langue maternelle est un pas considérable vers la formation d'une terminologie scientifique hongroise autonome.

BERZSENYI VITÁI KÖLCSEY RECENZÍÓJÁVAL

Irodalomtörténetírásunk régi közhelye, hogy betegségén kívül, melyre leveleiben már korábban is panaszkodott, Kölcsey kritikája járult hozzá döntő mértékben Berzsenyi költői elhallgatásához; viszont ennek a kritikának köszönhetjük az irodalmi és esztétikai kérdéseken töprengő gondolkodó megszületését. Ez így nem igaz; Berzsenyi 1817 előtt is gondolkodott irodalomszemléleti és esztétikai jellegű problémákról s eredményei igen gyakran előlegezik nagy polémiái és tanulmányai konklúzióit. Mégsem vitás, hogy nézetei átfogóbb és rendszeresebb kifejtésére Kölcseyvel polemizálva kényszerül először; mégpedig e polémia első változatában, az 1818-as Antirecenzióban. Ennek későbbi, higgadtabb változata, az 1825-ös Tudományos Gyűjteményben megjelent Észrevételek Kölcsey recenziójára c. tanulmány már alapos elméleti „továbbképzés” után íródott, s kevésbé mutatja Berzsenyi eredeti elméleti alapállását; nyilvánvaló ugyanis, hogy a recenzióra adott első válasz, bő félév alatt készülvén, legfeljebb korábbi nézetei és ismeretei aktualizálását és rendszerezését tette lehetővé, de nem a nagyobb méretű új tájékozódást.

Eddigi szakirodalmunk általában azt a gyakorlatot követte, hogy Berzsenyi antirecenzióinak eljárását alkalmazva szembeállította egymással kettejük érveit, a legtöbb esetben döntőbíróként megállapítva, hogy melyiküknek volt igaza (az érvek többségében a szakirodalom többsége Kölcseyt igazolta, kivéve Merényi Oszkárt). De a hagyományos, részben klasszicista, részben a romantikában is tovább élő irodalom- és műfajelméleti babonákon alapuló ilyen orákulum-jellegű „értékelések” létjogosultságát a XX. század irodalomtudománya alaposan aláasta. Amióta, Wölfflin nyomán, a különböző korok irányzatait és stílusait elvileg egyenértékű korszellem-kifejezéseknek tekintjük s legfeljebb korszerűségük fokát minősíthetjük különbözőképpen, az őket kifejező elméleti gondolkozást sem értékelhetjük egy abszolútnak vélt elméleti pozíció biztonságából. Ezért eleve lemondva a Kölcsey és Berzsenyi vitájában igazságot osztás igényéről, elsősorban Berzsenyi irodalomszemléletének rendszerét igyekszem kifejteni antirecenzióiból; Kölcsey elméleti alapállását csak ott érintve részletesebben, ahol az a Berzsenyiének értelmezéséhez nélkülözhetetlen.

a) Az 1818-as Antirecenzió

Berzsenyi, első felháborodásában, nemcsak a Kölcsey-bírálat őt bántó részleteire reagál, hanem a bírálat egész gondolatmenetét részeire szedi, úgyszólván minden elméletileg relevánsabb mozzanatba beleköt. Ezért az Antirecenzió az irodalomszemlélet szempontjából lényeges kérdések jóval szélesebb körét öleli fel, mint az Észrevételek, már csak azért is megérdemli az önálló és részletes tárgyalást. Néhány szót arról, miért nem követjük az eddigi szakirodalom s különösen a legjelentősebb kísérletek, Horváth János, Szauder József, s legújabban Rohonyi Zoltán módszerét¹ (nem beszélve Merényi Oszkár többszöri és egyre figyelemreméltóbb megközelítéseiről); mindegyikre az jellemző ugyanis,

¹ HORVÁTH János, *Berzsenyi és iróbarátai*. Bp. 1960. 147.; SZAUDER József, *A magyar romantika kezdeteiről*, in *A romantika útján*. Bp. 1961. 32.; ROHONYI Zoltán, *Adalékok a kritika élettanához*. (Kölcsey és Berzsenyi vitája), in *Irodalomtudományi és stílusztikai tanulmányok*. Bukarest, 1981. 7.

hogy nagyobb figyelmet fordít a Kölcsey-recenzióra, mint Berzsenyi Antirecenziójára. Rádadásul Szaunder említett tanulmánya hármassal összehasonlítva él, bevonva a tárgyalásba Szemere Taglatatát, azzal a céllal, hogy igazolja hipotézisét: Berzsenyi Észrevételei írásakor ismerte Szemere tanulmányát. E feltevést később ő is elvetette, hisz a válaszok rokonságát nagymértékben megszabta a vitatott Kölcsey-tézisek azonossága s ezért e gondolatok, ha kevésbé kifejtetten is, már az 1818-as Antirecenzióban is megtalálhatók. Merényi Oszkár az új Berzsenyi kritikái kiadás kéziratának II., a prózai műveket közlő kötetében ezért a másik végletbe esik, mely szerint a Taglatat írásakor Szemere ismerte Berzsenyi antirecenzióját.² Az eddigi megközelítések többé-kevésbé mostohán bánták az Antirecenziót, val s az irodalomtörténeti közfelfogáshoz eléggé hű Fenyő István álláspontja kritikátörténeti könyvében: „... az első, az 1818-ban írott, meg nem jelent, személyeskedő, gorombaságtól zsúfolt vitairat ... még teljesen a régi morális-patrióta szférában értelmezi Kölcsey kifogásait, erre szót vesztegetni sem érdemes”.³ Elismerve tehát a Kölcsey kritikája körül végzett kitűnő munkát, mely szakirodalmunkat s Fenyő István könyvét is jellemzi, jómagam, talán kritikátörténeti szöveggel szemben szokatlan módon a szoros olvasás (close reading) módszerét próbáltam követni, az egyes Berzsenyi szövegrészeket az európai esztétika és irodalomszemlélet korabeli vitáinak kontextusába állítva.

Az Antirecenzió általános bevezető része⁴ a józan és szofistai kritika megkülönböztetése után az előbbinek szükségességét, de általában a kritikai tevékenység veszélyeit is kiemeli. Berzsenyi már a kritika elolvasása utáni első felháborodott reagálásában, Kazinczyhoz írott 1817. szeptember 8-i levelében a bírálat személyesítő jellege ellen tiltakozott; vagyis a már korábbi leveleiben általa elítélt kritikai módszer iskolapéldájaként fogta fel Kölcsey művét első benyomásaitól kezdve. Itt csúfoló írásnak minősíti s ellenérvként azt a „hibát” követi el, melyet később Kölcsey legnagyobb hibájaként fog „leleplezni”: a recenzió csúfolónak vélt gondolatmenetéből írójának lelkeségére, alantas karakterére következtet vissza, mint recenzense a művek szűkkörűségéből alkotójukéra.

A továbbiakban 22 Kölcsey-idézetet szembesíti ellenérveit. Az első idézetek Kölcsey bírálatának kezdetét mondatról mondatra ismétlik, s mivel a bírálat kezdete későbbi gondolatmenetét akarja elméletileg megalapozni, elsősorban a költészet alkotójára koncentrálna a figyelmét, Berzsenyi ellenérveit is különös figyelmet érdemelnek.

Az első mondat a poéta és versificator között tesz különbséget egy hasonlattal: az előbbit Arkhimédészhez, a machina kigondolójához, az utóbbit az ácsához, a machinát az útmutatás szerint kifaragóhoz hasonlítja. Maga a poéta és versificator közötti különbségtétel az antikvitásig visszakisérhető s feltűnése önmagában nem jelent romantikus gondolatot; romantikus vagy nem romantikus jellegét csak annak a pontos vizsgálata döntheti el, hogy a megkülönböztetést használó milyen tartalmat ad neki. A magyar felvilágosodás legtöbb poétikai gondolatmenetében (Földinél, Verseghynél, Kármánánál, Csokonainál) előfordul a kettő differenciálása; többnyire csak a XVIII. század eleji, a vers és próza kérdéseiről folytatott francia querelle eredményeihez kapcsolódva, megkülönböztetve a verselést és a költészetet, egyben elismerve a prózai költemény lehetőségét. Néha azonban már a valódi költőiség lényegibb vonásai is felvillannak, a fantáziatevékenység, az entuziazmus megkövetelése (ez sem speciálisan romantikus azonban; a német poétika történetében pl. mind Opitz barokk poétikájában, mind a magyar felvilágosodás kora íróinak egyik kézikönyvében, Sulzer esztétikai lexikonában⁵ megtalálható, a Dichter címszóban). Kölcsey könnyedén odavetett hasonlata már a Taglatatát író Szemerét is bosszantotta s könnyű támadási felületet nyújt Berzsenyinek. A teória és praxis egymásratalaltságát hangsúlyozza: a poézis kérgét tekintve a poéta és versificator egy, egyébként az utóbbi, ha nem azonos az előbbivel, meg sem értheti azt. Mivel Kölcsey hasonlata nem is implikálja, Berzsenyinnél fel sem merül a költőiségnek a verseléstől való elválaszthatósága a prózai költészet elismerése értelmében; annál inkább hangsúlyozódik már az Antirecenzió első „felütésében” Berzsenyinek a külső forma és az azt kötő regulák elleni, lessingianus típusú megvetése, legalábbis ami e korszakának elméleti tevékenységét általában jellemzi, míg korábbi költői tevékenységére egyáltalán nem jellemző.

² E kéziratot mint hivatalos lektora ismertem meg és vitáztam vele.

³ FENYŐ István, *Az irodalom republikájáért 1817–1830*. Bp. 1976. 197.

⁴ Az Antirecensio teljes szövegét először a *Berzsenyi D. Összes Művei* 1968-as kiadásában közölte Merényi, így erre támaszkodom.

⁵ SULZER, J. G., *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*. Sok kiadásban.

A következő Kölcsy-mondattól már elméletileg elkülönítettnek vélt poéta klasszifikációjával foglalkozik, mégpedig úgy, hogy a következő tipológiát állítja fel: a költő vagy cselekedetet vagy érzést zeng; s ezáltal vagy olyan érzelmeket fejt ki szíveinkből, melyeken ő felülemelkedett, hogy magasabb nézőpontjából munkálkodhassék (itt félreismerhetetlen az epikai objektivitás, elfogulatlan-ság és nyugalom tanának hatása), vagy olyan érzelmekre ragad, melyek önkeblében zajonganak. Az előbbire Homérosz és Goethe, az utóbbira Euripidész és Schiller a példája.

Ez a probléma és különösen az ilyen szempontú osztályozás lehetősége rég izgatja Berzsenyit; Kazinczyhoz írott első felháborodott levelében (1817. szept. 8.) már azt kérdi széphalmi barátjától: „Jól vagynak-e Homér és Goethe, Schiller és Euripides összehasonlítva . . . Azt látom, hogy Schillert nem isméri s rosszul karakterizálja, mert Schillernek nem a kebele zajog, hanem a feje.” Mint Szemere egykori beszámoló leveléből tudjuk, Berzsenynek már 1810-ben is ez volt a véleménye Schillerről. Kazinczy válaszában kitér az egyes, Kölcsy által jellemzett világirodalmi alakokra és elmondja saját különvéleményét, majd így folytatja: „Úgy tetszik, Kölcssei (!) többet olvasta a Német Aesthetikusokat mint szükség volt. Belőlük merítette az objectiver Dichter és subjectiver Dichter ideáját.”⁶

Közismert, hogy Berzsenyi megsértődött Kazinczyra és 3 évig nem írt neki levelet, amiért az nem állt mellé egyértelműen a recenzens Kölcsyvel szemben. Kazinczy első válaszlevelének ez az idézett passzusa mégis nagyon megmaradt a fejében, hisz egész antirecenziójának egyik központi szervező elve Kölcsy németes tájékozódásának és hazafiatlanságának elítélése lesz. De az adott Kölcsy-féle költő-típológiai vázlatra válaszolva ő is elárulja alapos németes tájékozódását, melyet aligha lehet Rájnis olvasásából megmagyarázni.⁷

Ahogy már jeleztük, Kölcsy tipológiai vázlatában van szerepe a hagyományos epika-elméletnek is; mégis túlmegy azon a hagyományos klasszicista műfaji felfogást éppen csak meghaladó állásponton, mely az epikát és drámát objektív, a lírát pedig szubjektív műnemnek tekinti (Németországba ez először Johann Adolf Schlegellel⁸ jutott el). Ez példatárából nem lesz ugyan teljesen világossá, de úgy tűnik, Homérosz kivételével, akinél valószínűleg csak az epikájára gondolhatott, többi hősénél az egész életművet beleértve a teljes költői személyiségre tekinti érvényesnek e tipológia egy-egy oldalát. Ugyanakkor azonban feltűnő, hogy Kölcsy e költő-típusoknak csak a természetét írja körül, de megnevezésükre nem használja a kor egyik tipológiai kísérletének terminológiáját sem. Ezért Berzsenyi, mikor először Schiller naiv-szentimentális tipológiájának terminológiáját meg is nevezve értekezik a kérdéssel s egyúttal ettől el nem különítve vitatja a szubjektív és objektív poéta terminológiájá'⁹ óhatatlanul Kazinczy interpretációjának hatása alá kerül.

Először odavág a szerinte rosszul kivonatoló, excerptáló Kölcsynek, abban a hiszemben, hogy Kölcsy tipológiájának forrása Schiller tanulmánya;⁹ ez azonban valószínűtlen. Kölcsy ugyanis tipológiáját nem a schilleri érzésfajtákra alapozza, példái és elméleti alapja sokkal inkább emlékeztetnek arra a Homér–Osszián típusú összehasonlításra, melynek Herder volt a mestere, s melynek legszebb példáját éppen 1795-ben publikálta.¹⁰ Így aztán saját kedves tipológiai eljárásának enyhe önkritikáját kell észrevennünk a Brief zu Beförderung der Humanität nyolcadik gyűjteményének végén 1796-ban közölt kilencedik töredékben, melyben a korban divatos klasszifikációs eljárásokat értékeli és bírálja. A szubjektív és objektív költő terminológiáját éppúgy kifejezetten leírja, mint Homéroszt és Ossziánt összevető tanulmányában, és első példája is a két ősi epikus összevetésének, mint hasznos nézőpontnak elismerése. Mivel az övénél későbbi romanikus tipológiák (Fr. Schiller érdekes–objektív ellentétpárja,¹¹ Schelling és a nyomán haladó esztétikák és poétikák szubjektum–objektum azonossága, melyen belül

⁶ *Kaz. Lev.* XV. 332.

⁷ Erre hivatkozik ugyanis Berzsenyi Kazinczyhoz írt 1820. dec. 13-i levelében: „Elgondolható, mely óriási munka volt nékem, zavart fővel, dühödttel szívvel s minden könyv nélkül esztétikázni, holott Rájnis Kalauzán kívül sem esztétikát sem poétikát soha nem olvastam.” *Kaz. Lev.* XVII. 301.

⁸ SCHLEGEL, J. A. *Batteux-fordítása*. Leipzig, 1751. I. SCHERPE, K. R., *Gattungspoetik im 18. Jahrhundert*. Stuttgart, 1968. 269–270.

⁹ Über naive und sentimentalische Dichtung.

¹⁰ Homer und Ossian.

¹¹ SCHLEGEL, Fr., *Über das Studium der griechischen Poesie*. 1795.

hol a szubjektív oldal dominál, hol az objektív) nem képezhetik Kölcsey tipológiájának alapját, ezért inkább a költőtípológizálás herderi fokához kötődőnek látszik fogalmazása.

Berzsenyi ellenérveinek forrásait külön-külön nem nehéz megtalálni; együttesen mégis saját ars poeticájáról vallanak. Első állítása: „... a poézis nemeinek classificatiója nem a különbéle költői érzések karakteristikájából, s annál inkább nem a poétai tárgyakból, hanem egyedül az előadás módjaiból formáltatik. Cselekedetet és érzést zenghet mind a subjectiv, mind az objectiv poéta; de nem az a kérdés, mit zeng, mit és mint érez a poéta; hanem, mint zeng s milyen színekbe öltözteti tárgyait; mert egyedül a kinyomás poézise karakterizálja a költőt.” Herder idézett humanitás-levelében így fogalmaz: „Man hat die Dichtkunst *subjektiv* und *objektiv*, nach den Gegenständen, die sie schildert, und nach den Empfindungen, mit denen sie Gegenstände darstellt, geordnet...¹² Schiller maga, miután tanulmányában többszörös megközelítésben kifejtette naiv–szentimentális tipológiáját s a szentimentális költészet három érzésmódját, a satirikust, elégikust és idillt megkülönböztette, az adott kérdésben így foglal állást egyik jegyzetében: „Végül megjegyzem még, hogy az itt megkísérelt felosztásnak éppen azért, mert csupán az érzésmód különbségén alapszik, maguknak a költeményeknek felosztásában és a költői műfajok levezetésében egyáltalán semmit sem kell meghatározni. Mivel ugyanis a költő ugyanabban a műben sincs semmiképpen ugyanahhoz az érzésmódhoz kötve, azért ama felosztás nem vehető abból, hanem mindegyiket az ábrázolás formájából kell venni.”¹³ Bouterwek esztétikája pedig, a kor magyar esztétikai-poétikai gondolkodóinak egyik alapkönyve, elismerve Schiller osztályozásának a hagyományos műfaji klasszifikációknál mélyebbre törő jellegét, fenntartásait így foglalja össze: „... er konnte auch die poetische, nicht bloss psychologische Verschiedenheit der Gemütszustände selbst, nach einem Theilungsprinzip, das auf die *Form* der Darstellung keine Rücksicht nimmt, nicht erschöpfen”.¹⁴

Hogy Berzsenyi a Kölcseynél nem is szereplő, csak Kazinczy által belelátott szubjektív-objektív dichotómiát azonosította a schilleri naiv–szentimentális ellentéppárral, azt az is bizonyítja, hogy az ellene felhozott érvei megegyeznek a hagyományosan a schilleri tipológia ellen használt érvekkel.

Folytatva a Kölcseynek tulajdonított schilleri tipológia bírálatát, következő ellenérve így hangzik: „Ha szabad nekem is e részben valamit hinnem, azt hiszem, hogy lehet ugyan a poézis nemeit naiv és szentimentális classisokra osztani; de a jobb poéták vagy főlváltva munkálkodnak ezen classisokban, vagy pedig azokból egyet olvasztanak, s ez a két véglet között a középút, hol minden tökéletes lenni szokott; mert a két véglet mindenütt és mindenben hiba.” A kiindulópont megint emlékeztet Herder már említett humanitás-levelének e tárnyal összefüggő kifogására: „Allein, wie sehr laufen die Empfindungen ineinander! welcher Dichter bleibt *einer* Empfindungsart dergestalt treu, dass sie seinen Charakter, zumal in verschiednen Werken, bezeichnen könnte?”¹⁵ Utána azonban, nyilván Schiller gondolatmenetét egészében nem ismerve vagy értve, hisz Schiller ideálja pont Berzsenyié, vagyis a két véglet egyesítése, sajátos, berzsenyies fordulatot ad fejtegetésének, az antikos és egyben felvilágosult közepszer-eszményt igazolva. S itt már nem herderi gondolatmenetről van szó: mert bár Herder is, rokonságban az angolok common sense-elméletével és a nyomukon járó német felvilágosodás populárfilozófusaival, Ideen-jének¹⁶ antropológiájában és történetfilozófiájában az embert középleánynek tekintette, viszont a historizmus képviselőjeként minden költői műalkotást a maga természeti és társadalmi viszonyaiból akart megérteni, a beleélés hermeneutikai módszerével, Berzsenyi további kirohanásai Goethe és Schiller művészetének néhány jellegzetessége és Homérosz világának az övétől eltérő erkölcsi ellen viszont nagyon is azt mutatják, hogy a historizmus szelleme még alig érintette meg.

Visszatérve a szubjektív–objektív költői tipológia ellen felhozott első érvére, benne is észre kell vennünk a sajátos berzsenyis állásfoglalást, mely Kölcsey korszerűbb törekvésével szemben egy klasszicistább poétika alapállása. Kölcsey ugyanis itt is, mint kritikája további részeiben is, a költőt állítja figyelmé középpontjába, s lelki minőségeiből vezeti le költészetét; tehát ha inkább Sturm und

¹² HERDER, J. G., *Briefe zu Beförderung der Humanität*. II. Bd. Berlin–Weimar, 1971. 141.

¹³ SCHILLER, Fr., *Válogatott esztétikai írásai*. Bp. 1960. 318. Szemere Samu ford.

¹⁴ BOUTERWEK, Fr., *Aesthetik*. II. Teil. Göttingen, 1815. 67.

¹⁵ HERDER, *i. m.* 140.

¹⁶ *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*.

Drang-poétikákra is támaszkodva, a közfelfogás szerint a romantikusabb típusú megközelítés képviselője. Berzsenyi viszont a műre koncentrálna, a költő-tipológiáról a költészet-tipológiára csúsztatja át az érvelés menetét s magát a költőt is műve felől tartja jellemezhetőnek („... egyedül a kinyomás poézise karakterizálja a költőt”). Ne felejtjük azonban, hogy csak a közvetlen korszerűség Kölcsey módszeré;¹⁷ a Berzsenyi álláspontjával oly rokon műközpontú nézetek diadalútja a XX. század irodalomelméletében arra figyelmeztet, a korszerűséget itt se tévesszük össze az abszolút igazsággal, Berzsenyi álláspontját pedig ne tekintsük a tudomány által egyszer s mindenkorra meghaladottnak.

Kölcsey következő vitatott mondatában foglalt tézis további lépéssel viszi előre a költői tevékenység értelmezését: miként Arisztotelész óta minden hagyományos poétika, a költészet kizárólagos tárgyának az embert tekinti, s e tárgy idealizálás útján történő megszépítését hangsúlyozza.

Berzsenyi először ért egyet valamiben Kölcseyvel; nyilván a „bizonyos idealitást nyer” megfogalmazással, melyet úgy interpretál, hogy ez a középút a csupa természetes és csupa ideális között. A következő gondolati lépéssel azonban tovább folytatja a vitát recenzensével, aki szerinte logikai hibát követett el, amikor az eszményítést összekeverte a megszépítéssel. Berzsenyi szerint ugyanis a szépség logikai tartománya jóval tágabb, mint az eszményítésé, az idealizálás csak egy részét alkotja a szépségnek. Hogy mennyire jogosult ez a polémia, az más kérdés; hisz Kölcsey azzal, hogy a költészet kizárólagos tárgyává az embert tette, azt a tisztultabb és magasabb költészetfelfogást juttatta érvényre, melyet a görögség példájára hivatkozva Lessing vívott ki újra a horatiusi ut pictura poesis félreértett elvén alapuló természetleíró költészet divatjával szemben.¹⁸ Az embert tárgyául tekintő művészetnek és a vele összefüggő esztétikumnak idealitását pedig Kant is vallotta. Ettől függetlenül azonban s Rájnis poétikája által megint nem magyarázható módon ilyen határozottsággal talán először a magyar esztétikai irodalomban Berzsenyi megkülönböztetésében a kanti esztétikának a szabad és függő szépséget megkülönböztető elméletére kell ráismernünk, a szabad, tehát fogalmaktól, mindenekelőtt erkölcsi fogalmaktól nem kísért és az erkölcsi fogalmaktól kísért, eszményített járulékos szépségről. E megkülönböztetésnek ily rendkívül világosan és határozottan megfogalmazott használata megint arra figyelmeztet, hogy Berzsenyi esztétikai műveltségéről mily keveset tudunk s hagyományosan, saját műveltségét szabályszerűen elkonspiráló nyilatkozatait készpénznek véve, mennyire lebecsültük. E gondolatmenet is valószínűsíti, hogy Berzsenyinek már 1818 előtt kellett ismernie valamilyen modern, a kanti esztétika eredményeit is hasznosító művet (az általa később biztosan használt művek közül talán Bouterwekét vagy Krugét,¹⁹ ez utóbbit akkor németül, s nem később megjelent latin fordítását, melynek a költő birtokában volt példányáról Merényi Oszkár tudott).

A mérsékelt megszébbítés elméletével kapcsolatban fejti ki Berzsenyi az egyéni és nemzeti eredetiség követelményét. A megszébbítés helyes arányát meghatározni nem lehet, annak való értelmét csak a szabad zseni szabad ízlése és tetszése szabhatja meg. Számára tehát e helyes középút megtalálása a zseni ismérve. Ezzel szemben a csupa idealitást már elvette, most pedig, részletezve a már előbb

¹⁷ Az újabb német szakirodalom fényében még ez is vitatható, hisz Fr. Schlegel és Novalis aforizmáiban a műalkotás iránti figyelem újabban erősen hangsúlyozott, Peter SZONDI pedig *Poetik und Geschichtsphilosophie* c. műve II. kötetének 228. lapján azért idézi SCHELLING, *Philosophie der Kunst*-jának az alábbi mondatát, hogy bizonyítsa, Schelling mintegy előlegezi Staiger *Kunst der Interpretation*-jának és a *New Criticism*-nek programját: „Interessirt es uns, den Bau, die innere Anlage, die Beziehungen und Verwickelungen eines Gewächses oder eines organischen Wesens überhaupt so weit wie möglich zu verfolgen, wie viel mehr müsste es uns reizen, dieselben Verwickelungen und Beziehungen in den noch viel höher organisierten und in sich selbst verschlungeneren Gewächsen zu erkennen, die man Kunstwerke nennt.”

¹⁸ Elsősorban *Laokoon oder über die Grenzen der Malerei und der Poesie* c. tanulmányában.

¹⁹ KRUG, Wilhelm, *Traugott System der theoretischen Philosophie*-jének III. részéről, a *Geschmacklehre oder Aesthetik*-ről van szó, melynek új kiadása Bécsben, 1818-ban jelent meg, de korábban már 1810 óta ismert.

A szép és ideális azonosságát vitató Berzsenyi igazára is reagálhat Kölcsey későbbi megjegyzése A leányörzö-ben: „Schillernek kétségkívül nincsen igaza, midőn a nem idealizált természetet a poézis köréből kirekeszti, s a költés tartományának határait az ideálon belől vonja meg.” *Kölcsey Összes művei*. 1. k. Bp. 1960. 615.

sommásan említett Homérosz, Goethe és Schiller elleni kifogásokat, mindezt megtéve olasz és német tragikusok a klasszikus ízlést áthágó „túlzásaival” (az ölés előmutatása a színpadon pl.) éles kirohanást intéz a világirodalom nagyjainak művészetében megtalálható naturalista elemek, vagyis a másik helytelen végtel, a „csupa természetes” ellen. De ennek éle is Kölcsey, a „vak követő” és általában az idegenimádó literátor ellen irányul. A vak követő ugyanis az ilyen „ízlételességeket” is imádatlal fogadja idegen nemzetek nagy költőinél, míg a legszentebb polgári virtusokat éneklő Kisfaludy és Berzsenyit (itt először azonosítja magát a nemrég még általa is erősen bírált Kisfaludy Sándorral) „keskenykörrű vagy határokba szorított” költőnek tartja. De „az idegenek vak imádása a nemzeti geniust elfojtja s az eredetiséget gátolja”. S a következő lépés látszatra a herderi historicista irodalommegközelítés lépése, mely az Észrevételekben még részletesebb kifejtést nyer majd; itt így hangzik: „De egyéberánt is, valamint különbözők a nemzeti geniusok, különbözők az idők és helyezetek: különbözőknek kell lenni a poézisoknak is; s következésképpen azokat egy princípiumra csigázni nem lehet.” S ellenpéldája látszólag szintén antiklasszicista irányú: „Mikor Schiller a régieket vakon követte, kártyaházat csinált, melyet az időnek lelke elsepert; s a tragoediának korunkhoz szabott erkölcsi systemáját az ő nagy neve és elméje le nem ronthatta; azaz, hogy a dolgot a recensens szép honi szavaival röviden kimerítem, a görögök felé visszaröpdetni igen jó; de egészen visszaröpdelni nem ér semmit.”

A tragédiára való utalás teszi világossá, hogy itt Berzsenyi Schillernek azt a kísérletét veti el, hogy A messzinai menyasszony c. drámájában feltámassza a görög sorstragédiát. Ezt a schilleri kísérletet pedig az 1810-es évek végére már általában elvetélnék tekintették. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Berzsenyi a modern klasszicizmus eszméjével fordul itt szembe: éppen ellenkezőleg, annak vezéreszméjét vallja, mely Lessing és Winckelmann nyomán a weimari klasszicizmusban is uralkodott. Ennek pedig az a lényege, hogy a görögöket ne szolgáljanak kövessük, koruk meghatározta formai külsőségeikben, hanem abban, ahogy nemzeti géniusukat örök példaként a nembeliség szintjére emelték és fejezték ki. Hogy Berzsenyi itt fejtegetett költészeteszménye mennyire nem ellenkezik a németek görögös klasszicizmusával, azt érveinek rokonsága mutatja az övékével; e klasszicizmus éppúgy elítéli naturalizmus és túlzó idealizálás szélsőségeit (Goethe 1789-es Einfache Nachahmung der Natur, Manier, Stil-ja, Schiller nagy esztétikai tanulmányai) és elismeri a költői klasszicitás előfeltételeit a virágzó nemzeti kultúrában és szellemben (Goethe: Literarischer Sansculottismus, 1795, Schiller folyóiratában, a Horen-ban). Berzsenyi történetien járt el, amikor e felfogás lényegéhez híven követelte magának az általa értelmezett nemzeti szellem és jellem korszerű kifejezésének jogát s tiltakozott az antikvítás művészeté meghaladottnak tekinthető elemeiből vele szembe fordított regulák érvényessége ellen; de az a meg nem értés, amellyel pl. a homéroszi kor erkölcsének meghaladott elemeit elítéli, valamint Goethe korai drámáinak Sturm und Drang-elemeit, Schiller Wallensteinjének tudatosan shakespeareizáló vagy az ábrázolt kor hiedelemvilágát tükröző barokkos elemeit elutasította, szemlélete történetiségét nagyon is korlátozottnak, saját kora és művészeteszménye szemléletéhez kötöttnek mutatja: a történetiség érveit csak saját törekvései igazolására hajlandó alkalmazni.

Ezután következik Berzsenyi Antirencenziójának egyik legkínosabb részlete. Kölcsey előbb vitatott mondata az idealizáló megszépítésről az antik görög tökéletesebbre törés arisztotelészi kánonjának, az eis to kreittón-nak idézetébe torkollik. Berzsenyi nem értett görögül s ez az idézet oly szálla lett számára, hogy Kazinczyt is megkérdezte: „... mi az a nagy titok, az a görög szó...”? Kazinczy azonban két válaszlevele egyikében sem válaszolt erre a kérdésre, így aztán Berzsenyi a Kölcsey-szöveg-részt elkülönítve a hozzátartozó előző gondolatmenettől, önmagában találgatja az „ákumbákum” jelentését, ami számára az egész kritikában a „legizasztóbb Nodus Gordius” (gordiuszi csomó) volt. Válaszul csak régi meggyőződését adhatja: „... s tudom, akinek istene van, annak oraculumum nincs; mert a józan észnek legelső pillantására a világnak minden oraculumumai elenyésznek.”

Kölcsey kritikája a költőnek és a költői tevékenységnek jellemzésére szánt és nagyon logikus lépésekből összeállított első bekezdése után, nyilván közelíteni akarván tulajdonképpeni tárgya, Berzsenyi költészeté felé, annak nemzeti előfeltételeit vizsgálja s kifejti sokat vitatott elméletét arról, hogy a magyar nemzeti jellemről mennyire idegennek látszik a költésnek való szelleme. Berzsenyi ezt nemzetgyaláásnak érzi. Hite szerint „A nemzetiség minden igazságoknál szentebb, melyet megsérteni vagy gyermeki értetlenség, vagy alacsony hiúság”. Ezért Kölcseyt erkölcselenséggel, etikai fogyatkozással vádolja, s ezért „őnála esztétikát képzelnem nem lehet, mert ez a kettő vagy egy, vagy testvér”. Ezt azért érdemes kiemelni, mert a két tudatformának az angol felvilágosodásra és Herderre jellemző

egymásra vonatkoztatása (legalábbis ami a Kanttal vitakozó s ezért a német felvilágosodás populárfilozófiájával és esztétikájával ismét hasonlóbb vonásokat felmutató öregkori Herdert illeti, akinek hatása oly félreérthetetlen a klasszika és romantika között ingadozó, mindkét irányzatot lényegi vonásaiban bíráló Jean Paulra és Bouterwekre, tehát Berzsenyi „kedvenc” esztétáira), etikum és esztétikum azonosítása némi ellentétben áll a tiszta és eszményi szépség kantianus elválasztásával, Berzsenyi korábban fejtegetett tételével, mely az etikus művészet körét szűkebbre vonja a szépművészeténél.

Kölcsey „nemzetgyalázó” vádjára adott válasza viszont nagyon logikusan összefügg költő- és költészeteszményével, egész középszerelméletével. Ahogy költőeszménye elutasítja a szubjektív és objektív költő végleiteit, költészeteszménye a földhöztapadt naturalizmus és a csupa idealizálás végleiteit, nemzeteszménye is általános embereszményének kifejeződése, az olasz és a német végleitei közötti közepén állással lesz a magyar nemzeti jellem a legtökéletesebb, s az eszményi költészet számára legkedvezőbb, s hogy ez a lehetőség eddig nem vált valósággá, kizárólag szerencsétlen történelmünknek köszönhetjük. Berzsenyit korábban is foglalkoztatta a nemzetkarakterológia (I. a táncok c. költeményt), itt azonban egész világossá válik, hogy saját embereszményét vetíti bele a józan magyarság eszményébe, s ezzel kétségtelen előkészítője lesz mind az egyezményes filozófia irányzatának, mind a Horváth János-i értelemben vett nemzeti klasszicizmus aranyi, keményi, gyulais nemzeteszményének. Ez irányú érvelés azonban olyan fejtegetésbe torkollik, melyből kiviláglik távolodása a kazinczyanus nemzeti irodalmi eszménytől: az utánzó és rosszabb verselő Zrínyi fölé emeli Gyöngyösit s ez ítéletében kétségtelenül visszhangozhat Rájnis Kalauza előszavának kedvező ítélete Gyöngyösiről, de az a kedvező vélemény Zrínyiről is, melyet a Kölcsey-kritikában őt sértő Kazinczyanus tábor vallott nagy barokk eposzunk szerzőjéről. Pedig ebben az ítéletben későbbi kizárólagos barátja, Döbrentei is egyetértett Kazinczyval; vele versengve akarta újra kiadni s végül baráti gesztusként mondott le kiadásáról Kazinczy javára.

Kölcsey recenziójának következő lépésében már Berzsenyi költői jellemzését adja. Az általa felállított költő-tipológia Kazinczytól és Berzsenyitől megnevezett ellentétpárjából a recenzió, tárgyát a szubjektív költők közé sorolja, aki „sohasem a tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától; önmagából ömlik ki minden szó, minden gondolat. Az ő legjobb darabjai közt nincs egy is, mely reflexiónak következzé volna; minden csupa érzés, minden csupa fantázia, ifjúi erő, ifjúi lángolás... Berzsenyi... legesebesebb lángjai közt is szelid, az ő fiatal, vidám lelke a görögök felé röpdés vissza, phantaziája ideális képekkel foglalatoskodik, annál fogva stýlusa virágos, kifejezései exaltáltak...” A korai Herder tanulmányai és a Sturm und Drang kifejezés-esztétikája óta egy ilyen vallomás-költői karakterisztika a legnagyobb dicséret, különösen, ha a klasszikára jellemző önmegfélékezés, a reflexió híján is érvényesülő mértéktartás mozzanata is belejátszik. De az önmagából teremtés meghatározás már Lessingnél is előfordul, a zseni jellemzésére.²⁰ Kölcsey e jellemzést Döbrentei: A magyar literatúrát illető jegyzések c. tanulmányában is olvashatta,²¹ hasonlólag dicséretben s utána a dicséretet az ellenkezőjébe fordítóan, az utólagos korrekció ajánlásával; ezért is hasonlít az ifjú kritikus recenziójának gondolati felépítése Döbrentei nagy elvi tanulmányára. Azzal a kivétellel, hogy Döbrentei az alkotó munka kétszakaszosságának modelljét ajánlja, Kölcsey viszont Berzsenyi életművét ezzel mintegy kettéosztja: a legjobb művek Berzsenyijét szinte ösztönösen is remekműveket teremtő szubjektív zseninek írja le s a róla szóló jellemzést ezzel az értékítélettel zárja le: „Az a költő, ki ily ódákat zengett, kevélysége lehet a nemzetnek, s nem lesz idő, mely őt elhalni hagyja...”, s csupán az ilyen eszménynek meg nem felelő Berzsenyi-verseken veri el alaposan a port, hiányolva a zseniális ihlet-tevékenységet valamilyen módon pótló korrekciót vagy a gyengébb művek elhagyásában is jelentkező önkritikát.

²⁰ „Ein Geist, den die Natur zum Mustergeist beschloss,
Ist, was er ist, durch sich; wird ohne Regeln gross.
Er geht, so kühn er geht, auch ohne Weiser sicher.
Er schöpft aus sich selbst. Er ist sich Schul' und Bücher.”

Az idézet az An den Herrn Marburg über die Regeln der Wissenschaften zum Vergnügen; besonders der Poesie und Tonkunst c. verséből való, idézi Krug említett műve is.

²¹ „Matériája önmön-magából ömlik ki...” Erdélyi Muzéum. 1815. III. 103.

Berzsenyi az önmagából alkotó s egyben magát megfékező költő eszményét magára alkalmazva a legnagyobb dicsőretnek érzi s joggal. Hisz úgy érzi, hogy Kölcsey azt látta és dicsérte meg benne leginkább, amit hasonlóan modern líraelméleti tájékozottsággal ő is a lírikus eszményének tartott. A recenzióknak az ő legjobb műveit dicsérő s költői karakterét ebből jellemző része ráadásul rá kedvező összehasonlításokba bocsátkozik Horatiussal, Virággal, Daykával, Himfyvel. Ezért tűnik számára kínos ellentmondásnak, hogy a recenzió más helyén legszerencsésebb s a jellemzéshez felhasznált műveit Kölcsey Matthisson és Horác egyesült stúdiuma szerencsés rezultátumainak mondja. Szerinte ugyanis ezzel Kölcsey, aki előzőleg originálisnak tekintette őt, most lefokozza követővé. Ezzel szemben Berzsenyi tagadva azt a Kölcsey-féle zseni-tipológiát, mely szerint Homér, Shakespeare és Goethe minden körülmények között nagyok lettek volna, azt állítja, hogy a kalmukok közt csak csikósok lettek volna: „... a legnagyobb zseni is, ha nem tanítatik, nem verselni, de beszélni sem tud, mert minden tudomány kútfeje csak követés és gyűjtögetés.”

Kölcsey később visszatér erre a vitakérdésre, részben hogy saját félreérthető terminológiáját tisztába tegye, részben Berzsenyi utóbbi állítását megcáfolja: „A követés csak erősek dolga, s a gyengesség sehol sem tetszik ki világosabban, mint ezáltal... Követés és stúdium közt nagy a különbség; amaz idegen tárgyhoz és manirhoz köt; ez pedig a mások példája által arra segít bennünket, hogy saját erőnket mennél jobban kifejtteni megtanuljuk. Semmi nincs szükségesebb, mint az idegen, nagy művek stúdiuma; s e stúdium többet ér a pusztá teóriára vesztegetett minden fáradságnál.”²²

Kölcsey ezután, recenziójának bíráló részére átmenve, néhány általános reflexióba bocsátkozik a gyakorlás szükségességéről, a művészi önkritika kérlelhetetlenségének kötelességéről s arról, hogy a regula még inkább tartozik a zsenire, mint bárki másra. Mivel e szövegrész elején, a gyakorlással kapcsolatban Goethe-re hivatkozik, ismét Berzsenyi tájékozottságát mutatja, hogy a zseni és regula összefüggésére vonatkozó Kölcsey-tétel lessingi eredetét a recenzius hivatkozása nélkül is felismeri. („Das Genie hat die Probe aller Regeln in sich.”) Berzsenyi e tétellel határozottan szembefordul, egykori, 1815 júniusban Helmecczihez írott levelével szemben, hol az ízlést tartotta a mesternek, a teóriát tanítványnak, most azt írja: „A genie a mester, a theorea csak tanítvány.” Ez lehetne Sturm und Drang-tétel éppúgy, mint éppenhogy átalakított Kant-idézet; a továbbiakban részletesen is kifejti a zseni és a regulák viszonyát, éles kirohanással az általa nyűgös pedátnak tartott kritikusa ellen: „Az ugyan igaz, hogy a genie többször megszegi az iskola reguláit, mint a tompa pedánt... a geniének testi-lelki elevevége és tüze ritkán engedi meg az iskolai reguláknak tökéletes megtanulását, vagy ha megengedi is, a genie, látván az egyik regulának semmiségét, azt elveti, másikat céljai szerint módosítja, a harmadikból különféle kifogásokat formál, melyeket idő és hely szerint szünet nélkül változtat; s midőn a geniének oly szabad munkáját a nyűgös pedánt a maga theoreájának planiglobiumában kukucskálja s ott nem találja, nevezi azokat regulaszegéseknek vagy hibáknak!” Érdekes fordulattal azonban fejtegetése a zseni és az ízlés azonosításába torkollik: „A theorea szabja a regulákat, de ezen reguláknak számtalan kifogásait egyedül az ízlés formálja, s ez az ízlés: a genie, kit csak a hasonló genie érthet.”

A felvilágosodás első korszaka az ízlést rendelte az alkotó tehetség fölé, a Sturm und Drang megfordította a kettő viszonyát. A kettő elkülönítését Kant is fenntartotta, az ízlést az esztétikai befogadás, a zsenit az esztétikai alkotás előfeltételének tartva s ezt a megkülönböztetést a kantianus esztétikák pl. Krugé is fenntartották. A kettő azonosítása Berzsenyi találmányának tűnhetne, ha nem épp a Sturm und Drang szélsőséges zsenikultuszát bíráló korai romantika egyik alapművében, August Wilhelm Schlegel Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur c. művében fogalmazódnék meg ez az állásfoglalás, 1809-ben: „Aber die unbedingte Trennung vom Genie und Geschmack, welche sie annehmen, ist eine nichtige Ausflucht. Das Genie ist eben die bis auf einen gewissen Grad bewusste Wahl des Vortrefflichen, also Geschmack in seiner höchsten Wirksamkeit.”²³ Az érv azonos, csak Berzsenyi a másik irányba sújt vele, mivel recenzióját a regulákra hivatkozó iskolás pedátnak nézi.

Berzsenyi Antirecenziójának a Kölcsey-recenzió elméletibb érdekű kezdő szakaszára reagáló része, mintegy első egyharmada az előbbieken szinte aránytalan figyelmet nyert tárgyalásunkban. Ha

²² Az idézet *A leányórzó* c. komikumelméleti tanulmányból, 1827-ből. *Kölcsey Ferenc Összes Művei* I. k. Kiad. SZAUDER József. Bp. 1960. 629.

²³ SCHLEGEL, A. W. idézett című művének Stuttgart, 1966. Kiad. I. 20.

azonban arra gondolunk, hogy eddigi szakirodalmunk mennyire lekezelte Berzsenyi első válaszát, hogy még első teljes szövegközlője, Merényi Oszkár is monográfiájában csak a zseni jogainak és a nemzeti sajátosságoknak a védelmére felhozott érveket, valamint költői önvallomásait tartja igazolhatóknak, ill. értékeseknek, egyébként azonban sok túlzásról és világirodalmi járatlanságról beszél, akkor úgy tűnik, részletes fejtegetésünk nem volt felesleges; a későbbi Berzsenyi által is „hagymázos”-nak nevezett és – hiába – visszavonni akart válaszirát a költő sokirányú és korszerű elméleti tájékozódását bizonyítja, elsősorban kora német esztétikai és poétikai irodalmában, sokkal nagyobb tájékozottságot, mint amilyent eddig feltételezték róla 1818 előttré. Személyesítő kitételei és kirohanásai természetesen menthetetlenek; ez azonban nem jelenti azt, hogy Berzsenyi egész Antirecenzióját olyan kedélyállapotban írta volna, mely a logikus gondolkodást lehetetlenné tette volna, s csupán a kákán is csomót kereső szőrszálhasogatást tette volna számára lehetővé. Nem csupán skolasztikus jobban tudni akarás jellemzi, hanem saját művészeti eszményével szorosan összefüggő lényegi esztétikai ismeretek és érvek rendszerének mozgósítása, melyek természetesen elfogultak és az övétől idegen Kunstwollen érveivel szemben éppoly süketek és türelmetlenek, mint a modern német klasszicizmus elméleti előfutárai, Winckelmann és Lessing; szó sincs nála a minden korok szellemi termékeit belelő megértéssel megközelítő herderi historicista hermeneutikáról; de ez vitapartnerét, a schilleri elvi keménységű kritikát mintájának vevő Kölcsy sem jellemezte.

Az Antirecenzió további részeiben több-kevesebb igazsággal a recenzió részletekbe menő kritikai megjegyzéseit vitatja Berzsenyi; ezekkel már az eddigi szakirodalom is bővebben foglalkozott. Kölcsy gondolatmenetének eddig vitatott részeivel, mivel többnyire dicsőítő hangneműek voltak, az antirecenzens is elég toleráns hangnemben polemizált, csak vélt ellentmondásait ugratta ki élesebben. Ettől kezdve csaknem állandósl a recenzens szidalmazása; de ha a menthetetlen hangvéletől elvonatkoztatunk, még erre a kétharmadra is érvényesnek kell tartanunk első recenzensének, a közlést a Tudományos Gyűjtemény szerkesztősege nevében elutasító Teleki Józsefnek álláspontját: „... ezen antikritikában sok szép, helyes és genialis gondolatok foglaltatnak”.

A recenzió bíráló része Berzsenyi erejéből származtatja dagályos kifejezéseit; Berzsenyi inkább az erőtlenségből, s ha erő szül dagályt, ott az ízlés s következőképp a zseni hiányát állapítja meg. Megmagyarázva kifogásolt költői képeit, megjegyzi, az erő és dagály közti határt egyedül az ízlés szabja. Ennek törvényei oly homályosak, oly számtalan, idő és hely szerint változó kifogásokat szenvednek, hogy aki azokat a saját individuális lelkéből meríti is, alig tud egységet és harmóniát találni, hát még aki recenziókból excerpálgatja. „Az ily merész képek és cifra expressiók alatt a rimes próza és a cinegelábú madrigál leroskadna, de az exaltált ódának ezek szükséges ékességei.” Frappáns hasonlatokkal igazolja nézetét, melyhez hasonlót a winckelmanni szépségeszmény Laokoon-értelmezésével Lessing szegezt szembe saját „Laokoon”-jában: „... így még a nem-szép is, ha a maga helyén van – szép”. S a műegységben gondolkodásnak az Észrevételekben részletesebben kifejtett követelménye is előlegeződik: „... a szimmetria tesz mindent, de nem a betűk szimmetriájáról bölcselekdem ám én, hanem az egésznek belső szimmetriájáról. Mert az esztétikának ez a legfőbb tárgya, s nem az expressióknak ravasz elcsufítása, mely nem esztétika, hanem csárdai etika!” Majd: „Más a beszéd, más az expressio! Lehet tanulságos beszéd rossz expressiókkal s a tudományt és tanúságot okos ember nem az expressiókban keresi, hanem az egész beszédben.” A szövegösszefüggésből kiragadott kifejezések bírálatával szembe tehát már itt a kontextusra és az egész mű összefüggéseiben való értékelésére teszi a hangsúlyt.

A Kölcsy bírálta provincializmusainak védelmére megújítja a dunaiság-tiszaiság vitáját, de most már kibővítve az idegenes nyelvújítás elleni támadással; az „ujítás zabolátlanságát”, „a tiszai makarologizmus süttelen systemájá”-tól jobban félti irodalmi nyelvünket, míg „a jó provinciális szók ellenben megmaradnak, s gazdagítani fogják nyelvünket”. Különben is: „Aki a literatortól a gondolkodást s az általátott igazságok követését tiltani akarja, az nem dictatornak, hanem tanítványnak is alkalmatlan. Hiszen az egész literaturának sem egyéb a célja, mint a gondolkodások szabadsága s az ebből származó igazságok keresése.”

Provinciális szavainak használatát egyrészt eléggé a racionális klasszicizmus felfogására emlékeztető érvel védí: kerülni akarja a kétértelmű szavakat, nem érezvén meg jelentőségüket a költői nyelvben. Az ellen viszont, mely a tájszavak használatát az ódában veti szemére, a jellegzetesen klasszicista, a három stíluszint retorikája nevében szegezt Kölcsy-érvre nagyon korszerű választ ad. Szerinte tájszavai idilli szavak, „Az óda pedig nemcsak megszenvedi az idilli érzéseket, hanem azoktól nyer

legszebb vegyületet, s ha tehát megszenvedi az idilli érzéseket, megszenvedi az idilli szavakat is, mert ezek nem egyebek, mint megtestesült idilli érzések és gondolatok.” Ez kettős értelemben modern; egyrészt közelíti ódaelméletét a herderi tónuselmélethez, melynek jegyében fogalmazta meg Herder: „Nun gibt es also Elegische, Idyllenartige Oden . . .”²⁴ valamint a schilleri érzésfajelmélet szentimentális érzésfajai egyikének, az idillinek nagybecsüléséhez (egyúttal kitűnően jellemzi saját ódaköltői gyakorlatát), másrészt a felvilágosodás kommunikatív célú nyelvfelfogásával szemben mintegy megsejti a hamanni–herderi és romantikus nyelvészeti felfogás lényegét, gondolat és nyelv azonosságának tételét.

A gyöngébb versei kibocsátását érő Kölcsey-vád egyértelműen klasszicista jellegű: a romantikusan vallomásköltői értelemben felfogott alkotó munkával szemben ilyen kifogás felvetésének nincs létjogosultsága, s Kölcsey korrekció- és önkritika-igénye egyértelműen a klasszicizmus tökéletesség-eszményéhez kötött. De Berzsenyi sem adhat rá romantikus típusú választ, mert ez ellenkezne egész költészetének és irodalomszemléletének szellemével. Érvei nem mélyek és korszerűek; egyrészt a felvilágosodás hatás–befogadás-esztétikájának szintjén mozognak, amikor irodalomszociológiai érvekhez nyúlnak: „Én kiadtam gyöngébb munkáimat is; mert tudtam, hogy azoknak is lesz publikumjuk, szintügy, valamint a legjobbaknak . . .”, másrészt azzal indokolja kiadásukat, hogy „. . . kiadtam, mert nem volt bennem az a hiúság, hogy gyöngébb oldalaim is meg nem mertem volna mutatni, s mert tudtam, hogy a tökéletes poétai szép oly ritka, hogy ha csupa remeket adna ki a poéta, ugye egy poétának se volna könyve. A legnagyobb genie sem teremthet csupa remekeket, s elég szerencsés, aki csak néhányat mutathat.” Hogy az Antirecenzio hangneme valóban a hiúság hiányát igazolja-e, az más kérdés; de hogy itt először hangzik fel önkritikus hang s saját teljesítményének reális értékelése, az kétségtelen; meg sem próbálja vitatni a gyöngébb munkái létét, csak megjelentetésükre talál mentséget.

Kölcsey arra a vádjára, hogy regét írt aszklepiadészi versekben, antik példákra hivatkozva tagadja, hogy a mértéknek a vers lelkéhez vagy belső tónusához (megint a herderi tónus-elmélet, ami egyébként származhat Kazinczy első, értékelő levelének „dem Tone nach” felosztási és könyvbesorolási javaslatából is²⁵) legkisebb köze is volna. „A versnek belső tónusát egyedül a tárgy természetére és a poétának lelke vezeti. Horácnak ugyanazon mértékű ódái majd harsognak, majd enyelegnek, majd szomorognak, majd pajkoskodnak, amint a poétának tetszik . . . Virgil hexameterjeit a szerelem tübullusi elégiává s az idilli érzés idillekké változtatja, azaz a metrum nem egyéb, mint edény, melybe a poéta szabad tetszése szerint önthet, amit akar.” A külső forma közömbösségére s a belső forma lényeges voltára vonatkozó elméletét tehát itt fejt ki legrészletesebben. Az aszklepiadészi természetére vonatkozólag, ennek némileg ellentmondva, nagyon érdekes megjegyzést tesz: „. . . csak határ s általmenetel a lírai s másnemű formák között, s következésképpen az oly vegyült természetű, hogy azt nemcsak ódai, hanem más tárgyra is lehet használni”.

A következőkben Kölcsey a Kazinczy-féle stíluseszménynek megfelelően minden tárgynak saját hangot követel és a stílus differenciáltságát kéri számon rajta. Berzsenyi szerint Homérosz és Vergilius mindent tárgyát és érzelmét egy formában fejezte ki, ő legalább húszféle formát használt. Arra a megjegyzésre pedig, hogy „minden kifejezésbeli bősége mellett is, gondolatokban s érzésben szegénynek látszatis”, érzelmei, gondolatai szűk körben forognak, ismétlődnek, válaszában a következő ellenérveket használja: 1. „A poétai kitételek nem egyebek, mint megtestesült érzések és gondolatok: hogy lehet a poéta az egyikben gazdag, a másikban szegény, holott ez a kettő csak egy?” Tehát ismét gondolat és nyelvi kifejezés romantikus típusú nyelvészeti azonosítása. 2. Nem szabad a műalkotás sikertelenségéből a szerző karakterére visszakövetkezteni, mert ez goromba embertelenség. 3. „. . . a lantosok mezeje sokkal szűkebb, mint más poétáké, s a lantosok között pedig legszűkebb az enyim, mert én csak a legnemesebb érzéseket akartam énekelni. Ha én oly bordalokkal, szemtelenségekkel, pajkosságokkal bé akartam volna lantomat mocskolni, mint Horác, ugy természet szerint nekem is tágabb mezőm lett volna, s nem szorultam volna annyiszor egyforma tárgyra.” Tehát mesterének, Horatiusnak erotikus költészetétől, mint eddig költői gyakorlatában is, most elméleti nyilatkozattal is elhatárolja magát kora etikai idealizmusának jegyében, büszkén vállalva az önkorlátozást a legszentebb és legmagasabb tárgyra.

²⁴ Suphan-féle kiad. II. 303. Idézi SCHERPE, *i. m.* 248.

²⁵ 1808. dec. 23. Kaz. lev. VI. 159.

Kölcsey felsorolt néhány szót, mely gyakran visszatér Berzsenyi költészetében. Berzsenyi meg számolja őket, hogy bizonyítsa, más lírikusok verseiben (Schiller, Kis János) egyes kedves szavak sokkal gyakrabban fordulnak elő. Igaz, hogy a stilisztikum statisztikai vizsgálatára tett eme korai kísérlete fiaskót vall, az Észrevételekben ugyanis, nyilván újraszámolás után, már más számadatokat találunk s a némileg szegyenkező mentegetőzést (salvo errore calculi), de öntudattal állítja: „Én az ódának legmagasabb fogásaira próbálgattam a magyar nyelvet emelni, s ezen legmagasabb hangok kívánták azt, hogy én a legcifrább s legideálisabb szavakat válogassam, s minden köznapi kerüljek. Ez a magas hang okozta mind tárgyaimnak egyformaságát, mind a sok aethert és nektárt. Ez a vád tehát . . . az én legfőbb poétai érdemem.” Ez az ellenérv bizonyítja, mennyire egy iskola tagjai mindketten: Kölcsey klasszicista alapú differenciált stíluseszmenyére ő a fentebb stílus szűkebb és ideálisabb szókészletének érvelésével válaszol.

Kölcsey következő kritikai megjegyzése: Berzsenyi már költőileg kimerült, elérte a poéta és nem poéta közt vont határt, innét episztolái, e durva jambusokba öntött deklamációk. A vád első fele miatt 1817 előtti leveleiben maga Berzsenyi is gyakran panaszkodott, itt is vállalja, de érdemére fordítja, Kazinczy-ellenes éllel. Szerinte ugyanis „A poéta kétféle: az egyiket a hiúság teszi poétává, a másikat pedig az ifjú forróság; ez csakhamar kiforrja magát . . . a másik ellenben, mivel a hiúság határt nem talál, még utolsó ősz napjaiban is kénytelen édeskésen selypegni (ezzel a szóval a szonettírást jellemezte többször is Antirecenziójában Berzsenyi. Cs. L.), s a szép szemekről madrigálozni. Hála tehát geniusomnak, hogy ezen nyomorúságtól megőrizett!” A másik poéta-típus leírásában félreismerhetetlen a célzás Kazinczyra, jelezve egyúttal, hogy Berzsenyi lassan megtanulja egykori mesterét Kisfaludy Sándor Ruzsek apáthoz írott leveleinek szemüvegén keresztül is látni.

Episztoláit ért vádakra, melyekre még Kazinczy is felhorkant Berzsenyinek küldött válaszeveleiben, hisz benne – s nem joggalanul – az akkor már a lasztóczi leveleiben magát tőle elhatárolt Kölcseynek a neki is szánt oldalvágását ismerte fel, Berzsenyi teljes öntudattal határolja el magát az európai felvilágosodás korában oly kedvelt s Kazinczy által is kultivált horatiusi típusú urbánus-szellemes episztolától, s fejti ki a maga ódához emelt episztola-típusának tartalmi és stilisztikai jellemzőit.

A továbbiakban megegyeszer összefoglalja a költészetről és funkciójáról vallott hitvallását (ódái a legszentebb polgári virtusokat, a nemzetiséget és a vitézséget éneklik, a poézist, a Cicero által semminek, Seneca által lelki nyavalyának tekintett valamit ő orvosságá s a virtusnak orgánumává akarta változtatni, s ha van néhány műve, melyen ez nem látszik, csak az erkölcstelen Horác csábító talentumának köszönheti; szerinte mindenkor össze volt kötve az erkölcsi szép a poétai széppel). Ezért nem ír ő a Kölcsey által előnyben részesített boralokat: „. . . én azt tartom, az a poéta: kinek az egész világ klastrom, melyben ő nem erkölcsrontó boralokat, hanem, mint áldozó pap, himnuszokat zeng; aki, ha kiüti az ember kezéből a feszületet, nem kancsót ad annak helyébe, hanem virtust, az élő Istent leheli annak lelkébe; s aki tudja azt, hogy a józan írónak ez a legfőbb célja s legszentebb kötelessége; mert ha az embernek se feszülete, se virtusa, akkor a világnak legfertelmesebb barma”. Megrázó erejű fogalmazás, csak az a paradoxona, hogy az egyik nagy etikai idealista tromfnak, ellenérvnek szánta a másik ellen, egymás kölcsönös fatális félreértését bizonyítva az utókor előtt.

Az Antirecenzió hátra levő részében, Kölcsey bírálatának gúnyos, Lukács-papos befejező részére válaszolva Berzsenyi dióhéjban a rímes-ídmértékes verselés elleni álláspontját fejtegeti, bizonyítva, hogy a későbbi szonett háború egyik oldalán kifejtett véleményei már ekkor készen álltak.

Berzsenyi 1818-as Antirecenziója tehát, ha túrhetetlenül polemikus hangvételét és egyes túlzásait lehántjuk róla, sokkal nagyobb lépcsőfoknak bizonyulhat irodalomszemléletünk fejlődésében, mint amilyenek eddig tűnt irodalomtörténetírásunk szemében.

Szemben az Antirecenzióval, az *Észrevételek Költsey recenziójának* csak 7, kifejezetten bíráló idézetével szembesíti ellenérveit, jóval higgadtabb hangnemben, a személyesség elkerülésének meghirdetett, de következetesen teljesíteni nem tudott szándékával. Célja, hogy önvédelme egyúttal a jobb ügy védelme is legyen.

A Költsey-kifogások ellen mozgósított érvrendszerében viszont ott találhatók az Antirecenzióban az egész recenzió gondolatmenete ellen felsorakoztatott fontosabb esztétikai érvek is. Ezért a korábbi Berzsenyi-válasz részletes ismertetése után elengedhetjük magunknak a teljes gondolatmenet végigkövetését, s csak azokra a csomópontokra koncentrálunk, melyekben Berzsenyi új gondolatokkal jelentkezik vagy a már leírtaknak most határozottabb, markánsabb megfogalmazást ad.

Motója, homei hivatkozással, így hangzik:

A kritikának egész szép tárgya, barátim, a műv,
Nem pedig a művész. E kettőt összezavarni
Rut lelkek szokták; de a rutból folyhat-e szép s jó?

Ez korábbi válaszában a műre koncentrálni tendenciáját fogalmazza meg határozottabban, de megint Költsey jellemi fogyatékosságára következtetve vissza; alapállása tehát mit sem változott.

Elsőként a szövegösszefüggésükből kiragadott kifejezéseit bíráló Költsey-megjegyzésekre reagál. „A poétai kitétel mennél poétiabb, annál kényesebb, s annál könnyebb azt elcsúfítani. A poétai műv nem egyéb, mint szobor, s a poétai kitételek nem egyebek, mint a szobornak különféle részei, melyeknek hibáit vagy tökéleteit nem annyira magokban, annál inkább nem forgácsaikban, hanem leginkább csak az egésznek harmóniájában kell keresni.” A szobor-hasonlat önmagában is utal a német klasszika winckelmannianus hozadékával, a plasztikus műszemlélytel való összefüggésre: itt az organikus műértelmezésben az organikusnak nem annyira a Sturm und Drangra jellemzőbb, genetikusan értelmezése dominál, hanem az önmaga zártságában kiteljesült műalkotás moritzi értelemben vett organikusága, belső összefüggéseinek organikus rendszere.

Másik nagy ellenérve a történetiség határozottabb kifejtése: „A *nimbusz, lángkör, csillagkorona, Sonnenkrone* stb. a romantikában csak az, ami volt a hellenikában a *koszorú*, úgyhogy a *dithyrambok lángköre* semmi nem egyéb, mint: a *dithyrambok koszorúja*. Így változnak az ideák, s így kell a nyelvnek is változnia! s valamint szabad volt a *koszorúnak* görög nevét magyarra fordítani, éppen úgy szabad a *nimbuszét* is, de szabad volna még a *dithyrambokét* is, ha tudnánk. Így kell a romantikának egész stíljáról ítélnünk, mert valamint változtak az ideák, aszerint kell változni az egész költői szellemnek és nyelvnek; sőt így kell azoknak változniok minden eredeti költőnél, mert minden új világszemlélettel új ideáknak, új szellemnek s nyelvnek harmóniája születik, s ahol ez nem születik, ott eredeti sincs. Ugyanezért a költői nyelvet nem a hellenikához, annyival inkább pedig nem a magunkéhoz méregetve kell megítélnünk, hanem leginkább az új s individuális szellem természete szerint.”

Itt már ragyogóan érvényesül Berzsenyi új olvasottsága, Teleki József tanulmányától²⁷ Jean Paul Vorschule der Aesthetik-jéig, mely azt állítja, hogy minden századnak más romantikája van.²⁸ De éppen ez figyelmeztet arra, hogy tévednünk, ha e terminológia alapján Berzsenyi aktuális irodalom-szemléletét mai romantikafogalmunk alá akarnánk besorolni s romantikusnak tartanánk. A korai romantikusok és Jean Paulék egyaránt az antikvitás utáni európai történelem népeinek autochton,

²⁶ Az *Antirecensio* második változatának tárgyalásától itt eltekintek, bár föltétlen figyelmet érdemlő változat; MERÉNYI Oszkár a *Berzsenyi Dániel Összes Művei* kritikai kiadásának említett, egyelőre még kéziratos II. kötetében főszövegben közli s a jegyzetapparátusban részletesen foglalkozik az I. *Antirecensio*val és az *Észrevételekkel* való összefüggéseivel és a tőlük való eltéréseivel.

²⁷ A régi és új költés különbségeiről. Tudományos Gyűjtemény, 1818/2. 48–73.

²⁸ „Man könnte behaupten, jedes Jahrhundert ist anders romantisch . . .” JEAN PAUL, *Vorschule der Aesthetik*. I. Berlin, 1827. 149.

önálló fejlődésű és nem antikizáló irodalmát nevezték romantikusnak a trubadúr-lírától a középkor és a reneszánsz nem antikizáló irodalmán át napjainkig, legnagyobb példái Shakespeare és Goethe; ebben az értelemben pedig a hellén vonzásait – mint látni fogjuk – még az Észrevételekben sem elvesztő Berzsenyinek sem volt nehéz a maga modern (és nem racionalista) klasszicista Kunstwollenjét a romantika érvrendszerével igazolni. A korszellemhez kötöttség és az originalitás ilyen nyomatékos hangsúlyozása azonban arra mutat, hogy a klasszikának nem annyira alkotói tevékenységében, mint inkább a művészetről kifejtett reflexióiban uralkodó mintaszerűségéhez és görögség-eszményítéséhez viszonyítva itt Berzsenyi közelebb áll a Goethe-kor historicista ellenáramlataihoz, Herderhez és a romantikusokhoz. De azt sem szabad elfelejteni, hogy művészet-tipológiai kísérletében Schiller volt az első, aki filozófiai-esztétikai igényességgel igyekezett megalapozni a modern (általa szentimentálisnak nevezett, eszményi) művészet elvi egyenjogúságát az antikéval (a naivval) szemben. S tette ezt akkor, amikor a 90-es évek közepének német querellei Jenisch 1796-os akadémiai pályadíjnyertes nyelvhasználati munkájától²⁹ kezdve Fr. Schlegel kb. ugyanekkor született, de csak 1797-ben publikált *Über das Studium der griechischen Poesie*-ján át A. W. Schlegel 1798-as *Die Wettstreit der Sprachen*-jég általában az antikvitás előnyeit hangsúlyozták. Berzsenyi viszont kezdettől fogva anyai fenntartást hangsúlyozott Schiller naiv-szentimentális tipológiájával szemben, hogy úgy tűnik, inkább megragadt művészetszemlélete egészében a schilleri fejlődés korábbi szakaszának, az esztétikai levelek³⁰ egyoldalúan grecizáló időszakának fokán; végső soron ezt igazolja az Észrevételek végére beépített hellenizáló egyensúly is; ezért némi fenntartással kell fogadnunk az önvédelmi polémiájába kitűnően illeszkedő romantikus érveknek az irodalomszemlélete egészével való összeegyeztethetőségét.

Kifejezéseinek védelmében figyelemre méltó a következő új érve is: „Az oly expressiók, mint: *dithyrambok lángköre s gőztorlatok alpesi*, nekem sem tetszenek, ha azokat hideg szemmel nézem, de vajon hideg szemmel kell-e azokat nézni? Vajon nem változik az egész poézis sült bolondsággá, ha azt hideg szemmel nézzük? De tegyük magunkat azon exaltált szellembe, melyben azok mondva vannak, tehát látni fogjuk, hogy azok nem egyebek, mint azon szellemnek természetes öltözetei, azaz az exaltált képzelődésnek exaltált képei... Mert mikor a képzelődés annyira felmagasztaltatik, hogy az embert orkánnak, istennek s villámnak nézi, már akkor semmi köz-képet nem tűr, s a legmerészebbnek szemléletére el van készítve.” A védett kifejezések ódai stílusát jellemzik s az ódákkal szemben nem újdonság a hagyományos klasszicizmusban sem a fentebb stíl megkövetelte elragadtatottság látszatának keltése, a fokozott fantáziatvékenységgel keletkezett költői képek igazolása. A neolonginusi divat Boileau óta az érzület fenségét is nélkülözhetetlennek tartja, a fantáziára pedig elsősorban az angolok terelték a figyelmet, Addison óta. Ha viszont arra emlékezünk, hogy Antirencenziójában Berzsenyi még milyen határozottan elutasította az érzésmódok alapján dolgozó költői tipológiát s Észrevételeinek mottójában is még a művet tartotta a kritika kizárólagos tárgyának, ahhoz képest itt is érdekes s ellentmondásos hangsúlyeltolódást figyelhetünk meg a kifejezésszététika javára. Még érdekesebb, hogy a stilisztikumban kifejeződő költői érzéshez, az elragadtatottsághoz való felemelkedést kívánja meg a befogadótól is. A racionális klasszicizmus stíluseszmenyétől való eltávolodását jelzi az a megfogalmazása, hogy mennél érzékibb és képletesb a nyelv, annál elevenebb s tökéletesebb a poézis. S elismeri, hogy ódáinak nyelve éppúgy eltávolodott a görög egyszerűtől, mint szelleme, s ha ez változott, a dikciót az érzés természetéhez kellett alkalmaztatnia. Ezért még a winckelmanni vidám nyugalom kizárólagos eszményét is elutasítja. De amikor ideális stílusát igazolja, legeredetibb megjegyzései antikizáló-allegorizáló kifejezéseire vannak (pl. nektáros), azt írja, hogy „hangaink fogásaiban is nem a kényes fülre, hanem csak a tárgynak természetére kell figyelmeznünk”, s Home nyomán a beszédet az öltözethez hasonlítja, mert „valamint minden kornak, nemnek, helyzetnek és érzelmenek más-más ruha illik, úgy a költeménynek minden nemei és szellemei más-más öltözetet vagy stílt kívánnak, de más még azoknak koraik is, mert természet szerint már mi csupa hellenekké nem lehetünk. Hogy legyen tehát a stíl egy, ha annak szünet nélkül változnia kell?” Vagyis az érzés természetén kívül itt már felmerül a tárgy természetének, a költemények minden nemeinek nagyon is hagyományos követelményrendszere, a stílus egyneműsége elleni tiltakozás pedig elég furcsán hat

²⁹ JENISCH, Daniel, *Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung vierzehn alten und neuern Sprachen Europens*. Berlin, 1796.

³⁰ Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen.

Kölcseyvel vitatkozva, aki épp a kazinczyas differenciált stíluseszmenyt szegezte szembe Berzsenyi vélt „egyhangúságával”.

E gondolatmenet kapcsán már leüti a Poetai Harmonistika egyik vezérmotívumát is: „... a szép nem egy színben és hangban, hanem a különbözőféle színek és hangok harmóniás vegyületében áll”.

Az Észrevételekben vitatott második Kölcsey-vádra a provincializmusokkal kapcsolatban nem mond igazán újat sem az előzőkhez, sem az Antirecenzióhoz képest. Idilli érzések megtestesüléseinek tekinti őket s hangsúlyozza, hogy az ódának nemcsak a nagy érzelmek a tárgyai, hanem minden szebb érzelmek. „A régieknek nem volt egyéb lyricumjok mint az óda, s abba öntötték minden érzelmeiket, s minden lyricumot ódának hívtak.” Legfeljebb az a feltűnő, hogy míg előbb a fenntebb stílt követelő óda-elmélet jegyében védte dagályosnak minősített expresszióit, most az ódának ilyen eszménye által nem tűrhető idilli-provinciális szavait a görögök szélesebb ódafogalmával igazolja, ódát és lírikumot azonosítva. Grecizáló érve azonban, mint Herder véleményét idézve láttuk, korszerű álláspontot fejez ki.^{30/a}

Az első két Kölcsey-vádra adott válaszában viszont az egyik legnagyobb visszaesés korábbi álláspontjához képest a 20-as évek nyelvészetének etimologizáló divatjába való beleesése; erőltetett nyelvészkedése tűnik a legidejétmúltabbnak.

A harmadik megválaszolt vád a készületlen s fiatalkori darabok felvételére vonatkozik. Érvei természete is azonos: saját hiúságának hiánya s a közönség természete. Most azonban pontosabban fogalmazza meg irodalomszociológiai érveit: „... én a poézis publikumát nem egy-két pedámban láttam, hanem a *közönséges középszerű emberiségben*, oly emberiségben tudniillik, melyből mind a felszigazott tudós, mind a lecsigazott pór egyiránt kimarad; oly emberiségben, melyet a bal kultúra még annyira el nem rontott, hogy a poézist, ezt a gyermeki lelkeknek gyermeki reliquóját gót iztelenség mesterkéltségekben keresni s a lelket a fül dobjának alá vetni (ti. akarná) ... az oly publikumnak pedig szintúgy tetszenek az én gyermekkori dalaim, valamint legjobb ódáim, melyek között nincs is egyéb különbség, sem koraikra, sem természetekre nézve, mint az, hogy a dalokban a szívnek együgyű nyelvével beszéltem, az ódáimban pedig a tárgy természete szerint harsogtam ...”

Az esztétikum élvezőit már Home is a középrétegekben látta még osztályszerűbb szemlélettel, felfelé a hasznos tevékenység nélkül élő, csak élvező beállítottságú arisztokráciától, lefelé a fizikai munkát végző tömegektől határolva el ideális közönségét.³¹ Berzsenyinnél az alsó elhatárolás hasonló, a felső éle azonban nem osztályszerű, hanem részben közvetlenül recenzió ellen irányul, akiben pedámbot látott, részben azonban általában az iskolásság és az élettől idegen tudományosság ellen irányul s ennyiben kétségtelenül rokon Herder szellemével. Benne van azonban az öregkori Herder elkedvetlenedése a német klasszika arisztokratizmusától, a csak kiválasztott keveseknek szóló esztétizmusától is, mely Goethe és Schiller közös és kíméletlen hangú polémiaiban nyilvánult meg a Xeniakban mind a korabeli irodalommal, mind a közönséggel szemben. S az ebből merített Goethe-idézet (*Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da*) Kazinczy Tövisének és virágjainak élen ugyanezt az arisztokratikus igényt jelezte, éppúgy, mint leveleinek gyakran hangoztatott fordulatai arról, hogy csak a legjobbaknak akar tetszeni. S mivel Herder, népiességének adva elméleti alapot, népfogalmát azonosította a nemzet legtisztéletreméltóbb részével (*die ehrwürdigste Theil der Nation*) s éppúgy elhatárolta a csöcseléktől, Berzsenyi fogalmazásában különösebb eredetiséget nem kell keresni.

Idézetünk következők részében viszont a kultúra kritikája, a külső forma kultúrájának látszólagos gazdagodásával való antiromantikus-antigótikus szembefordulás már éppúgy ott van, mint verstani tanulmányában s a kritikáról írt későbbi fejtegetéseiben. Különböző műfajú verseinek egyidejűségéről írott megjegyzéseit pedig szakirodalmunk kronológiai érveként próbálta hasznosítani.

^{30/a}Ráadásul, mint Merényi Berzsenyi-kritikai kiadása II. kötetének jegyzetapparátusa bizonyítja, az idézett szöveg csaknem szó szerinti Luden-fordítás: „Die Alten nannten alle lyrische Gedichte Oden. Die neueren haben das Lied von der Ode gesondert” olvashatjuk némileg torzított helyesírással Berzsenyi jegyzetei között Luden mondatait a *Grundzüge aesthetischer Vorlesungen*. Göttingen, 1801. 92. lapjáról.

³¹HOME, *Elements of Criticism*-jének Meinhard-féle német fordításában a 25. fejezetben (*Von der Regel des Geschmack*) találkozhatott ezzel a fejtegetéssel Berzsenyi.

Kölcsey negyedik vitatott gáncsa az aszklepiadészi versben írott regére vonatkozik. Az ellenérvek új elemei: az aszklepiadészi a lírai versformák között a legegyszerűbb, legnyugodtabb s ezzel illik a költemény lassú és nyugodt menetéhez; a trubadori rímes lírikumok ránk nézve sokkal inkább lírikumok, mint bármely görög forma. mivel az igen éneklő kadenciák sokkal élesebben követik az éneket, mint akármely metrum s mivel a rímes versek szokott énekeinknek és táncainknak formái és típusai lévén, azok a mi valóságos, természetes lírikumaink. Eltekintve attól, hogy e gondolatmenetnek elméleti alapját is a későbbi verstani tanulmányában kifejtettekben kell találnunk, külön megfigyelésre érdemes, hogy Berzsenyi helyesen látja meg: addigi rímes-szótagszámláló verselésünk megszokott nemzeti énekeink és táncaink formájának alávetett, ha úgy tetszik, énekvers és ehhez képest a metrumok, szerinte nem természetes lírikumaink lévén, beszédszerűségükkel epikum és lírikum határához közelebb állnak, különösen a legnyugodtabb menetű aszklepiadészi. Ezt így fogalmazza meg: „... az én Remetémmel ... oly középutat választottam, mely az igen tág és szűk formák között közösen áll, s nem egyéb, mint a lyricumnak általmenete a többi, szabadabb formára”. Ezt megelőzőleg, régi hasonlatát felújítva s vitatva a mértéknek tulajdonított nagy jelentőséget, a mértéket edénynek tekintette, melybe a poéta önthet, amit akar, a szűkbe kisebb, a tágba nagyobb tárgyakat, a szűkbe összeszorítja a tárgyakat, mint a trombita a hangokat s az a lírikum, a tágabb formáknál pedig tárgyait különféle melléktárgyakkal toldozza s folyamát halkal folydogáltatja. Az itt is ideálkn bizonyuló középserű egyaránt távol van mind az eposzi lassúságtól, mind a lírai rohanástól.

Az ötödik gáncs gondolati és érzeményi szűk körrel, önismétléssel, visszatérő ideákkal és érzésekkel vádolja. Válaszban Kölcseyt Schiller-epigonssággal vádolja, Schiller mondta el ugyanis ezeket Voltairéről és Matthissonról, Kölcsey pedig már ugyanezt Schiller nyomán Himfyről, Csokonairól s most róla. E szűk kör tehát oly tág, hogy a világ minden költője elfér benne, ugyanis „A lírai főgondolatok és érzelmek nem egyebek, mint az emberiségnek legfőbb, azaz leguniverzálisabb gondolatai és érzelmei, mert itt a legfőbb nem lehet egyéb, mint legfőbb universalitás; azaz a lírai főgondolatok és érzelmek egyenesen a közönséges emberi természetből folynak, s minden közönséges emberben megvagnak.” „... aki nemcsak recenziókat olvasni, hanem gondolkodni is tud, könnyen általláthatja, hogy *Voltaire* csak azért szűkkörű, mivel tudta azt, hogy a német szentimentál érzés nem szép; *Matthisson* azért, mivel tudta, hogy a *schilleri Gedankengehalt* nem poézis; *Himfy* azért, mivel tudta, hogy a rímes verset megmetrumozni hiábavalóság ...”

Kedvenc és ismétlődő költői szavaival kapcsolatban a stílusstatistikai számításai eredményeinek bizonytalanságát már említettük. Érdekesek viszont bizonyító gondolatmenetei arról, hogy azonos szavak ismétlődése nem azonos ideák és érzemények ismétlődését jelentik, mert a szövegösszefüggésben, a kontextusban minden előfordulásuk más értelmet s hangulatot nyer. Itt az általa később kéregkritikának nevezett kazinczyanus kritikai eljárással szemben a műegészre és a szövegösszefüggésre figyelőbb, igényesebb kritikai tudat jelentkezik. Itt így fogalmazza ezt meg: „... a recensens itt is csak a kérget nézte, s nem látta, hogy valamint vagnak egy ideának különféle nevezetei, aszerint vagnak némely nevezeteknek különféle ideái”. A homonimia és szinonimia problematikáját hasznosítja tehát itt ellenérvként.

Saját „poétai kedvenceit”, vagyis kedves szavait jellemezve mások hasonló eljárásaival veti össze a magáét s Horatius kedves szavait nyájásnak, Kis Jánosét inneseknek, Matthissonét andalgónak, a magáét cifra ideális stílusnak tartja.

Mint már az Antirecenzióban is, itt is vitatja a poétai kitételek és gondolatok elválasztását, itt is megtestesült poétai érzelmeknek és gondolatoknak tartva a poétai expressziókat. Itt viszont korszerű nyelvelméleti felfogása már tekintélyerveket is talál, új tanultságának megfelelően: „Innét monda *Jean Paul*, hogy a stíl nem egyéb, mint maga az ember és a lélek legtökösabb sajátosságainak második, hajlékony teste; s innét mondja *Luden*, hogy a beszéd nem egyéb, mint maga a lélek, az ő legeszköz-telenebb megjelenésében.” De maga Berzsenyi hangsúlyozza, hogy korábbi érvei az egyes szavakra vonatkozóan ezel ellenkezni látszanak; az ellentmondás azonban csak látszólagos szerinte, mert az egyes szó egészen más, mint a költői kitétel. „Az egyes szavak és ideák csak szerei a festésnek, de a költői kitétel már festmény, azaz meghatározott, megoszthatatlan értelmű és érzelmű gondolat.” Ez a nagyon pontos megfogalmazás viszont mindjárt korlátozottabbá is teszi az ő nyelv- és stílusértelmezésének a romantikával való rokoníthatóságát. Míg ugyanis a romantikusok s előzményükként Hamann és Herder nyelvészeti felfogása az emberiség anyanyelvének és ősi nyelvállapotának a poézist tekintette s a gondolatot és nyelvi kifejezést azonosította, addig a német klasszika nyelv-

elméletében az egyes szavak absztrakt merevségét, konvencionálisát Schillernél csak a költői, tehát esztétikai célú nyelvhasználat képes hajlékonyabbá tenni.³² Berzsenyinél is inkább erről van szó tehát: nem az A. W. Schlegel-féle „Poesie der Poesie”-ről, a magában is költői jellegű nyelvnek második szintű költői megújításáról és használatáról.

A Kőlcsey-féle hatodik gáncs az érzeményektől és értelemtől általában üres versekre vonatkozik. Válaszul Berzsenyi Kőlcseynek a Szemere által dicsért A jegyváltó c. költeményét veszi bonckés alá. Az állandóan ismétlődő kérdéseket és kifejezéseket retorikus és nem poétai figuráknak minősíti, a verbum kivetését a beszédet határozatlanná tevőnek s Kőlcsey gyakorlatát a több licenciát megengedő szentimentális stílus engedményein is túlmenőnek tartja. Nyelvi hibákat, érthetlenségeket vet szemére, meglehetősen a racionális klasszicizmus stíluseszményére emlékeztető érvekkel. Legigényesebb ellenérveivel visszanyúl az Antirecenzióban vitatott költő-tipológia kérdésére s megfogalmazza saját eszményét: „A tárgyias költő mikor nem ideált ad, hanem csak a tarka valót festi, mutathatja tárgyai természeté szerint az inulatoknak és ábrázolásoknak különféle szertelenségeit; de a személyes költő, ki magáról szól, vagy legalább magáról látszik szólni, természet szerint ideálnál egyebet nem adhat, vagy adni nem akarhat, mert magának csak oly érzelmeket tulajdoníthat, amelyeket legszebbeknek lát; s mivel az olvasó is csak oly érzelmeket láthat önála szépeknek, amelynek oly mévelt s józan embernek, mint egy poétának lenni kell, szájába illenek. Innét van, hogy a tárgyias költő szabadon mutat mindenféle dühült *Orlandókat*, de a személyes költő magából *Orlandót* és *Lykophront* nem csinál; mert tudja azt, hogy a poétai részesség csak addig poétai, míg józan, s tudja, hogy valamin az emberiségnek legfőbb karaktere a józan ész, aszerint a poézis legfőbb karaktere sem egyéb, mint a józanság, vagy a recensens szavai szerint: *a legsebesebb lángokban is szelidség.*” Ezzel az eszménnyel szemben Kőlcsey versét szertelennek, természetlen hagymázos rángatódásnak tekinti, márpedig a szerelem csak az ellenkező érzelmekkel való harcában elragadó és rángatózó; „de az édes órán nem rángatózó, nem elragadó, hanem a legfőbb grádusban szelid és összeolvasztó, azaz a legfőbb subjectivitásnak és legfőbb objectivitásnak harmoniás egyezete, nem pedig harca, azaz a subjectivitás az objectivitásban elenyészik”.

A két idézettel kapcsolatban két megjegyzés tehető. Az elsőnél a józanság kiemelése a poétai részességgel kapcsolatban, noha Berzsenyi korábbi leveleiben is előfordult már, utalhat Jean Paulra is, akinél a férfias, vagyis elsőosztályú zseni ismérve a józanság, a Besonnenheit. E fogalomnak azonban, noha Herder nyelveletkezés-elméleti pályaművéig vezetik vissza a Goethe-korban bejárt útját, karrierje igazán a német klasszikában bontakozott ki. Ezzel szemben a Jean Paul-i zseni-tipológiában a Besonnenheit nélküli, passzív, nőies zseni példái a romantika zsenijei, alattuk pedig a talentumok fokozatai jelentkeznek. Ebből a tipológiából láthatólag semmi sem érdeklí Berzsenyit, vagyis itt is megfigyelhetjük, hogy a Herder nyomán bontakozó, klasszika és romantika között ingadozó olyan esztétikákban, mint Jean Paul és Bouterweké, Berzsenyi láthatóan tompítja a romantikus elemeket befogadásuk során s igazán affinitást csak azokkal az elemekkel szemben mutat, melyek a klasszikához közelítenek.

Még inkább ilyen klasszikus vonzódásra utal Berzsenyi-idézetünk valószínűbb forrása. Az a követelése ugyanis, hogy a költő, ha személyes, vagyis lírikus, természet szerint ideálnál egyebet nem adhat,

³² Schiller Kallias-leveleinek egyikéből való ez az idézet: „Die Sprache beraubt also den Gegenstand, dessen Darstellung ihr anvertraut wird, seiner Sinnlichkeit und Individualität, und drückt ihm eine Eigenschaft von ihr selbst (Allgemeinheit) auf, die ihm fremd ist . . . Soll also eine poetische Darstellung frei sein, so muss der Dichter *die Tendenz der Sprache zum Allgemeinen durch die Grösse seiner Kunst überwinden, und dem Stoff* (Worte und ihre Flexions- und Constructions-Gesetze) *durch die Form . . . besiegen*. Die Natur der Sprache (eben diese ist ihre Tendenz zum Allgemeinen) muss in der ihr gegebenen Form völlig untergehen, der Körper muss sich in der Idee, das Zeichen in dem Bezeichneten, die Wirklichkeit in der Erscheinung verlieren. Frei und siegend muss das Darzustellende aus dem Darstellenden hervorspringen, und trotz allen Fesseln der Sprache in seiner ganzen Wahrheit, Lebendigkeit und Persönlichkeit vor der Einbildungskraft dastehen. Mit einem Wort: die Schönheit der poetischen Darstellung ist, *freie Selbhandlung der Natur in den Fesseln der Sprache.*” in, SCHILLER, Fr., *Über Kunst und Wirklichkeit. Schriften u. Briefe zur Aesthetik.* Leipzig, 1975. 159.

egyértelműen a klasszikához felemelkedő Schiller Bürger-recenziójának (1791) hatása alatt áll: „Es ist also nicht genug, Empfindung mit erhöhten Farben zu schildern; man muss auch erhöht empfinden. Begeisterung *allein* ist nicht genug; man fordert die Begeisterung eines gebildeten Geistes. Alles, was der Dichter uns geben kann, ist seine *Individualität*. Diese muss es also werth seyn, vor Welt und Nachwelt ausgestellt zu werden. Diese seine Individualität so sehr als möglich zu veredeln, zur reinsten herrlichsten Menschheit hinaufzuläutern, ist sein erstes und wichtigstes Geschäft, ehe er es unternemen darf, die Vortreflichen zu rühren. Der höchste Werth seines Gedichtes kann kein andrer seyn, als dass es der reine vollendete Abdruck eines interessanten vollendeten Geistes ist. Nur ein solcher Geist soll sich uns in Kunstwerken ausdrücken; er wird uns in seiner kleinsten Aeußerung kenntlich seyn, und umsonst wird, der es *nicht* ist, diesen wesentlichen Mangel durch Kunst zu verstecken suchen. Vom ästhetischen gilt eben des, was vom sittlichen; wie es hier der moralisch vortrefliche Charakter eines Menschen allein ist, der einer seiner einzelnen Handlungen den Stempel moralischer Güte aufdrücken kann; so ist es dort nur der reife, der vollkommene Geist, von dem das reife, das vollkommene ausfließt. Kein noch so grosses Talent kann dem einzelnen Kunstwerk verleihen, was dem Schöpfer desselben gebricht, und Mängel, die aus dieser Quelle entspringen, kann selbst die Feile nicht Wegnehmen.”³³ S ugyanez az idealizálás-igény áll Schiller Matthisson-recenziójának (1794) a középpontjában.

Ha alaposabban megnézzük, kiderül, hogy Berzsenyi Kölcseynek A jegyváltó-ját teljesen abból a szempontból ítéli meg, ahogy Schiller Bürger szerelmi költészetét; a tisztátalan, nem idealizált indulatok és szenvedélyek megnyilatkozását látta benne. S nem véletlen, hogy a Matthisson szükkörűségéről szóló schilleri megállapítást vitatta, de Bürgerről adott ítéletével nem vitázott; mint látjuk, azért nem, mert teljesen egyetértett vele.

Az érdekesség viszont az, hogy – közmerten – Schiller Bürger-recenziója volt a mintája Kölcsey kritikai tevékenységének; Csokonai-bírálatát elsősorban erre építette, s valószínű, hogy a Berzsenyiben nem érett klasszikust láttató, művészi hibájából jellemére visszakövetkeztető recenzió is ez a Schiller-kritika adhatta az indítást. Berzsenyi még vitatta Antirecenziójában azt az idealizálási igényt, mely a szép és az ideál területét egybemosta; s mint láttuk, ettől irodalomszemléletének változásával Kölcsey is eltávolodott. Most viszont Berzsenyi kerül teljesen erre a preklasszikus schilleri platformra, legalábbis ami a lírai költészet eszményét illeti; s ehhez képest ítéli Kölcsey líráját nemcsak klasszicitásában éretlennek, az idealizálás és az általánosítás értelmében vett schilleri tipizálás követelményével szemben a partikuláris és szertelen, romantikus típusú szenvedély-ábrázolásban leragadónak, de burkoltan erkölcstelennek is és ő a vers alkotójának jellemére célozgat Kölcsey e alkalmi jellegű szereplírai verse alapján. Az Észrevételek deklarált romantikája mögül tehát egy élesen elfogult klasszikus ízlés körvonalai bontakoznak ki.

A második idézet a szerelmi aktus természetéről oktatja ki az aggregény vagy legalábbis nőten Kölcseyt; de a terminológia, mely ezt az oktatást közvetíti, a valószínűleg Luden által közvetített schellingiánus szubjektum–objektum azonosság esztétika szókinccse. Talán az sem véletlen, hogy az adott terminológia ily perfekt használata, kissé ironikus felhanggal, csak a szerelmi aktus profán szentségének leírására szolgál s itt is objektivista kicsengéssel („... azaz a subjectivitas az objectivitasban elenyészik”).

Költészet-eszményének legáltalánosabb megfogalmazása következik a már többször előrebocsátott hellenizáló egyensúlyal: „... ellenkezik ezen érzeménynek szertelen felcsigázása a dolgok természetével azért is, mivel ellenkezik a poézisnak legfőbb céljával – az emberiség javával – mely, természet szerint, valamint minden emberi tudományoknak, úgy a poézisnak is legfőbb célja; mert lehet ugyan a szerelemnek görög stílját lelkiebb kultúránk szerint lelkiebbé tenni; de a görögöktől messze távozni mindenütt veszély, s ennyire távozni annyi, mint a poézist s annak legszebb, leggazdagabb tárgyát elcsúfítani s megmérgezési, nem pedig megszébbíteni; s annyi, mint az emberiségnek és poézisnak legfőbb karakterét, a *józanágot* megrészégetni. De mit használhat akkor minden filozófiánk, ha azt másfelől poeziánkkal *practice* lerontjuk? A poézisnek a filozófiával nem ellenkezni, hanem a legfőbb grádusban egyezni kell, elannyira, hogy amit a filozófia csak diktál, csak mondogat, azt a poézisnak *practice* kimutatni és gyakorolni kell. Emeltségbe hozza a poézis érzelmeinket, de nem azért, hogy

³³ *Gedichte von G. A. Bürger*. Allgemeine Literatur Zeitung, Jena, 1791/13. 98–99.

azokat ragadozásra szoktassa, hanem egyedül azért, hogy azokat a legnagyobb emeltségben is harmóniás játékra, vagy a legsebesebb lángokban is szelídségre tanítsa, azaz: a legfőbb poézis nem lehet egyéb, mint eleven testbe öltözött s leggyakorlatibb filozófia.”

Ez a hosszú bekezdés szinte szimbolizálhatná az aktuális Berzsenyi-irodalomszemléletet, a maga látszólagos ellentmondásaival. Kezdődik azzal a megállapítással, mely szerint az érzelmek túlzott felcsigázása ellenkezik a dolgok természetével, vagyis az emberi lelki és morális természetre érvényesített középszer-eszményt a mikrokozmoszról kivetíti a makrokozmoszra, a világegyetem törvényévé téve a szélsőségektől tartózkodó kiegyensúlyozottságot, a platonizmus természetfilozófiájától a herderi történetfilozófiai főmű panteisztikus ízű, bár mozgásba lendült (dinamizált) és időbelivé tett (temporalizált) létláncolatának, mégis monisztikus módon felfogott természet-történelem-egységének harmonisztikáját. Következő gondolati lépése látszólag teljesen hagyományosan, a tudományokkal egybefogva, hozzájuk hasonlóan a horatiusi prodesse és a felvilágosult hasznosság elve szolgálatába rendeli a költészetet is, az emberiség javára. De megint csak nem szabad elfelejteni, hogy ez az emberiség-filozófia nem szűk, technicista—prakticista értelemben fogja fel az emberiség hasznát, hanem antropológiailag is megalapozottan a természeti valóság célját az emberi történelem folyamán állandóan önmaga fölé növelő, adott önmagát folyton meghaladó, végtelen tökéletesedésre képes humanizált emberi természet megvalósításában látja. Ez pedig, összefüggésben a hellenizáló angol és német (göttingai) neohumanizmussal, a görög (athéni) humanizmus mindenoldalúan kibontakozó személyiségideáljával áll összefüggésben, melyhez viszonyítva minden egyoldalú emberi tehetség önmagában való kibontakozása csak nagyon relatív előrehaladásnak minősül. Ezért Berzsenyi még annak a vonatkozásnak az értékét is korlátozottnak tekinti, amiben pedig a korai romantika elméletiróival teljesen egyetértettek az ő kedvenc s a német klasszika és romantika között ingadozó elméletirói, Jean Paul és Bouterwek is. A romantikát ugyanis egységesen a kereszténység szelleméből erdeztették, s egyik legnagyobb új értékének a szerelem lelkivé tételét tekintették. Berzsenyi görögös, integrális embereszménye számára még ez a szép egyoldalúság is egyoldalúságnak minősül, nem véletlen, hogy épp ezzel a vonatkozással kapcsolatban, melynek haladásjellegét a korban alig-alig vonták kétségbe, mondja el a maga aggályát. S így, miután az Antirecenzióban a görögséggel kapcsolatos viszonyunkra azt mondta, visszaröpdesni jó, de teljesen visszaröpelni mitsem ér, az Észrevételekben korábban azt fejtette ki, hogy mi már csupa hellenekké nem válhatunk, most épp a lelki szerelemmel összefüggésben jegyzi meg óvását: „... a görögöktől messze távozni mindenütt veszély...” S szemben az európai felvilágosodás korának azokkal a hasznosságelvű filozófiai áramlataival, melyek mechanizált embereszményükkel a végtelen fejlődést technicista értelemben fogták fel, Berzsenyi, aki etikai és filozófiai idealizmusával már a 10-es évek fordulóján kétségbeesve látta ennek az eszménynek térfoglalását a magyar nemességben, helyette a német idealizmus humanitás-filozófiájának költői kifejezését kérte számon a poézis gyakorlatától. A polgári fejlődéssel előrehaladó munkamegosztásnak az emberi személyiség egységét megtörő, elidegenítő hatásával szállt szembe az angolszász—német neohumanizmus és a Sturm und Drang egységigénye; a felvilágosodás analitikus filozófiája tagolta szét a pontosabb vizsgálat érdekében, de mintegy eszmeileg is szentesítve az elidegenedés tendenciáit, mint ahogy Hegel mondta, „lélekzsákokra” az emberi szellem egységét is. Ez a tendencia Kant kriticista korszakának első két főművében érte el a tetőpontját, hogy azután az etikája írása idején nem is remélt módon megtalálja az emberség végtelen szeszaggatott pólusainak összekapcsolását lehetővé tevő esztétikai célszerűséget az ember megismerő képességeinek szabad játékában. S ez a játékelmélet lesz az alapja a személyiség integritását helyreállító célzatú schilleri esztétikai nevelési utópiának. Berzsenyi idézett bekezdésének utolsó mondatában, bár csak érzelmeink vonatkozásában, felmerül a harmóniás játék igénye, félreérthetetlenül erre az eszmetörténeti kontextusra utalva.

Az Észrevételek a Kölcsény-kritika hetedik gáncsa kérdésében mindkét részletkérdésben érdekesen változtat az Antirecenzió álláspontján. Ott elismerte költői érenek kimerültségét, a poétai és nem poétai állapot közötti határ elérését, de érdemére fordította. Itt kitér a kérdés megválaszolása elől és választát sziporkázó, viszont eléggé olcsó szellemességekbe fullasztja. Episztoláit viszont, melyeket ott pátozunk és ódai emelkedettségük miatt védett, most ő is gyöngé műveknek érzi, melyeknek egyetlen érdemük hasznos mondanivalójuk. Végül záró megjegyzéseiben a mesterkélés, a külső forma törvényei ellen lép fel ismételt, Batteux-idézettel zárva észrevételeit: „A tudományoknak a gótok annyit nem ártottak, mint a hiú elmék.”

c) Összegezés

Berzsenyinek a Kölcsey-recenzióval folytatott kétszeres polémiaja, némi hangsúlyeltolódásokkal (a legfontosabb kb. az, hogy az Észrevételek világosabban fogalmazza meg a művészet történetiségének igényét, műközpontú kritikát követelő mottója ellenére nagyobb hangsúlyt helyez a kifejezéscsztatikai mozzanatokra, a költői érzelmek kifejeződésére és a minimálisra korlátozza a zsenielméleti megjegyzéseket) alapján véve ugyanannak a költészetszemléletnek a kifejeződése. Ennek filozófiai alapja a német idealizmus herderi és schilleri szakaszának embereszménye, közösségibb oldala, nemzeti szelleme inkább a herderivel, esztétikai nevelési oldala inkább a személyiség-integráló nyomatékú angol és német esztétikai-nevelési elméletekkel, Home és Schiller elméletével függ össze (ez utóbbinak kanti vonatkozásaival együtt). Mindezek közös platóni gyökereit nem volna nehéz kimutatni, de a platóni Erosz-mítoszsal összefüggő harmonisztikai elemek szerepe kifejtettebb módon is szemlélhető a Poetai Harmonistikában.

Költőeszménye is idealista hagyományokba nyúlt vissza, a pindaroszi vátesz-költő eszménye, melyet legközvetlenebbül, költői fejlődése kezdetén, a római ódák Horatiusa közvetített számára; de épp erősödő filozófiai és etikai idealizmusa miatt vitáirásaiban már korántsem eszményíti egykori római mesterét, sőt „erkölcstelenségétől” nyomatékosan elhatárolja magát. A német idealizmus angol forrásai és a közös forrásból is származó rokon vonások a herderi–schilleri szakasz és a felvilágosult német populárfilozófia között, mely az újabb német szakirodalom által is hangsúlyozott számtalan rokonvonalat teszi lehetővé közöttük, a magyarázata annak, hogy Berzsenyi irodalomszemléletének e három forrása, időnkénti ellentmondások ellenére, eléggé szervesen olvad össze vitatanulmányaiban.

Lajos Csetri

LES DISCUSSIONS DE BERZSENYI AVEC L'ANALYSE DE KÖLCSEY

Dans la littérature du début du XIXe siècle, passait pour un événement très frappant la controverse des deux poètes les plus éminents de l'époque. C'est l'analyse de Kölcsey en 1817 qui servait de commencement à la controverse. Kölcsey a analysé l'oeuvre poétique de Berzsenyi en partie à l'aide d'une méthode moderne, suivant les classiques de Weimar, en partie à l'aide d'une méthode plus traditionnelle, octroyée par Kazinczy et faisant valoir la théorie des genres de style. Berzsenyi a pris plusieurs fois son élan pour lui donner réponse, enfin c'est en 1825 qu'ont paru les Remarques à l'analyse de Kölcsey. Mais leur controverse, publiée seulement en partie à cette époque, a continué et a fertilisé la pensée publique littéraire de l'époque.

Notre littérature spéciale traite traditionnellement leur controverse en faisant justice, et en justifiant pour la plupart Kölcsey, qui jouait plus tard un grand rôle politique progressiste. L'étude s'occupe du fil d'idée de Kölcsey à tel point seulement qu'il est nécessaire d'interpréter les réponses de Berzsenyi. Elle suit avec une grande attention le premier essai de réponse de Berzsenyi, à l'Anti-critique de 1818, négligée indignement par la littérature spéciale, et en examinant toutes les réponses par la méthode de „close reading”, elle désire de justifier que c'est la même conception littéraire moderne classicisante, amalgamée avant tout par une orientation allemande, qui est caractéristique des deux écrivains, ils sont tous les deux idéalistes et leur idéal est aussi dans une liaison étroite avec leur position philosophique. Ainsi, les superstitions répandues sur le manque de modernité et d'orientation théorique de Berzsenyi – nourries par lui même aussi – sont en substance intenables.

A QUIPROQUO ÉS A QUIDPROQUO JÓKAI ÉLETÉBEN ÉS MŰVEIBEN

Jókai úgy ír a quiproquóról, úgy említi a quidproquót is, mintha minden olvasója teljesen tisztában volna a latin műszavak jelentésével és funkciójával. Egyáltalán nem magyarázza meg őket, pedig gyakran él velük mind magánéletében, mind újságírói gyakorlatában, s különösen sokszor regényeiben, elbeszéléseiben és drámáiban. Sokoldalúan és szellemesen használja fel a quiproquót és a quidproquót nevetetésre és izgalom keltésére, feszültség teremtésére egyaránt. Mert a személy- és szerepcseré, a tárgyak, tapasztalatok, ismeretek, helyzetek összecserélése olykor nevetést, máskor izgalmat okoz. Amikor Jenőy Kálmán, az *Eppur si muove* hőse összetéveszti Tóthot, a molnárt, akinek huszonöt bot jár, Tóth Máté urammal, a gazdag paraszttal, neveltségessé válik, de mikor a *Politikai divatokban* Judit jelentkezik férje helyett Komáromban, hogy Bélának ezzel a személycserével kapitulációs levelet szerezzen, akkor az olvasót izgalom tölti el: vajon sikerül-e a merész terv, amikor közben oly sok akadály is felmerül.

Valójában mind a quiproquo mind a quidproquo teljesen általános jelenség: ugyan ki nem tévesztett össze még egymáshoz megszólalásig híven hasonlító ikreket, hasonló személyneveket vagy egyenruhákat? Egészen a társasjátékok és a népszokások egy részéig, amelyekben az válik neveltségessé, aki a személy megválasztásában téved.

Ez a valóság, a quiproquo és a quidproquo társadalmi létezése, könnyen megérteti, hogy az ilyen összecserélés, összetévesztés nagy szerepet játszik a népköltészetben, elsősorban a népmesében, a mondában, az anekdotában és a rátótiadában. Megtaláljuk az eposzban is, s különösen gyakori a vígjátékban.

Már az ókorban megmutatkozik az ilyen összecserélés kétarcúsága: hol tévedésről, hol pedig megtévesztésről szólhatunk. Plautus két vígjátéka jól szemlélteti mind a tévedést, mind a rászedést. A Menaechni két ikertestvér összetévesztését mutatja be, s ezen annál inkább mulat a néző, mert őt a szerző már előre beavatta a titokba, ezért kineveti azt az asszonyt, aki férjének nézi a mit sem sejtő ikrek egyikét. Talán ennél is jobban mulat Shakespeare darabjában, mert *A tévedések vígjátékában* két ikerpárral történnek félreértések. Plautus másik vígjátéka, az *Amphitruo* már megtévesztést tartalmaz, itt a személycsere előre kitervelt szerelmi cselszövés: az istenek királya a férj alakjában élvezi a hűséges feleség szerelmét. Ezt a személycserét megtaláljuk Molière hasonló című darabjában is.

Jókai kitűnően ismeri ezt a kétarcúságot, műveiben gyakran bemutatja a nevetető félreértést és a meglepő félrevezetést. Egyiket elsősorban a népköltészetből és az anekdotakincsből, a másikat a valóságból és a francia romantikából meríti. A véletlen teremtette cserét inkább az epizódokban találjuk, a tervszerűen kigondolt személy- és szerepcseré olykor egész novellákra, sőt regényekre is kiterjed. A véletlen sem mindig neveltségessé jelenetet teremt, elég itt arra a névtévesztésre gondolni, amely *A köszívű ember fiaiban* lehetővé tette Jenő önféltézését. (A hatóság összetéveszti a két testvér nevét: Eugénnek küld parancsot Edmund helyett.)

A Rab Ráby első fejezetéből kitűnik, mennyire jól ismerte Jókai a quiproquo és a quidproquo természetét.

Ebben a fejezetben az úriszék ülését mutatja be, s míg az urak tanácskoznak, a szolgabíró a szomszéd szobában Fruzsinka kisasszonynak udvarol. Amikor a tanácssteremből átkiáltanak, s a szolgabíró véleményét kérik, az: „viginti solidos!” (húsz kemény botütés!) kiáltással felel.

De már erre: „Úr, hajdú, principális és kancellista kórusban röhög fel unisono.

„Mi történt?” – kérdé a szolgabíró, átlépve a törvény-tartó terembe.

Hát az történt, hogy arrul volt szó, miszerint az úriszék tagjai közt ezúttal is, mint a múlt alkalommal, negyvenkét körmöci arany osztassék-e ki rang és állás szerint, s erre kiáltá vissza a szolgabíró úr, hogy „viginti solidos”, amit a társaság összes tagjai igen jó quidproquoónak találtak, kivéve a praefectus urat, aki igen kolerikus ember lévén, egyáltalában sohasem szokott nevetni, ez esetben pedig azért nem, mert ő tudhatta legjobban, hogy a quidproquo ezúttal a quiproquóra nagyon ráillett, s az egész társaság érdemes volt rá, hogy a szolgabíró ítéletét csak intra dominium appellálja.”

Jókai mesterien különbözteti meg a kettőt: a quidproquo, tehát a szolgabíró úr tévedése (körmöci aranyak helyett a parasztok botoztatására gondolt) azért illet rá a quiproquóra, mert a parasztok helyett az urak szolgáltak rá a húz kemény botütésre.

Az egyszeri felhasználás mellett Jókai jól ismeri a sorozatos, több tagból álló személy- és szerepcseré alkalmazását is. Ilyenkor valóságos tűzijátékot találunk: egy-egy novellája, mint például *A két menyegző* szinte tárháza az összecseréléseknek.

A sorozatos quiproquók és quidproquók használatában is a népköltészet lehetett a tanítója.

Szívesen emlegeti édesapja meséit, köztük Csalóka Pétert is.¹ Ebben a mesében már megtaláljuk a sorozatos cseréket, a hős hol nő ruhába öltözik, hol meg ember-alakot cserél fel kecskékkal, ismét máskor két legényt megrugdal, s azok egymást gyanúsítják és összeverekednek.

Feltehetjük azt is, hogy Jókai korán megismerte a falucsúfolókat, amelyeket Rátót községről rátótiadának neveznek. Ezekben gyakori a quidproquo, ugyanis az érintett falvak népét azzal gúnyolják, hogy a nagyon ismert természeti jelenségeket, szerszámokat, iparcikkeket félreértik, összekeverik egymással. Jókai *A magyar néphumorról* előadott akadémiai értekezésében így ír a falucsúfólorátótiadáról:²

„Legrégibb kezdeményei mindenesetre a néphumornak azon gúnyadomák, mik egy-egy veszetthírű falura költettek. A németeknél a schildaiaik, a kalenbürgerek azok, kikre minden megtörténhetetlen ostobaságot ráfogtak, tehát a polgári osztály; nálunk e helyett a közrendűek osztottak a kölcsönös tréfákban; Rátót, Csökmő, Oláhfalu, Göcsej, Lédec, Kóka stb. hirhedettek a puskával furulyázás, a ketyegő fene, a kihúzott sárkány, a borsóra tett templom, a közös mente, Samu nadrága, a megsütött szőlő s a fatális lencse történeteiről, a miket igen régen hosszú versebe foglalva lehet hallani.”

Ezeknek az ostobaságoknak egy része quidproquo, ilyen mindjárt a puskával furulyázás, lám, a rátótiak nem ismerik a puskát, s ezért a furulyával tévesztik össze.

De nemcsak költött cserékkel, tévedésekkel találkozik Jókai ifjúkorában, hanem valódi élményekkel is. Mint kecskeméti diák egyik diákársától akar franciául tanulni, ő persze már tud egy kissé, hiszen Pápan már foglalkozott francia szerzők műveivel. Így aztán hamar rájön a derék teológus tévedésére:³ „Azon kezdte, hogy mindenekelőtt szerezzé meg mindenki a könyvárusnál „Poche úr” francia dikcionáriumát.

– Amire én azt mondtam neki:

– Arra mifelénk úgy hívják a Dictionnaire de poche-t, hogy zsebszótár.”

A derék teológus tulajdonnévnek nézte a poche szót, ami franciául egyszerűen zsebet jelent.

A quiproquóhoz vezet el egy másik kecskeméti diák-émlék: Jókai egyik iskolatársa, Gaál Józsi lány szerepeket játszott: „... gyönyörű szép kisasszony volt; egy katonatiszt majd megbolondult érte, el akarta venni”.⁴

Váli Mari emlékezeiből tudjuk, hogy Jókai a társaság lelke volt Komáromban, s a társasjátékok rendezésében senki sem múlhatta őt fölül. Ezek a társasjátékok bizonyosan sok szállal fűződtek mind a quiproquóhoz, mind a quidproquóhoz, de nem ismerjük őket eléggé, hogy a kapcsolatokat megmutathassuk. Mégis feltűnik „Móric bátyám” mint színpadi sűgő, amikor quidproquót produkál. Ugyanis Kovács Pál színdarabjában ez a színi utasítás: „megölelik egymást tüzzel”. Úgy látszik, ez is beleszámított a szövegbe, mert Váli Mari így folytatja a történetet:⁵

¹ A Jókai-jubileum és a Nemzeti díszkiadás története, NK C, 124; Bp. 1911. JKK Cikkesz V., Bp. 1968. 351.

² *A magyar néphumorról*. JKK Cikkesz V., Bp. 1968. 345.

³ *Az én életem regénye, Jókai Mór hátrahagyott művei* (a továbbiakban: Hhm) V., Bp. 1912. 172.

⁴ *Az én életem regénye*, Hhm V. 174.; Bp. 1912.

⁵ VÁLI Mari, *Emlékeim Jókai Mórról*. Bp. 1955. 16.

„Miután a szép Etelka volt az egyik, kinek ez az utasítás szólt volna, úgy igazította el a dolgot az én kis Móric bátyám, hogy azt súgta (ő volt a sűgő) jól és érthető hangon: »Megöleli egymást a tűzhely.«
Lett óriási kacaj!”

Ugyanebben a visszaemlékezésben olvasunk Petőfi komáromi látogatásáról. A látogató akkor félreérti a kiskutya nevét: a Lakór nevet Petőfi francia elnevezésnek gondolja, s azt bizonygatja, hogy a coeur szó hímnemű, tehát le jár elébe. Csakhogy kiderül: a kiskutya a lak őre, tehát jó magyar nevet visel, s ezt a költő elismeréssel veszi tudomásul.⁶

Petőfi nemcsak irodalmi felfogásával, világnézetével hatott barátjára, bizonyára befolyásolta Jókait gyakori szerepcseréjével is. Mint hivatásos színész természetesen cserélte a szerepeket, de hiszen több álnéven lépett fel, sőt, rejtőzve akarja megtudni az irodalom nagyjainak róla alkotott véleményét. Ahogy Fekete Sándor írja a költő életrajzában:⁷

„Szeret regényes álarcot viselni környezete megtévesztésére – Vörösmartyt Pönögeiként faggatja Petőfiről, Bajzát írásban Andor diák néven akarja próbára tenni, szüntelenül cserélgeti az álneveket...”

Jókai erről többet tudhatott, mint az utókor, mert Pápán együtt diákoskodott Petőfivel, Kecskeméten első színműve, *A zsidó fiú* lemásolását bízta rá, majd Pesten Petőfiéknél lakott. Barátságuk szoros volt: amíg tartott, nem őriztek titkot egymás előtt.

1848/49-ben mint újságíró olyan quiproquókkal találkozik, amelyeket az élet teremt. Ezeknél olykor nehéz eldönteni, vajon személy- vagy névcseréről van-e szó, mert a hatóság tévedéseiről esik szó, mindenesetre közel állnak ahhoz a névtévesztéshez, amelyet *A kőszívű ember fiai* c. regényből olyan jól ismerünk.

Az első névtévesztés: „A bécsi Charivari szerkesztője, Engländer Samu helyett Engländer Ármin kereskedőt találtak el fogni s egy kicsinyt meg is tapogatták.

Hogy fognak ezek majd boszankodni, gondolhatta magában a kereskedő, ha meg tudják: hogy nem az igazít verték meg.”⁸

A második személytévesztés: „Báró Bánfi Pált – a kedves Bánfi Pált egy este szépen ki húzzák az ágyból, nyakon csípi, becsukják egy hideg kalodába, ott hagyják dideregni, nem adnak neki sem enni, sem inni, és ugyancsak fenyegetik az akasztófával.

Azt hitték: hogy a mi collégánkat Pálfi Albertet fogták el benne.

A quiproquo rosszul üthetett volna ki, dacára az irgalmatlan dissimilitudonak.”⁹

A quiproquo említi Jókai a Percutitur catulus ut sentiat leo (ütik a kutyát, hadd érezze az oroszlán) című cikkében is. Ebben arról ír, hogy a kormány az újságokat szidja, amiért beleszólnak a hadviselésbe. Ez a vád – Jókai szerint – őt nem érheti, annál inkább a Hivatalos Közönyt. Cikkét ezzel zárja: „Különben ezen kis qui pro quo kormányunk iránti hangulatunkon legkevesebbet sem változtat.”¹⁰

Jókai mestere a nyelvi játéknak, a nyelvtudás hiányából eredő félreértés bemutatásának. Erre csak néhány példát idézhetünk az újságírásból. Az újság mindenféle, Charivari rovatában olvassuk:¹¹

A német szálláscsináló így beszél 1849-ben:

– Minten matyár emper ety emper.

– Minten nemett emper, ety malac.

(Úgy értette a Hanzi, hogy minden magyar emberhez kell egy németet szállásolni, s minden németnek dukál egy malac.)

A Pesti Esti Lapokban arról számol be, hogy Horton egy öregasszonyhoz vasasnémetek szállnak. Éjjel felébred az öregasszony, megszomjazott, s keresi a korsót. „Was Kossuth, Kossuth! ordítja a német had s ki meztláb, ki hajadon fővel ugrik ki a szobából.” Úgy vannak vele, mint Döbrögi a Ludassal, aki még a ludí magistert is elkergette.¹²

⁶ VÁLI Mari, *Emlékeim Jókai Mórról*. Bp. 1955. 26.

⁷ FEKETE Sándor, *Petőfi Sándor életrajza* I. A költő gyermek- és ifjúkora. Bp. 1973. 306.

⁸ *Charivari*, JKK Cikkbesz II. Bp. 1967. 416.

⁹ *Legújabb hiteles hírek Budapestről és környékéről*. JKK Cikkbesz III. Bp. 1980. 50.

¹⁰ *Percutitur catulus ut sentiat leo*, JKK Cikkbesz III. Bp. 1980. 111.

¹¹ *Charivari*, JKK Cikkbesz III. Bp. 1980. 98.

¹² *Hivatalos rovat*, JKK Cikkbesz III. Bp. 1980. 289.

Olykor életet ment a quiproquo, mint az alábbi példa bizonyítja: Egy derék szekeresszaga vállalja a menekülő honvéd megmentését. Szekerében gyékénybe takarja, úgy akarja átlolni az őrsegen. De a határőrök megkérdik tőle, mi van a gyékényben?

„Hát persze – szól lélekjelenléttel a pór – Kossuth van benne maga.” Ezen aztán mindenki jót nevet.¹³

A szabadságharc bukása után Jókainak is bujdosnia kell, ekkor maga is kénytelen megismerni a quiproquo és a quidproquo kényszerű felhasználását. Gyakran és sokféleképpen ír bujdosásáról, álöltözetről, álnevről, a hamis menedéklelvel megszerzéséről. Az *Egy bujdosó naplója* című írásában ezt olvassuk: „Útitársaimmal együtt csikósoknak voltunk maszkírozva. Kerek, karimás kalap, borjúszájú üng, bő gatyka, korcán lelógó cifra dohányzacskó – s kohával volt a viseletünk.”¹⁴

Egyik társáról, Rákóczy Jánosról írja: „... vett szekeret, lovat, maga fölöltözött kocsisnak, engem felvett utasnak, keresztülhajtott vakmerően az egész szemközti jövő táboron...”¹⁵ (De Rákóczy nem éri be ezzel, egy grófhhoz parádéskocsisnak szegődik el, s mikor a grófot és annak sógorát kocsikáztatja, hallja ám, hogy az uraknak nem jut eszébe XIV. Lajos pénzügyminiszterének neve. Nem állhatja meg, visszafordul, és azt mondja: „Colbert.” – A gróf azonnal felmondott a tudós kocsisnak.¹⁶)

Amikor Jókai Tardonán rejtőzik, álneven él: felesége öccsének, Benke Albertnek a nevét viseli. Ennél is érdekesebb a levelezés: három „édes Jucikám” megszólítású levélről állapította meg a kutatás, hogy Laborfalvi Róza írta Jókainak.¹⁷ Amikor a hamis névre kiállított menedéklelvel már a birtokukban volt, Rácz Endrétől, a paptól kaptak írást arról, hogy Kovács János a községben becsületesen szolgált.¹⁸

Az elnyomatás évei alatt Jókai bolondsipkát viselt, nemcsak írásai voltak két- és többértelműek, hanem a szerző is gyakran változtatta alakját. Először Sajó néven írt, majd az Üstökös című élclapban megteremtette Kakas Márton és a Politikus csizmadia alakját, az ő nevükben szólalt meg. Nagyszámú quiproquóját és quidproquóját nem sorolhatjuk fel, nem is elemezhetjük, mindössze egyik visszaemlékezését idézzük erről *A szökevény* című írásával kapcsolatban.

Ennek kéziratából pépet zúzatott a cenzúra. Az író elővette és átdolgozta. Ez az átdolgozás a magyar szabadságharcot spanyol környezetben mutatja be: a hely- és személyneveket megváltoztatja.

„1848-ból 1808-at, Budapestből Madridot, Buda várból Buen Retirót, István nádorból Infantado herceget, március 15-ből március 18-át, V. Ferdinánd királyból „El rei Hernandot”, Metternichből Don Godoyt... (csináltam). Így lett belőlem spanyol író.”¹⁹

Az újságíró Jókait erősen foglalkoztatja az incognito szereplés is. 1859-ben ír egy feledékenységre ment történetről: 1831-ben gróf Arenenberg néven Pesten járt Napóleonnal, aki nemsokára a franciák császára lesz. Nálunk mint a billiárd bajnoka mutatkozik be.²⁰

Az egykori vasúttársaság névtévesztését humoros formában teszi szóvá: a feleségének címzett küldeményről ilyen elismervényt kapott: Herrn Jakob Mernée. Mármost hogy bizonyítsa be, hogy az a Morné Jakab az ő felesége?²¹

Jókai életének szoros tartozéka a quiproquo, megfelel játékos hajlamának, humoros felfogásának. Kedves szerepjátszását unokahúga, Jókay Jolán őrizte meg, amikor elbeszélte, mi történt, ha olyasvalaki csönget be hozzájuk, aki nem ismeri meg a költőt, s csak valamiféle családtagnak tekintti:

- „Itthon van-e Jókai úr?
- Nincs itthon.
- Hát hol van?
- Elutazott.

¹³ *Emléksorok. Napló 1848–49-ből.* Bp. 1980. 128. (Tények és tanúk)

¹⁴ *Csataképek a magyar szabadságharcból,* NK 10. Bp. 1905. 209.

¹⁵ *Utóhang,* JKK Cikksbesz. II. Bp. 1967. 482.

¹⁶ *A tengerszemű hölgy,* JKK Reg. 55. Bp. 1972. 108.

¹⁷ *Jókai Mór Levelezése I.* (1853–1859). JKK Bp. 1971. 332.

¹⁸ *Jókai és Laborfalvi Róza, Hegedűs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai.* Bp. 1927. 65.

¹⁹ *Árnyképek,* NK XIV. Bp. 1905. 159.

²⁰ *Egy feledésbe ment történet,* JKK Cikksbesz. V. Bp. 1968. 294.

²¹ *Lirum-lárum* JKK Cikksbesz. V. Bp. 1968. 193.

– És mikor jön haza?
 – Azzal nem szolgálhatok.
 – Ugyan kérem, megbízhatok önben? Régen lakik a családnál?
 – Elég régen és eléggé bíznak bennem.
 – Úgy kérem, legyen szíves megmondani, hogy N. N. volt itt, nagyon szeretett volna Jókaival beszélni valami fontos ügyben.

Azzal szépen bezárta bátyám az ajtót és jól mulatott, hogy őt nem ismerték fel.

– Most az egyszer én fogtam ki rajtuk.^{2 2}

Ifjú- és férfikorában Jókai másokon mulatott, azokon, akik a quiproquo vagy a quidproquo csapdájába estek. Amikor megöregedett, maga is áldozatul esett, legalábbis ezt látszik bizonyítani az anekdota, melyet Szabó László közöl róla.

Jókai a képviselőház folyosóján hallja, hogy Bauszern nevű képviselőtársa hosszú beszédet mondott. Éppen szembe jön vele a folyosón az egyik képviselő, akit ő Bauszernnek néz. Gratulál neki a szép beszédhez, mire a képviselő hidegen azt mondja:

– Én báró A. vagyok.

Jókai rossz szemével magyarázza a félreértést, átmegegy a másik folyosóra, ott meg az igazi Bauszern jelenik meg előtte:

– „Képzeld csak – szólt hozzá nevetve – az imént annak az ostoba A.-nak gratuláltam helyetted!

A „vélt” Bauszern azonban jéghidegen viszonzá:

– Még mindig báró A. vagyok.”^{2 3}

A személyes élmények, a népköltészet és a romantika hatására Jókai életművében sajátos és igen nagy szerep jut a quiproquónak és a quidproquónak.

Azért sajátos, mert eltér a szokásostól. Általában ugyanis a quiproquót olyan tévedésnek tartják, amely alakok hasonlóságán múlik. Így áll ez nemcsak Plautus és Shakespeare vígjátékaiban, hanem az epikában is, elég itt *A koldus és királyfi* idéznünk.

Jókai az effajta quiproquót kerüli, alig él vele, sőt színi kritikájában bírálja is. Ahogy Kakas Márton írja:

„Megtörténik, hogy egy férj azt hiszi, miszerint a fiatal ember a feleségének udvarol, pedig az ugyan akkor egy más jelen nem levő nőszemélynek vallott szerelmet, a mi az életben ugyan ritkán, de a színpadon annál gyakrabban megtörténik; (a nyolc előadott vígjátékban négyszer); az öreg úr egy házi asszonyságot szobaleánynak néz; ezeknél fogva neveztetik a darab *Apró félreértéseknek*.^{2 4}

Hogy mennyire kerüli Jókai az alakok hasonlóságán múló quiproquót, az leginkább *A kis-királyokból* tűnik ki, ahol a Tanussy testvérekről elmondja, hogy „a csodáig” hasonlítanak egymáshoz, de ezt a hasonlóságot az író sohasem használja fel, nem él vele.

A véletlen okozta, alakok, nevek hasonlóságán alapuló quiproquónak Jókai két fajtáját ismeri, az első tréfás jellegű: kinevetjük azt, aki két embert, dolgot, intézményt összecserél. Ez a tréfás quiproquo gyakran a nép adomájából ered, ezt Jókai mint forrást s főleg mint mintát sokszor felhasználja. A *magyar nép élce szép hegedűszóban*, a népi hagyományoknak ez a gyűjteménye, mesét, rátótiádát, anekdotát (nagy emberről szóló rövid jellemző történetet) és adomát (egy-egy nemzeti-séget, társadalmi réteget jellemző mulatságos históriát) gazdagon tartalmaz. A gyűjtemény a nép hagyományát tartalmazza ugyan, de Jókai fogalmazásában, ezért az ő művének tekinthetjük.

A gyűjteményben sok olyan történetet találunk, amelyben tévedésből létrejött quiproquo okozza a nevetést, gyakran ez éppen a csattanó. Így például a *Nem nekem kell* című történetében:

A parasztfiú fogfájás elleni szert kért a patikustól. Az szó nélkül elővesz egy üveget, és megszagoltatja vele. A fiú elszédül az üvegből áradó szag miatt:

– „No, ugye, hogy nem fáj már a foga?

– Jaj, hiszen nem az én fogam fáj, hanem az apámé, annak kértem az orvosságot.”^{2 5}

Ide tartozik az *Éjjeli fogás*, *A keresztvetés* és az *Elnézés* is. Mindegyikben az összetévesztés a humor forrása.

^{2 2} Jókai és Laborfalvi Róza, *Hegedűs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Bp. 1927. 154–155.

^{2 3} SZABÓ László, *Jókai élete és művei, Jókai és Bauszern*. Bp. 1904. 350–351.

^{2 4} Kakas Márton *a színházban*, JKK Cikkesz IV. Bp. 1968. 264.

^{2 5} *A magyar nép élce szép hegedűszóban*, 10. Bp. 1904. 168.

Ismerős rátótiáda: a falu szabóját halálra ítélik. A jó rátótiak azt javasolják, hogy inkább a két kovács közül húzzák fel az egyiket, mert szabójuk csak egy van. Ehhez illeszkedik Jókai regényének epizódja: *A kiskirályokban* Sára asszony a fiát szeretné hazavinni, őt követeli a kántoron, akinek az énekkarában szerepel. A kántor erre így felel:

„Nincs több ennél az egy áltistámnál... Ha a diskantból akarna a tekintetes asszony egyet elvinni, abból van három, azt adhatok; de az altust nem adhatom.”²⁶

A népies quiproquók közé tartozik Kordé uram esete is, ő részegen átnyalábolja a nagy kuvasz nyakát, összeviszza csókolgatja a kutyát, s ezt mondja neki: „kedves barátom, régi kenyeres társam, be régen nem láttalak, ismerse-e még, édes hajdani iskolatársam?”²⁷

Az adomák világa elevenedik meg a *Kedves atyafiak*ban. Itt számos összetévesztéssel találkozunk, legérdekesebb közülük, amelyet maga az író is quiproquónak nevez:

„Sándor valami átelleni lábacskához érve, azt elkezdé koronkint nyomogatni, azt hívéen, hogy az Linka lábacskája. Hanem az a Károly lába volt, ki el lévén merülve valami mulatságos beszélgetésbe szomszédnéjával, engedé lábával történni ezt a gyöngéd quiproquót.”²⁸

Az *elátkozott család* és *A barátfalvi lévita* alapvető motívuma a személycsere, ez azonban szánédkos. De találunk itt tévedésből eredő quiproquót is: Kadarkuthy Viktor báró a vicispánt hajdúnak nézi, s aszerint bánik vele. Utána alig győzi bocsánatkéréssel, amiért megsértette a megye első emberét.²⁹

Ez még csak hagyján! De hogy járt az a szakács, akit Franciaországból hozott el a nagykövet, s átengedte De Bruce kormányzónak! Az bizony száz botütést szenvedett el, mert a kormányzó nem képzelhette, hogy annyi idő alatt megjött a francia szakács, és a régi szakácsnak járó büntetést mérte ki rá.³⁰

A tévedés okozta quiproquo a nagyregényekben mint mulatságos epizód szerepel.

Ilyen epizódot találunk az *Eppur si muove*-ban is: Jenőy Kálmán mint ügyvédbojtár kétszer is téved: Tóth Máté uramat csuktatja fáskamrába Tóth Mátyás helyett, Decséry gróftot pedig koldusnak nézi. Így aztán nem csoda, hogy: „Öexcellenciája nem győzte tarka zsebkendőjével törölgetni a szemét, oly pompás derűlttségben tartá az a tréfás quiproquo, amibe Tóth Máté uram Kálmán félreértése folytán került.”³¹

Jókainak annyira tetszik ez a quiproquo, hogy a második kötetben újra megemlíti, amikor a szentkeresztzi puszta eladásáról szól.

Olykor az ilyen tréfás quiproquo a foglalkozás, mesterség, hivatás eltévesztéséből áll. Garánvölgyi Ádám baromorvosnak nézi doktor Grisákot, az angol miss pedig rendőrbiztosnak Illavayt, aki „megbosszankodott a quiproquo miatt”.³² *A fekete vér* egyik hőse, Barkó Pali, nem tudja két fiát egymástól megkülönböztetni, „olyan egyforma feketerígó mind a kettő”. Csak azt tudja, melyik a prímás, s melyik a kontrás, de ahogy a gyerek megállapítja, az is rosszul.³³

A kezdőbetűkre is vigyázni kell! Az önéletrajzi részletekben gazdag *A tengerszemű hölgy*ben az író Erzsike hízmésén J betűt lát, s ezt jó jelnek tekinti. Csak később jön rá, hogy riválisa nem Muki, hanem becsületes nevén János. „Rettenetes drámai fordulat! Hogy most egyszerre Muki lett az okos ember, és én lettem az ostoba!”³⁴

Jókai quiproquónak tekinti azt az esetet is, amikor valaki nem ismeri fel azt, akit nagyon is kellene ismernie. Így jár Vilmos, aki hét hónapja dolgozik egy hivatalban, de még nem ismeri az aligazgatót, a főnökét. Amikor végre találkoznak, nagyon megőrül az ismeretségnak. Az egészet „véletlen szerencsének” tartja, majd a kollégáknak nevetve beszéli el „azt a mulatságos quiproquót, ami köztük történt”.³⁵

²⁶ *A kiskirályok* II. JKK Reg. 49. Bp. 1968. 52.

²⁷ *Szomorú napok*, NK XVIII. Bp. 1905. 43.

²⁸ *Kedves atyafiak*, in *Népvilág*, NK XVI. Bp. 1905. 68.

²⁹ *A barátfalvi lévita*, JKK Reg. 63. Bp. 1969. 16.

³⁰ *A hachée-fachée*, in *Észak honából*, NK XXXIV. Bp. 1907. 363.

³¹ *Eppur si muove És mégis mozog a föld*, I. JKK Reg. 22. Bp. 1965. 188.

³² *Akik kétszer halnak meg*, I. JKK Reg. 39. Bp. 1966. 243.

³³ *A fekete vér*, JKK Reg. 58. Bp. 1969. 58.

³⁴ *A tengerszemű hölgy*, JKK Reg. 55. Bp. 1972. 59.

³⁵ *Kit tetszik keresni?* in *Megtörtént regék*, NK LXI. Bp. 1906. 80.

Veszedelemes a quiproquo, különösen a királyi udvarban, ezért aztán Sente uram megmutatja Ulászló király arcképét, hogy majd mikor a kihallgatási terembe kerül, nehogy a címeres heroldddal tévessze össze György fráter a király személyét.³⁶

A személy- és névtévesztés olykor komoly, sőt tragikus következménnyel jár. A qui- és quidproquo korántsem humoros kifejezőeszköz, nagy szerepet játszik a romantikus meseszöveg egészében. A tévedés ilyenkor nem nevetséges, hanem olykor végzetes. Ezt a szót használja maga Jókai is, amikor *A lélekidomár* második fejezetét így címezi meg: „A végzetes személycseré.” Itt a miniszter tévedéséről van szó: összetéveszti a politikai bűnöst a rablóval, s Rózsa Sándort bocsátja szabadon, akit később Lándory és beosztottjai kerítenek kézre.

A *Dózsa György* című drámában Barnabás Lórát akarja megölni, de a sötétben helyette Rózsát gyilkolja meg: „Megöltém őt, ki földi angyalom volt.”³⁷

A tévedésből eredő névcseré leghíresebb példáját *A köszívű ember fiaiból* ismerjük. Az Ödön nevet hibásan fordították le németül Eugen-ra, s ez lehetővé tette, hogy Jenő feláldozza magát bátyja helyett. Ahogy Baradlayné mondja a regényben: „Végzetes névcseré történt. Jenő sietett Ödön helyett megjelenni, s bátyja családjáért ő áldozta fel magát – legkedvesebb fiam!”³⁸

A quiproquo elvezet a romantikus én problémájához is. Jókai nemegyszer felveti a kérdést: ki vagyok én tulajdonképpen? Melyik énem az igazi? Azt teljesítettem-e, ami valódi hivatásom volt? Mindezt elsősorban válságos korszakaiban veti fel, ezek közül is legmeggrázóbb az a vallomása, amelyet felesége halála után ír.

Az *Utazás egy sírdomb körül* sajátos lelki hasadásról szól: Jókait egyfelől munkája köti le, ekkor ír Benyovszky Mórictól, másfelől beteg feleségét ápolja, gondolzza. Úgy érzi, mintha teste és lelke elszakadt volna egymástól, s nagy erőfeszítéssel a lélek győzelmét akarja kivívni. Ez sikerül is, újra megtalálja műzsáját, ismét tud írni. Közben azonban lelki válságon megy át, énje kettéhasad, ahogy maga írja: „Futottam önmagam elől. „Ő” üldözött: az „Én.”³⁹ Ahogy neki magának, hőseinek is több énje van, rendszerint egy jobbik és egy rosszabb én. Ez alterego formájában is megjelenhet, tehát egy személy két alakban, de lehet olyan személyiség is, akit a szereplő mintegy önmagának tekint. Mindez szorosan összefügg a quiproquoval: itt is személytévesztésről van szó, erősen szubjektív formában.

Jókai az én megváltozását, kicserélődését látja abban is, ha valaki hivatását felcseréli, „új életet kezd”. Neki magának is nemegyszer eszébe jut: másképpen kellett volna élni, talán mint festő többre vihette volna, de lehet, hogy boldogabb lenne, ha egyszerű ember módjára él. Ahogy *A tengerszemű hölgyben* írja: „Manapság egy egész utcám van szülővárosomban, amelyet nevemről kereszteltek el; nem jobb volna-e, ha ahelyett egy gunyhóm lenne ottan?”

Sic fata tulere!

Nem! Én akartam így!”⁴⁰

Hősei is úgy látják: megvan bennük a képesség arra, hogy jó, de éppen úgy arra is, hogy rossz útra térjenek. Egész személyiségük aszerint alakul, hogy a jó vagy a rosszabbik én győzedelmeskedik-e fölöttük. Bányaváry így elmélkedik erről:

„Tudnivaló, hogy minden ember két emberből áll: egy jó emberből meg egy rossz emberből. Ez a kettő küzd egymással: hol az egyik van fölül, hol a másik. Az a kérdés csak, hogy az utolsó fordulónál a jó ember maradjon fölül.”⁴¹

A tengerszemű hölgy egész jövő életsorsát elmondja a költőnek, amikor így beszél:

„Belőlem csinálhat valaki ördögöt, ha mindjárt templomot épít is számomra s odatesz oltárkép helyett és imádkozni jár hozzám. De tehet angyallá, akit igazán szeretek. S én tudnék boldog lenni akárhol: a pásztor gunyhójában, a vándorkomédiás ponyvasátorában, a katona bivouac tűzénél, az iskola-mester vedlett falú vályogviskójában, és álmodnám az üdvösségről a szalmaágyon!”⁴²

³⁶ *Fráter György*, I. JKK Reg. 60. Bp. 1972. 15.

³⁷ *Dózsa György*, JKK Drámák I. Bp. 1972. 574.

³⁸ *A köszívű ember fia*, II. JKK Reg. 28. Bp. 1964. 306.

³⁹ *Utazás egy sírdomb körül*, NK XCV. Bp. 1907. 171.

⁴⁰ *A tengerszemű hölgy*, JKK Reg. 55. Bp. 1972. 33.

⁴¹ *Eppur si muove És mégis mozog a föld*, II. JKK Reg. 23. Bp. 1972. 273.

⁴² *A tengerszemű hölgy*, JKK Reg. 55. Bp. 1972. 31.

A „jobbik én” kelti fel a főurak irigységét, Fráter György ugyanis a királynak nem alteregója, annál több: melior egója.⁴³

Ez a „jobbik én” már nem egy személy kettőssége, hanem egy másik személyiség, a lélek jobb fele.

Ilyen jobbik én a *Szeretve mind a vérpádig*ban Ocskay Sándor, László öccse, akit ő maga alteregójának nevez. Amikor Ocskay László a csatatéren megpillantja, önmagát látja megjelenni:

„Ugyanazon arc, az a tekintet, a büszke fejhordozás, a fenyegető nevetés, még ahogy a kardcsapásokat osztogatja is, villámsebessen, kacagva, az ellenséget kérkedő tekintetével megbénítva: maga Ocskay! Így szokta az ember magamagát látni álmában.”⁴⁴

De nemcsak a csatajelenet, nemcsak a feltörő indulat, öröm, bánat vagy szerelem okozza ezt a kilépést az énből, időnként ráun az ember a hivatalos énjére, s más akar lenni, mint ami. Ezt ábrázolja Jókai *A lélekidomár*ban Godiva megparancsolja vendégeinek, hagyják otthon hivatalos énjüket, s csak a kedvesebbik ént hozzák be a szalonba. Senkinek se szabad ezen a helyen a saját mésterségéről beszélni. Maga Lándory, a lélekidomár szívesen számolja az ujjain a verslábakat, csakhogy hivatalos énjétől megszabaduljon. Majd mint léleklátó, Godiva kérésére megmutatja a róla készített jellemrajzot, amely a „láthatatlan én” bűvtükre.⁴⁵

Közel áll a quiproquohoz az a lélekcserélés is, amit *A hirhedett kalandor* vagy az *Egy ember, aki mindent tud* tartalmaz, sőt, *A köszívű ember fiainak* újrakezdett élete is.

A kettős élet, a démonnal küzdő jobb génusz, a leigázott démon Jókai számos más írásában is megjelenik, elég itt például idéznünk a *Névtelen vár* hősnőjének vívódását, vajon Katalin legyen-e, vagy maradjon meg Thémire-nek, vagy *A fekete vér* Arankájának panaszát, amiért lelkében a rossz ördög győzött, s ehhez még Tiborcz grófot, a *Párbaj Istennel* hőst, aki egy örült démont tart vissza önmagában, vas kézzel leszorítva. Ezeket a példákat lehetne szaporítani, mind azt bizonyítják, hogy Jókai romantikus felfogásában sajátos dualizmus uralkodik, s ez olyan illúziót kelt, mintha az egyén kettéválhatna, s génusz vagy démona irányításával a jó, vagy pedig a rossz utat választhatná.

Jókai azt a qui- és quidproquo-t használja fel műveiben legszívesebben, s persze leggyakrabban is, amelyet valaki eltervezett, kigondolt. Ez egészen természetes, mert akár a népies, akár a romantikus meseszövéseknek éppen megfelel, az előre eltervezett quiproquo egy hosszú hadjárat főmotívuma is lehet. A legegyszerűbb személy- és szerepcserétől kezdve a legbonyolultabb, sokszor tömeges quiproquoig olyanokkal is találkozunk, amelyek egy-egy regény vagy dráma egész bonyodalma tartalmazza, sőt a végkifejletet, mint csattanót is quiproquo szolgáltatja. Elég ebből a szempontból *Az arany embert* idéznünk: a regény Timár Mihály kettős életét mutatja be, s végül Krisztyán Tódort helyette temetik el nagy ünnepélyességgel.

Az előre eltervezett qui- és quidproquo-k nagy tömegét egy cikkben semmiképpen sem mutathatjuk be, ezeket összeállítani és elemezni későbbi kutatás feladata, itt mindössze néhány típus ismertetésére és ezekhez példák bemutatására kell szorítkoznunk. Először az egyes eseteket tárgyaljuk, majd a qui- és quidproquo sorozatos használatára mutatunk rá, végül vázlatosan ismertetjük azokat a műveket, amelyekben az alapkonfliktust ezeknek segítségével fejezi ki a szerző.

A quiproquo első csoportja nem személy, hanem szerepcserét tartalmaz. A szereplő személyek nem cserélődnek ki mással, mégis megváltoznak, mégpedig rendszerint ellenkezőjére addig megismert jelleműeknek. Nagyszerű eszköze ez a meglepetést és ellentétet annyira kedvelő romantikának.

A szerep megváltoztatása általában szándékos, a szereplő elgondolásától, tervétől függ. De Jókai nemcsak szándékos szerepcserét ismer: elég itt idéznünk az olasz kalauz figuráját, aki Manassé borralalója következtében egészen más alakot ölt.⁴⁶

„Még a kalauz is szerepet cserélt egyszerre, s az automatából érző szívű ember lett, ki a hölgyek számára frissítőül narancsot hozott . . .”

A szándékos szerepcserét Jókai már gyermekkorában megismerte, hozzásegítette ehhez a már említett *Csalóka Péter* című népmese, de emellett számos Mátyás királyról mondott anekdota is. Maga

⁴³ Fráter György, II. JKK Reg. 61. Bp. 1972. 109.

⁴⁴ *Szeretve mind a vérpádig*, I. JKK Reg. 41. Bp. 1965. 164.

⁴⁵ *A lélekidomár*, JKK Reg. 51. Bp. 1967. 34–35.

⁴⁶ *Egy az Isten*, JKK Reg. 69. Bp. 1970. 10–11.

is közli a szekeres tót áruhájában menekülő király történetét, akinek az orra feltűnik ugyan a kapuőrnek, de csak nevet a gondolon, hogy ez a tót lehetne a nagy király, jót húz a hátára, azzal elbocsátja.⁴⁷ Később a gyűjtött anekdotákban talált számos példát a szerepcserére, s ezek között olyanokra is, amelyek ismert szereplőkről szóltak. Egyik elbeszéléskötetében adta elő Sándor Móric történetét. A jeles lovas Metternichet tréfálta meg: drótostótnak öltözött, s úgy evett-ivott végig egy drága ebédet a legelőkelőbb bécsi vendéglőben. Amikor címeres bugyellárisából fizet, a pincér is megelégedi, hívja a rendőrt, a grófort letartóztatják. Így nyeri meg a fogadást: Metternich rendőrsége letartóztatta, pedig semmiféle vétséget nem követett el.⁴⁸

Az áruhás szerepcsere különösen gyakori a címekben, *A murányi hölgyben* Borongó várkapitány cselédruhában megy át Wesselényi táborába, *Az aradi hős nőkben* Forrai alispán cigánynak álcázva jön be a várba, a *Szép Mikhálban* Bálint hajcsárnak öltözik.

De a nagyregények egyik legfőbb tartozéka is éppen az álöltözetes szerepcsere. Különösen az 1848-as emlékek játszanak itt fontos szerepet, ekkor Jókai is álöltözetben menekült, s a *Politikai divatokban* így általánosította az áruhás szerepcserét:

„Emlékeztek még arra a szomorú divatra? Mikor az ember darócruhát öltött, nem olyat, mint aminőt most viselni divat, selyem utánzatát az abaposztónak, hanem valódik, igazi kocsis ruhát, zsír szagút, fontos talpút és a – megfelelő szolgálatot is hozzá. A tudós, a dandy, a hős lovakat vakart.”⁴⁹

A regény hőse kertésznek áll, de Szerafine leleplezi: „rosszul van álcázva”. Később Béla a színházi szolga szerepében lép fel, s így jut be Judithoz.

Az *Egy az Isten* is gazdag álöltözetes quiproquóban. Amikor Gábor úr a pincérnek csönget, egy nemzetőr rohan be hozzá kardosan, s jelenti, hogy ő a pincér. Ugyanez ismétlődik, amikor a maitre d'hotel hívja, az meg mint nemzetőrkapitány lép be. Itt találjuk az álarcosbált is: negyven álarcos jön el, ezeknek Blanka tudhatja a titkát, de az övét senki sem fogja ismerni. A szép Cythere mindenkinek a titkát tudja, mert vele az udvarmester közli az érkezők jelmezét, de Blankával az udvarmesternek nincs találkozása, ezért ő lehet a titokzatos ismeretlen.

Amikor Blanka menekül Rómából, az áruhás pápával találkozik, végül olyan tervet ismerünk meg, amelynek értelmében Zenóbia „oláh pór gunyát” visz, úgy menti meg Manassé hozzátartozóit.⁵⁰

Számos ruhacserét találunk a *Névtelen várbán*, a *Szeretve mind a vérpádig* Rákócziya kapitánynak öltözve jön felesége leé, s az nem ismer rá, az *Akik kétszer halnak meg* Opatovszkyja mint kéményseprő tör be Pálmához, a *Tengerszemű hölgy* hősnőjét az író nem ismeri meg, mert kackiás parasztnyecskeként öltözött.

Jókai különös örömét leli a kettőzésben: ilyenkor két olyan alakot léptet fel, akik valamilyen okból mindketten szerepet cseréltek, s olyan módon társalognak egymással, ahogy a felvett szerep igazi természetükkel szemben ezt megkívánja.

Ilyen felvett szerepben áll előttünk a *Két menyegző* két debreceni polgára, akiket a város bírósága elítélt fertelmes veszekedésük miatt. Az ítélet értelmében, aki a másikat csak egy illetlen szóval megsérti, fizessen a szegények kasszájába kétezer forintot. Mármost Gubádi Márton és Csukási Orbán ettől fogva folyvást úgy nyájaskodik egymással, hogy a másikat szép szóval arra ingerelje, hogy az csúf szót mondjon, s aztán fizesse a kétezer forintokat.

Ilyen részvétellel teljes kérdések hangzanak el:

– „Hát az István úrfi mit csinál? Ugy-e bár nem töri már a nehéz nyavalya? no ne is törje.

– Hát az Évi leányasszony fölkelt-e már? Nem csúfította el a himlő szegénykét?”⁵¹

Így indul az elbeszélés, a két apa szerepcseréjével, majd folytatódik a személy- és szerepcserék egész sorával.

Kettős szerepcserét találunk a *Lenczi fráterben* is. A fráter, ez a sokat próbált férfiú új életmódot fedez fel: török dervisnek áll be, aki a távoli Mezopotámiából jön fel Budára, hogy a szent Gül Baba sírjához zarándokoljon. Török pasai jelmezben jár, amelyet vándorbottal és ivókobakkal egészít ki, s

⁴⁷ *A magyar nép élce szép hegedűszóban*, 10. Bp. 1904. 13–14.

⁴⁸ *A furcsa drótostót*, in *Őszi fény*. NK XCII. Bp. 1907. 277.

⁴⁹ *Politikai divatok*, JKK Reg. 14. Bp. 1963. 269.

⁵⁰ *Egy az Isten*, II. JKK Reg. 70. Bp. 1970. 265.

⁵¹ *Két menyegző*, in *Virradóra*. NK XLIX. Bp. 1905. 119.

ezzel a furfanggal keresztül imádkozza magát a bánáson meg a kunságon, de Akasztó községben bajba kerül. Muszka kémnek nézik, s elhívják a községben lakó egykori honvédtisztest, aki törökországi emigrációból tért haza. A derék úr nem akar kötélnek állni, s mikor mégis ráveszik, szót vált törökül Lenczi fráterrel, persze egyikük se érti a nyelvet, amelyen beszél, csak szavakat rak egymás mellé, de azért több török szó is akad közöttük. Sikerük tökéletes: a hallgatóközönséget valóságos elkápráztatják. Amikor elbúcsúznak, mindketten kilépnek szerepükből, s a csattanó éppen abban áll, hogy Lenczi fráter idejében ismét törökké válik:

„Mikor Lenczi fráter kívül volt a kapun, utána loholt Kalákás honpolgár s megfogta a kaftánja lebernyegét.

– Ugyan te édes öcsém, honnan a pokolból szedted össze azt a sok bolond török szót?

Lenczi fráter e szóra kiesett a szerepéből.

– Hát csak onnan, a hol urambátyám szedte.

– Nem osztanád meg velem a kapott baksist?

Erre ismét beletalált a szerepébe.

– La illah, il Allah, Mohamed razul Allah.

S rögtön nem értett többé magyarul.⁵²

A személy- és szerepcseré sokszor a nemek cseréjét jelenti: a fiúk, férfiak női ruhában jelennek meg, és lány, asszony szerepét játsszák, a nők pedig páncélban vitézkednek, 48-as egyenruhát öltenek vagy betyárnak öltöznek. A történeti s ennek megfelelően az irodalmi hagyomány szerint, ha a férfi női ruhát ölt, általában lefelé lép, nevetségessé válik, mindig olyan, mintha szökne a csataterőről. Már Akhilleuszról azt őrizte meg a hagyomány, hogy lányok közé rejtették, hátha így elkerülheti a háborút.

Ezzel szemben, ha lány, asszony férfiruhában jelenik meg, rendszerint azért teszi, mert fontos, férfias társadalmi feladatot csak így oldhat meg. A női vitézség, bátorság is elsősorban fegyveres harcban vagy párviadalban mutatkozik meg. Jeanne d'Arc, Zrínyi Ilona és sok más példája bizonyítja, hogy akadtak bátor nők, akik férfiként küzdöttek, s nem csoda, ha az irodalom az ő eszményített alakjukat éppúgy bemutatta, mint költött hősnők tetteit. Jókai mind a női szerepben fellépő, áruhárs férfiak, mind a férfiruhában mutatkozó nők személy- és szerepcseréinek bemutatásában különösen leleményes, sokoldalú és példátlanul gazdag. Ennek a gazdagságnak csak néhány jellegzetes fajtáját mutathatjuk be, egyes példákat idézhetünk.

Az üldözött, menekülő fiúk, férfiak nőnek álcázzák magukat. Boabdil herceget anyja úgy menti meg, hogy néger rabnővé alakítja, az üldözők azt hiszik: két asszony menekül ott.⁵³ Az *Erdély aranykorában* arról olvasunk, hogy Thököly Imre az ostromlott várból női ruhában menekült el, a *Dekameron Régi hű szerető* című elbeszélésében Saint Creux, az ifjú összeesküvő parasztlánynak öltözve menekül a katonák elől.

Az *Egy játékos, aki nyer* hőse, lord Adam női szerepben lép fel, a kalandjaival egész Párizst izgalomban tartja. Majd mikor menekülnie kell a várból, Milióra ismét lányruhába öltözteti: „Minden ruhám rád fog illeni. S az nagyon jó bugyola lesz neked.”⁵⁴

A *kiskirályok*ban Emmánuel pajtásról olvasunk, akit anyja babonás hite miatt lánynak nevel, s Emmának nevez. Ez a nevelés visszájára fordul, talán éppen azért lesz a regényhős olyan kiváló fiatalember, mert anyja és apja felfogásával, tanításával mindenben szembeszáll.

A lányok, asszonyok férfiruhás szereplésének hatalmas irodalmi hagyományát tartják számon, megtaláljuk a népmesében, különösen Okos Zsófi, Arany Zsáda vagy Térdszéli Katica címmel (AaTh883/B), de *A velencei kalmár* Portiájában is, akinek szerepét Laborfalvi Róza játszotta.

Olykor az áruha egyszerűen a megtévesztést szolgálja. Szunyoghy Ozmonda (*Szeretve mind a vérpadig*) férfiruhában kémkedik, a *Rákóczy fia* nőalakjai sokszor öltöznek férfinak.

Máskor tragikus kimenetele van az ilyen személycserének: *Az utolsó budai basa* Tellije magyar ifjúnak öltözött, ezért kellett meghalnia. Laurenzia, a *Bolívár* című elbeszélés hősnője férje helyett önmagát gyilkoltatja meg.

⁵² *Lenczi fráter*, NK LXXXVI. Bp. 1907. 270.

⁵³ *Az utolsó mór királyok*, in *Még egy csokrot*, NK LXIX. Bp. 1906. 207.

⁵⁴ *Egy játékos, aki nyer*, JKK Reg. 26. Bp. 1966. 193.

Az álruhában, más fegyverzetével megvívott lovagi párviadal régen foglalkoztatja a költői képzeletet, mert a páncél, a címer és a sisak lehetővé teszi a személycserét. Ezt használja fel Arany is, amikor Toldi és Tar Lőrinc személycseréjét, az álruhás viadalt bemutatja. Jókai a *Baróthy Ilona* című elbeszélésben ábrázolja a hősnő bátorságát, aki becsületéért férje vitézi felszerelésében megvív, majd áldozatul esik.

De Jókait leginkább az 1848–49-es fordulatok érdeklik. Különösen szívesen beszéli el a komáromi kapitulációs levél megszerzésének romantikus történetét. Ebben a személycserének olyan fajtáját ismerjük meg, amely egy személy utánzását, élő alak lemásolását jelenti.

A *Politikai divatok*ban a feleségéről mintázott Juditnak jut az a feladat, hogy férjének, Bélának komáromi menedéklevelet szerezzen. Ahogy maga Judit mondja: „Én magam akarok bejutni Komáromba, mint nő, s ott aztán magamat beiratni a hadseregbe Béla nevével, mint férfi, és úgy térni vissza.”⁵ Mint színésznő, először cselédszerepet játszik, majd katonának öltözik fel. Félelmes kalandok után érkezik el a várba, ott meg azért kell aggódnia, nem ismerik-e fel női mivoltát. Szerencsére „olyan amabilis confusio uralgott már, ahol ily csekély quiproquót bátran el lehetett csúsztatni”.

Ehhez hasonló kalandsorozatot beszél el Jókai *A tengerszemű hölgy*ben is. Itt Erzsike vállalja a feladatot: Rengetegi helyett elviszi az ostromlott Komáromból a hivatalos értesítést Debrecenbe. Rengetegi elrejtőzik, Erzsike pedig mint egy cigánybanda primása indul útnak. Persze, az őrnagyi előlépést Rengetegi kapja meg a jól végzett munkáért. Ehhez az is kellett, hogy a tábornok éles tekintetét elviselve erre a kérdésre:

– „Őn Rengetegi Tihamér, százados?”

Erzsike így feleljen: „Én vagyok az, tábornok úr!”⁶

Később Jókai az osztrák–magyar hadsereg hagyományai iránt érdeklődött. Valószínűleg olvasta a Pesti Hírlap 1893. évfolyamában a Cannagata családról írt cikket: Ferenc helyett, aki maláriában meghalt, Fanni húga ment vissza a bécsújhelyi katonai akadémiába. A cserét nem vették észre, mert szorgalma jutalmául külön szobában lakhatott. Amikor sebesülése miatt nővoltát nem tagadhatta, őfelsége teljes fizetéssel nyugdíjazta, arcképét megfestették, és az akadémia képes termében kiállították. Mindezt a *De kár megvénülni!* ömaga mondja el a kadétnak: íme, egy lány, aki katonaruhában is felülmúlja évfolyamtársait! Férfi ruhát hord a *Szomorú napok* főszereplője is.

A nemek cseréjének legteljesebb változatát a *Rab Ráby*ban találjuk. Rábyt török ruhába öltözött álarcosok megszöktetik börtönéből. Hiába tiltakozik, átöltöztetik: kackiás rác lányt csinálnak belőle. Így viszik el egészen az osztrák határig, ahol egy csárdában már-már leleplezik, amikor Villám Pista odaérkezik, s erre mindenki fejvesztve menekül. A betyár észreveszi a piros viganót, s nagyot rikkant örömben:

– „Héj cucám! Volt-e már betyár szeretőd?”

S azzal megkapva Ráby kezét, kipenderíté őt a szoba közepére, s átölelte a derekát, s aztán egymás szemébe néztek.

S aztán megismerték egymást. A szép leány, az volt a férj, s a deli legény, az volt a feleség.”⁷

A ruhacsere ehhez hasonló meglepetést okoz az *Egy úr és egy asszony*ság című elbeszélésben, ahol az egyik utas a vonaton női ruhába öltözik, ő a rabló, erre a nő-utas férfi ruhát ölt, ő meg a detektív, aki elfogja.

Jókai is kedveli az epikai hitelt, s ha nem is mindig tipikus, de való elemet keres ábrázolásához, a történelmi eseményeket pedig különösen szívesen örökíti meg, s a quiproquo ilyenkor is foglalkoztatja. Kevés a történelmi quiproquo, Jókai kétszer is bemutatja a legnagyobbat: Kemény Simon önfeláldozását. A hős vezér paripát, fegyvert cserél Hunyadi Jánossal, ezzel magára vonja a fővezér ellen induló legerősebb harcosokat, magát feláldozza, de Hunyadinak lehetőséget teremt a csodálatos „feltámadásra” s végül a győzelemre is.

⁵ *Politikai divatok*, JKK Reg. 14. Bp. 1963. 188.

⁶ *A tengerszemű hölgy*, JKK Reg. 55. Bp. 1972. 170.

⁷ *Rab Ráby*, JKK Reg. 38. Bp. 1966. 354.

Jókai *A magyar nemzet története regényes rajzokban* I. kötetében beszéli el részletesen az ön-feláldozás történetét, s költői formában az *Immetullah* című operaszövegben állítja elének a két hős alakját.⁵⁸

Megemlíti Jókai a Fráter Györgyben a török túsok quiproquóját is. Ezeket Majláth István életének biztonságáért küldték Fogaras várába. Ezt tudjuk meg róluk:

– „Hát a Fogarasban hagyott túsok?

– Azokról kisült, hogy mind a négyen basaruhába öltöztetett komisz tevehajtsárok voltak.

Ez is a rendes tréfájuk közé tartozott a török hadvezéreknek.”⁵⁹

Az erotikus történetek, a szerelmi kalandok elbeszélései ritkán nélkülözik a quiproquót. Boccaccio színes történetei hol azt a ravasz ifjút mutatják be, aki terhes asszonynak öltözve férkőzik be egy ártatlan lánykához, hol a szerelemre éhes asszonyt, aki szeretőjét mint vásárlót mutatja be férjének. Jókai szerelmi históriáiban is megtaláljuk a quiproquót, noha ezek sohasem közelítik meg az olasz novella erotikáját. Nála a személycserre vagy ártatlan udvarlás, vagy álarcos megközelítés, esetleg végzetes kaland.

A Milyenek a nők? kötetben olvassuk Poniatovszky lengyel követről, aki női szabó kosztümjében látogatja Katalin nagyhercegnőt. Péter nagyherceg gyanút fog, parancsot ad a női szabó letartóztatására. Egy testőr el is fogja a női szabót, csak hogy mire a nagyherceg színe elé kerül, kiderül, hogy az nem is szabó:

„A szabó azonban már ekkor nem volt szabó, hanem dühös oroszlán, ki elégtételt követelt a népjog nevében, mely Lengyelország képviselőjének személyében ily durván megsértetett . . . A mely napon Péter udvaroncai nyomán elterjedt az udvari szabó tréfás qui pro quójának adomája az udvarnál, Bestucheff burnót-döbőze is megtette a magát.”⁶⁰

Trenk Frigyes szerelmi kalandjaiból sem hiányozhatott a quiproquo. Amikor a férj váratlanul megjött, a frajt találta a felesége helyén. De az idejében eltakarta az arcát, a férjet elküldte azzal, hogy pipaszagú, s míg visszatért „végbement a személycserre”.⁶¹

Sokkal jámborabb ennél Csáky György esete. Ő lánykérőbe indul, s egy libapásztor lánykát szeret meg. Csak hogy kisül, a libapásztor tulajdonképpen grófkisasszony, aki nevelőben élt Drugeth Katánál. Persze, ismerjük ennek ellenkezőjét is: a *Gazdag szegények* grófkisasszony varrólánnyá lesz.⁶²

Tragikus történet szól VI. Károly francia királyról. Ő meggyalázza Jean Carouge feleségét és elrabolja amulettjét. Helyette mást vádolnak, azt a lovagot a férj kivégzi, s a pap elátkozza. Ekkor az örült király a férj lába elé dobja az amulettet, s bevallja, hogy ő követte el ezt a tréfát.⁶³

Olykor a quiproquo nem annyira félreértést, mint inkább félremagyarázást tartalmaz. Így a Kárpáthy Zoltánban, amikor Kőcserepy úgy magyarázza Maszlaczký levelét, mintha az az ő feleségének szólna, holott pontosan tudja: Vilma lányát kéri meg az ügyvéd.⁶⁴

Mint a nép mesemondója, Jókai is él ismétlődő motívummal, találunk ilyent a quiproquóval kapcsolatban is. *A Kerüld a szépet!* és *A Mi van a föld alatt?* olyan esküvőt mutat be, ahol a pap a vőlegény cimborája vagy bizalmasa, s a tanuk álöltözetben, álneven szerepelnek.

Az És mégis mozog a föld második kötetében érdekes kortesfogást ismerünk meg: Csollán Berti meghívja a korteseket, de nem ad nekik ebédet. Erre azok amikor macskazenét adnak a főispánnak, ezt kiabálják: „Fújjad Csollán! Mondd Csollán! Hová lett a főispán?” Így hát Bálványdi adta a macskazenét, és Csollánt csukták le érte.⁶⁵

Ennek a párfját találjuk *A kiskirályokban*. Ebben Tanussy Decebál öccsére, Belizárra akarja háritani a felelősséget a macskazenéért. Szinte megismétlődik az előbbi jelenet:

⁵⁸ *A magyar nemzet története regényes rajzokban* I. JKK Reg. 67. Bp. 1969. 198–200. *Immetullah* in JKK Drámák I. Bp. 1971. 435–438.

⁵⁹ *Fráter György*, II. JKK Reg. 61. Bp. 1972. 260.

⁶⁰ *Az úrnő in Milyenek a nők?* NK XXV. Bp. 1906. 34–35.

⁶¹ *A két Trenk. Trenk Frigyes*, JKK Reg. 59. Bp. 1969. 15.

⁶² *Láda! Kérnek! Jösz-e?* in *Még egy csokrot*, NK 1906. 80.

⁶³ *Ordália*, in *Túl a láthatáron*, Hhm II. Bp. 1912. 153–172.

⁶⁴ *Kárpáthy Zoltán*, II. JKK Reg. 9. Bp. 1963. 91.

⁶⁵ *Eppur si muove És mégis mozog a föld* II. JKK Reg. 23. Bp. 1965. 305–307.

– „Fújjad, mondjad, Belizár! rikkanta reá Decebál, s újrakezdték a nótát a királyi biztos ablakai alatt: „Hogy volt, hogy, Belizár?”⁶

A romantikus hős sokat utazik, s rendszeren incognito teszi meg az utat. Ennek rendes, szokásos kezdete: álneven útlevelet kell váltani, s ami ezzel együttjár: a jellegzetes magyar bajuszt el kell távolítani. Így jár el Illavay, az *Akik kétszer halnak meg* hőse, és Adorján Manassé is az *Egy az Istenben*. Reznin festő orosz, ő nemcsak bajuszt, szakállát is levágja. (*Kerüld a szépet*).

A személycseréleleplezése is ismétlődő motívum. Az *elátkozott család*ban Gutai Tádé így leplezi le a fiát, aki Kadarkuthy Viktor báró nevében lépett fel:

– „Ez az úr – egy országos család: az én fiam.”⁷

Moszkovszky Kázmér grófot pedig így leplezi le az apja, aki szintén lelkész:

– „Ez az ember itt nem Moszkovszky Kázmér gróf, hanem az én fiam: Klausner Henrik – áruló-, család-, tolvaj...”⁸

Jókai a kártyajátékban is kiválik, nem csoda, ha ismeri a quiproquo megkontrázását is. Azt érti rajta, hogy ha valakit egy kényszerű szerepcserével lefelé akarnak léptetni, az megkapaszkodik, és egy ellenmanőverrel ő marad felül. Mindez az *Egy magyar nábob* néhány jelentéből tűnik ki. Az első quiproquót János úr eszeli ki: Kis Miskát, a nádudvari csikóst mint földesurat mutatja be az előkelő társaságnak, s már előre örül a tréfának, hogy fognak káromkodni az urak, pironkodni a dámák, ha egy év múlva megtudják, hogy kivel bizalmaskodtak. A quiproquo értelmében a nemesúr csikósnak öltözve jött el, s így nyerte el a pünkösdi királyságot. János úr tehát türelmetlenül várja a leleplezés napját, a quiproquo sikerét. Csakhogy közben a csikós is megteszi a magáét: kártyán pénzt szerez, azon meg nemességet, megkontrázza a tréfát, amikor János úr mint inast akarná bemutatni, ő már valóban nemes földbirtokos: az ellenmanőver győzött, a quiproquót quiproquóval győzte le a ravasz csikós. De hát így van minden rendben: amit János úr tréfából csinált, Kis Miska jóvoltából valósággá lett.

A quiproquo a nagyregényekben általában meghúzódik, epizódokban foglal helyet. De az ellenkezőjére is akad példa: olykor a főcselekmény középpontjába kerül, s amikor elsül és célba talál, színházi nagyjelenetet teremt.

Ezt a nagyjelenetet Jókai nagy gonddal készíti elő. Az *Egy magyar nábob* Fannyját Abellino szerelmével üldözi. Mint gazdag úr pénzzel, ravasszággal akarja megejteni a jámbor polgárlányt. Már-már a siker közelében érzi magát, nagy estélyt rendez Fanny tiszteletére, s a cifra meghívási jegyenez áll: Mademoiselle Fanny de Mayer avec famille. Ez adja meg a formáját a visszatorlásnak: Madame Fanny de Kárpáthy, nee de Mayer – jelenti a komornyik, s ekkor robban a bomba, ekkor sül el a quiproquo: Abellino azt hiszi, az ő nevét hordozza Fanny, s azt kell megtudnia, hogy nagybátyjához ment férjhez, így hát örökségét kockáztatná, ha ehhez az asszonyhoz közelednék!

Hasonlóképpen építi fel Jókai *A kőszívű ember fia*i nagyjelenetét is. Itt a kézfogó napja című fejezetben beszél el a quiproquót: a meghívottak egy része nem is sejti, hogy az özvegy quiproquót készít elő: Nem ő tartja most kézfogóját, hanem Ödön fia, aki végre elveheti Arankát.

Jókai most is mesterien szerkeszt: ahogy az *Egy magyar nábob*ban tette, itt is a rászédettek, a becsapottak felsülését ábrázolja elsősorban, ha ott Abellinó, itt meg Tallérossy Zebulon érti félre mindazt, ami történik, tehát a quiproquo komikus hatása érvényesül.

Ezek a nagyjelenetek egyébként nem is egyszerű, hanem *csoportos quiproquók*, nem egy-egy személy- vagy szerepcserét tartalmaznak, hanem több szereplő cseréjét mutatják be. Ilyen csoportos quiproquót másutt is találunk *A kőszívű ember fia*iban: amikor Baradlayné Bécsben jár, Frau Bábi így osztja ki a szerepeket: „Én vagyok a nagyságos asszonynak a Frau Bábi, a kisasszonynak vagyok Fra Mám. A kisasszony nekem és a nagyságos asszonynak: tu Léni. A nagyságos asszony pedig a kisasszonynak: Frau Kodl. A nagyságos asszony pedig nekem Frau Midi.”⁹

Amikor az *Egy az Isten* szereplői attól tartanak, hogy megszorítják őket a taliánok, Gábor úr javaslatára vándorszínésznek akarják mondani magukat. Ahogy Gábor úr mondja: „A hercegnő szépen énekel. Marie nagysád táncol csárdást és tarantellát; én akrobatikai mutatványokkal állok elő...”¹⁰

⁶ *A kiskirályok*, I. JKK Reg. 48. Bp. 1968. 74.

⁷ *Az elátkozott család*, JKK Reg. 11. Bp. 1963. 133.

⁸ *Kétszer kettő – négy* in *Őszi fény*. Nk XCII. Bp. 1907. 49.

⁹ *A kőszívű ember fia*i I. JKK Reg. 27. Bp. 1964. 230.

¹⁰ *Egy az Isten*, I. JKK 69. Bp. 1970. 37.

A quiproquo szinte áttekinthetetlen rengetegéből egyenes út vezet át a quidproquóhoz. Ez is összetévesztést és félrevezetést tartalmaz, csak hogy itt nem személyek, hanem tárgyak, helyzetek, nyelvi kifejezések, dolgok összecseréléséről van szó.

Olykor nem is könnyű eldönteni, vajon qui- vagy quidproquóról beszélünk-e? Hogy döntsünk akkor, ha ember és állat cseréjével találkozunk. Márpedig esik ilyen találkozás Jókainál is.

A *kiskirályok* valóságos tárháza a qui- és quidproquónak, sokfelét találunk benne, még felemás, félig ember félig állati példányt is. A *Kié legyen Mike-Pércs és az ő filiái?* című fejezet a légációkról, a diákok ünnepi prédikációról szól, s ez jó alkalom Jókainak, hogy idetartozó anekdotákat felelevenítse. Ezeknek legnagyobb része a kezdő prédikátor zavarából következik, s ez gyakran nem más, mint összetévesztés. Így téveszti el Tanussy Manó is az imát, mert a metszőkés elvesztésének kihirdetését ugyan a lelkére kötötték. Így aztán a miatyánkot így fejezi be: „mert tied az ország, a hatalom és – a metszőkés – most és mindörökké. Ámen.” Amint ezen búslakodik, a rektor vigasztalja, s elmondja a Csokonairól szóló anekdotát, márpedig ő megkontrázta a quidproquót. Imádságoskönyvét szakácskönyvvel cserélték ki, s az ecetes uborkáról szóló részt az ecetes vízzel megkínált Jézusra fordította. Így vett erőt a quidproquón, a könyvek felcserélésén.

Manót pedig quiproquós csellel Horkázi elfogja. A hajdú azt állítja, hogy ők Wesselényi Miklós emberei, aki a diákoknak nagy barátja, s így kelepcebe ejti. Horkázi úr megintcsak Emmácskának hívja Manót, s hogy a debreceni diákok fel ne ismerjék: beletakargatják egy két szint játszó nagy selyem aszonyi burnuszba, a fejére meg feltesznek egy roppant nagy táritoppo selyemkalapot, fátylót lehúzzák az arca elé.

A megkötözött, lánynak öltöztetett diákok Tánccos uram, ez a derék debreceni polgár szabadítja ki. A diák helyébe a hintóba emelik Tánccos uram döglött disznáját. „Ez a trefás ötlet még Manót is ördögi jókedvre hangolta, minden elkeseredése dacára.

– Megálljunk csak! – mondá. – Ha már útítársat adunk a táltosnak, öltöztessük is fel szépen.

S azzal felkapva a földre dobált selyemburnuszt, nagy ernyős, fátyolos kalapot, szépen felmaskarálta vele a jobb sorsra érdemelt mangalicát, ki vele azonnal helyet és szerepet cserélt.”⁷¹

A quidproquo legegyszerűbb formája, az összetévesztés – ahogy említettük –, már a nép rátótiádájában nagy szerepet játszik. Némelyiknek éppen a quidproquo alkotja a csattanóját: egy „furcsa falu”-ban olyasmit tévesztettek össze mással, amit már a gyerek is meg tud egymástól különböztetni.

Jókai népszerű gyűjteményében, *A magyar nép élce szép hegedűszóban* című munkájában számos ilyen rátótiádát közöl. A *Furcsa faluk* című részben elmondja, hogy Ó-Kikindán a sok szünyogot füstnek nézték, ezért aztán félreverték a harangot, Hetényen rókát fogtak, de nem tudták mi lehet, csak később derült ki, hogy farkast neveltek belőle, a szentgáliak tengernek nézték a hajdina táblát, s meg akarták úszni, végül a rátótiák ollójáról a rákot szabónak nézték.

Ilyen s még más minták álltak szeme előtt, amikor csúffá tette azokat, akik valamit valami hasonló mással összetévesztenek. Ő tovább fejleszti az egyszerű összetévesztést: a quidproquo eszközével a műveletlenséget is szellemesen kifigurázza. De mint a quiproquónál, itt is sokoldalúan él a kifejezőeszközzel: a quidproquót is felhasználja komoly, sőt tragikus részlet bemutatására. Mégis, elsősorban humoros jelenetek élénkítésére használja, jól tudva, hogy aki összetéveszt, az általában nevetséges.

Így válik nevetségessé az *Egy ember, aki mindent tud* hőse. Ottó mindent tudott elméletben, de mikor mint huszártiszt szembekerül az ellenséggel, az elmélet cserbenhagyja. Huszárra tanácsára a pisztolytokba szalámit rejt, így aztán: „Ottó rémülve tapasztalja, hogy fegyvere nem akar elsülni; nem ám, mert a szalámi volt a kezében, azzal célzott az ellenségre.”⁷² Egy cigány-adomát fejel meg az író, amikor II. Katalin cárnő egyik rendeletét *Egy kis félreértés* címmel bemutatja. A cárnő, ezt parancsolja: Souderlandot, a kutyát, ki kell tömetni. (A kutyát ilyen nevű bankárja adta, róla nevezte el.) A rendőrfőnök azonban nem a döglött kutyát, hanem az eleven bankárt készül kitémetni, s ha ő meg nem kérdezteti: milyen halállal haljon meg? talán sor is kerül rá. Még a rendőrfőnök méltatlankodik: „Hát miért nem mondta az úr, hogy nem kutya!” Az egyszerű cigány beszélt így, aki megütötte az úr Lajos nevű kutyáját: miért nem mondta, hogy nem kutya?⁷³

⁷¹ *A kiskirályok*, II. JKK 49. Bp. 1968. 81.

⁷² *Egy ember, aki mindent tud*, JKK Kisreg. 2. Bp. 1976. 11.

⁷³ *Egy kis félreértés*, in *Észak honából*. NK XXXIV. Bp. 1907. 362.

Olykor a quidproquo egy-egy novella középpontjában áll. Így a *Mennyei parittyakövek*ben Badrul bég a jégverést parittyázásnak véli, s bizonyosságul nagy jégdarabokat visz magával, amelyek természetesen elolvadnak, ezzel is bizonyítva mennyei eredetüket. Ugyanílyen középponti szerepe van Thonuzóba sírjának *A kiskirályokban*: Tanussy Decebált ál-sír felfedezésével bírják rá, hogy jó földjét kevésbé értékes erdőkért elcserélje. Az ál-sírban nem Thonuzóba és felesége nyugszik, hanem Piros Pista, a híres zsvány és szeretője csontváza.

A quidproquót magát sokan a patikusok nyelvéből származtatják, azt tartják, ők adtak más szert a kért orvosság helyett, s az ilyen patikus-tévedést nevezték először quidproquónak. Ez a származtatás eléggé kétséges, annyi azonban bizonyos, hogy Jókai az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* című regényében nem is egyszeri, hanem sokszoros elcserélést beszél el. Ugyanis a hős lovának tüzes taplót dugnak a fülébe, az elragadja a kocsiját, amelyben gyógyszereit tartotta, s mikor összeszedte a gyógyszeres edényeket, nem tudta, melyik hová való, „csak úgy taláломra rakosgattam őket vissza összekever. Tarka Miska lóköőt elfogták, egy ügyvéd pedig engedélyt kér egy kereskedőnek paraplé-árlásra. Az alispán az ügyvédnek mondja: „Hát be kell csukatni a gazembert.”⁷⁴

Amikor valaki nem tudja kiről vagy miről van szó, qui- és quidproquóról egyaránt beszélhetünk. A *Rab Ráby*ban a szolgabíró közbekiáltását: viginti solidos! Jókai quidproquónak mondja, a hozzá hasonló tévedést az osztály adomák között quiproquónak címezi. Az alispán két ügyet és személyt összekever, Tarka Miska lóköőt elfogták, egy ügyvéd pedig engedélyt kér egy kereskedőnek paraplé-árlásra. Az alispán az ügyvédnek mondja: „Hát be kell csukatni a gazembert.”⁷⁵

A magyar nép élce szép hegedűszóban egyébként is tele van összetévesztésből eredő quidproquóval. A rossz kalendárium nem tartalmazza szent Simplicitas nevét, pedig: „A tisztelendő úr mindig azt szokta mondani, ha vele beszélek: O sancta Simplicitas, csak nem emlegetné, ha nem ismerné.”⁷⁶ *Csak egy betű a különbségből* megtudjuk, hogy a kisasszony testvérétől cipőt kér, de az cipőnek olvassa, és azt hoz. A *Háromló* azt az idegen törvényszéki tanácsost gúnyolja ki, aki „az ebből háromló vesztés”, „az alperesre háromló kötelezettségek” hallatára odasúg a szomszédjának: was will der mit seine drei Pferde? (Mit akar ez azzal a három lóval?)⁷⁷

Ehhez hasonló Lebegut megyefőnök úr adomája: A cseh járásbíró megkérdi a delikvenstől, ki volt még ott rajta kívül? Azt mondja, nem volt más, csak a komondor. Mikuláj erre elrendeli: Komondor, lépjén be. Azt hitte Mikuláj, hogy valami „komondőr”.⁷⁸

Az Üstökös számos anekdotája szól a magyarul rosszul tudó idegen tisztviselők nyelvi botlásairól, félreértéseiről. De Jókai az ilyen összetévesztést a műveltség hiányának leleplezésére is gyakran felhasználja.

Így az *Egy az isten* című regényben Gábor úr az Apennineket az Abruzzokkal téveszti össze, s amikor Palestrina zeneművéről szólnak, mindjárt tudja, hogy valami zsidó nótáról beszélnek. A helytelenül használt idegen szavak, kifejezések egész sorát találjuk *A kiskirályok* Sára asszonyának válogatott stílusában. Ő a hotelbe ülteti le vendégét, a mikroszkópot Miskapornak mondja, s a breviáriumot brevi manunak nevezi. A *Népvilág* történetei is több olyan beszélgetést tartalmaznak, amelyekből kitűnik az egyik beszélő műveletlensége, s éppen quidproquo, összetévesztés következtében. Olykor mind a két fél műveletlenségére fény derül. Így a *Sic vos non vobis* hőse, Sámuel úr nevelőintézetben taníttatja jövőendő feleségét. Amikor az megkérdi tőle, hogy mit eszik az armadilla? A jó öreg így felel: Az armádia? Prófundot, fiam. Aztán megkérdi a művelt leányzó, hogy ki hozta be Amerikából a krumplít. A bácsi azt se bánja, ha az illető otthagya volna, de a tudákos lány felvilágosítja: „Haha! Gutenberg.”

A magyar irodalom mostoha fogadtatásáról szól a *Kedves atyafiak* párbeszéde, amelyben Linka hiába akar Sándorból épkezláb feleletet kicsiholni, ezek a válaszok újra meg újra félreértést tartalmaznak. Linka így kezdi:

⁷⁴ *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból*, JKK Reg. 35. Bp. 1967. 286.

⁷⁵ *A magyar nép élce szép hegedűszóban*, 10. Bp. 1904. 84–85.

⁷⁶ *A magyar nép élce szép hegedűszóban*, 10. Bp. 1904. 230–231.

⁷⁷ *A magyar nép élce szép hegedűszóban*, 10. Bp. 1904. 273.

⁷⁸ *A fekete vér*, JKK Reg. 58. Bp. 1969. 44.

- „Kegyed Pesten lakott, megismerkedett ugy-e bár az ott lakó költőkkel?
 – Oh igen bizony – voltak nagy költők közöttünk, akik igen sokat költöttek, de én nem sokat költöttem, hat forintom járt a principálisomtól, meg ebéd, vacsora.
 – De műveiket szokta olvasni, például Vörösmartyt?
 – Oh azt igen. Ugy-e ez az, amit Kisfaludy írt?
 – Dehogy! Hiszen Vörösmarty maga a költő.
 – Ahán! Tudom már! Ő írta Kisfaludyt.”^{7 9}

Jókai szívesen gúnyolódik a régiségek és ritkaságok gyűjtőin, naivságukat teszi nevetségessé: a birtokukban lévő tárgyakat különös történelmi nimbusszal ruházzák fel. A régiségbúvárt Bandi öcsém látja el „értékekkel”, Napóleon, Washington, Franklin és Stuart Mária leveleit másoltatja vele, és saját portréját mint Attila arcképét adja el a ritkaságyűjtésnek.^{8 0} Hasonló régiséggyűjtő Krénfy úr is, a *Régi jó táblabírák* szereplője, ő Hunyadi János pipáját őrzi, meg Hugo Grotius könyvét, már tudniillik azt, aki a görögök idejében olyan derék hősköltevényeket írt.^{8 1}

A félreértés és a félrevezetés között olykor nehéz meghúzni a határvonalat, ahogy a qui- és quidproquo is összemosódik olykor. Így a ritkaságyűjtész is naiv összetévesztő, de ugyanakkor a ravasz Bandi áldozata is, másfelől a személy- és állat cseréje határesetnek tekinthető. Ilyen mindjárt Jókai élcei között az a Mátyás-anekdota, amelyben az öreg paraszttól többek közt azt kérdi öfelsége, meg tudna-e fejni három vén bakkecskét? Amikor a 300 aranyat megkapja, mondhatja már az öreg: „úgy fejem meg a három vén bakkecskét, ahogy kegyelmeletek megfejem. Ezt érté a király öngyűsége.”^{8 2} A válaszból kitűnik, hogy a király egyetértve az öreg paraszttal félrevezette az urakat, amikor vén bakkecskének nevezte el őket anélkül, hogy nekik erről sejtelmük lett volna.

Gyakori quidproquo a népmesében: a király levelét kicserélik, s így a hős elveszi a király-kisasszonyt, pedig a király szándéka szerint ki kellett volna végeztetni. A kicserélt levél szerepel Jókainál is, különösen érdekes a *Törökvilág Magyarországon* levélcseréje: itt a bohóc három levelet cserél el mással. Ennek a levélcserének legérdekesebb változatát *Az új földesúrban* találjuk az *Egy kis tréfa a cabinet noirban* című fejezetben. Hiába ügyel Corinna, hogy a levelek megfelelő borítékba jussanak, Straff, aki ismeri az összefüggéseket, úgy cseréli össze az öt levelet, hogy abból a lehető legtöbb bonyodalom származzék. A valóság egy részletét tartalmazza Benyovszky levélcseréje: ő társaival együtt megszerzi a jakuci kormányzó levelét, s helyébe mást fogalmaznak.

A tárgyak kicserélése jól ismert motívum a népköltészetben, Jókainál se szeri se száma az efféle cseréknek. Az *Egy magyar nábobban* megismétli a Csokonai anekdotát, csak hogy itt a jámbor diák felsül, amikor bibliáját a baromorvoslási könyvvel kicserélik. Ugyanitt szól Horhi Miska tréfáiról: a mákot puskaporral cseréli ki, a puskaportartókat mákkal tölti meg, az óriási ajándék sajtba a galambok helyébe patkányt tesz. *A jövő század regényében* Tatrangi Dávid azzal nyeri meg a király tetszését, hogy öfelsége képét kicseréli egy másik festménnyel, úgy lopja ki a palotából. *A lőcsei fehér asszony* hősnője Pintye Gregor képmásával cseréli ki a futár fontos levelét.

A *Mire megvénülünk* jellegzése elbeszélte amerikai párbaj megőrzött dokumentumai a mű végén, a legválságosabb pillanatban kerülnek szem elé, mintha azt az időzített petárdát látnánk, amelyet Mikszáth használ fel *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényében.

A hivatal packázását, az aktatologatást Jókai sokszor gúnyolja, *A kőszívű ember fiaiban* a Comedy of errors című fejezetben szól a házassági engedély megszerzésének bonyodalmairól.

A fentiekből kitűnik, hogy az író kora ifjúságától késő öregségéig folyamatosan nagy figyelmet szentelt a qui- és quidproquo-nak. Hosszú élete során szükségből is, játékból is szívesen él vele. Műveiben rendkívül változatossággal használja fel őket, leggyakrabban epizódokban, de sokszor a cselekmény fejlesztésére, máskor nagy jelenetek létrehozására, ismét máskor csattanónak.

Végül szólnunk kell azokról a műveiről, amelyekben a quiproquo-nak meghatározó szerep jut, mert erre épül az egész.

Ide tartozik a cinkotai kántor története, amelyet versben is, prózában is elbeszél. A kántor mindvégig szerepet játszik: papja nevében fejti meg a király nehéz kérdéseit. Végül a csattanót is a

^{7 9} *Kedves atyafiak*, in *Népvilág*, NK XVI. Bp. 1905. 60–61.

^{8 0} *A ritkaságyűjtész*, in *JKK Elbeszélések I.* Bp. 1971. 433.

^{8 1} *Régi jó táblabírák*, *JKK Reg.* 23. Bp. 1963. 73.

^{8 2} *A magyar nép élce szép hegedűszóban*, 10. Bp. 1904. 15–17.

quiproquo szolgáltatja: Ófelsége azt hiszi, hogy a főpappal beszél, pedig csak a cinkotai kántor áll előtte. Az *Ördög vagyok, papot viszek* című népfreskó katona hőse a szentkép nevében szólal meg, majd egymás után viszi a halottakat a tóba, azt hiszi, azok tértek vissza, akiket már belehajított.

Néhány dráma is teljesen a quiproquóra épül fel. Így a *Dalma*, melynek hősnője nemét eltitkolva szenvedélyét is le akarja győzni, nő léteire férfivá lesz „keble által”. Alakja a *varchoniták* című elbeszélésben is megjelenik, éppen úgy, mint a *Világszép leányok* személycseréje a *világlátott fiúban*.

Jókai elbeszéléseinek egy része teljességgel quiproquón alapul, az viszi előre a cselekményt, az adja a mondanivalót. Az *istenhegyi székely leány* hősnője kettős szerepben lép fel: ő a férfias, vadászatban, harcban kiváló Lóna, s ugyanakkor a szelíd, mélázó Szendile is. Hasonló, de ennél is sokoldalúbb színjátszást találunk az *Amirani* című elbeszélésben: a hősnőnek sikerül a cárnőt elámítania, amikor különböző szerepekben megjelenik. A *Hogyan lett Dul Mihály uramból Rácz János?* egésze éppen ezt a személycserét magyarázza: bíró uram a török basa színe előtt Rácz Jánost végezteti ki Dul Mihály helyett, akiért nagy kár lett volna, aztán meg rokona is. A *Két menyegző* egy sereg quiproquót tartalmaz, az egész elbeszélés nem más, mint személy- és szerepcserék sora. Végül már nem is egyes személyek, hanem csoportok cserélnek szerepet: a kivégzési menetet násznépnek álcázzák, hogy a vétkest megegethessék.

Jókai nagyregényeinek egy része is teljesen a quiproquóra épül fel. Ezek azonban híven tükrözik az író fejlődését is: korszakonként más és más a quiproquo szerepe.

A *Szegény gazdagok* titokzatos történet: Fatia Negra titkát az író sejteti, de nem árulja el. A fekete álarcos rabló, aki csodálatos ügyességgel menekül meg a legnehezebb helyzetekből is, még a regény végén sem árulja el magát: szájaába veszi a fegyver csövét, úgy követ el öngyilkosságot. Hátszegi báró szerepcseréje mindvégig izgalmas, fordultatos és félelmes história, s ezeket a vonásait Jókai mindvégig megőrzi, a quiproquo megoldását sok sejtetés után az olvasóra bízta. Ezáltal sikerül az érdeklődést mindvégig ébren tartania, de a regény főszereplőjének bemutatása, lelkivilágának elemzése teljesen elmarad, csak azt tudjuk meg róla, amit környezete megfigyel.

Annál érdekesebbek, művészebbek azok a nagyregények, amelyekben ugyancsak a quiproquo áll középpontban, de ezekben a személy- vagy szerepcseré a lélektani motiváció szerves része, olykor legfőbb indítéka.

A *kőszívű ember fiai* sajátos, Jókaira nagyon is jellemző quiproquókat tartalmaz. Szóltunk már a melior egóról, tehát a jobbik énről, amely az író életében is, műveiben is harcban áll az én másik felével, olykor a test bűnös hajlamaival. Ennek az ének sajátos kettőssége jelenik meg a regényben: a főszereplők mindnyájan haladnak egy ideig előírt pályájukon, majd egy megrázó esemény hatására teljesen megváltoznak, s ha eddig egyik irányban haladtak, most a homlokegyenest ellenkező útra térnek.

Baradlay Marie évtizedeken át tűrte némán a *kőszívű ember* rigolyáit, majd Kazimir úr halála után megesküdött, hogy ura végső akaratának ellenkezőjét fogja teljesíteni. És az addig akarattalan nő a reakció tábora helyett a haladás táborába lép át, majd fiait is visszafordítja: mind a három fiú szakít addigi életútjával és anyja biztatására harccal vagy önfeláldozással a 48-as tábort erősíti. Négy pályafutás egymás mellett, s mindegyik olyan szereplőt mutat be, aki megváltozott, sőt, éppen ellenkezője lett annak, amit a regény elején várhattunk tőle. Mindezt a régi kritika egy része Jókai gyengeségének vélte, mintha hibásan ábrázolná alakjait, holott itt romantikus fordulatokról van szó, amelyek „lélekcserélő” időben fordítják ellenkező irányba ezeket a szereplőket.

Jókai jellegzetes módon elemzi a jó és a rossz küzdelmét a melior ego, a lélek jobbik fele mint suttogó szó leplezi le a gyengeséget. Ez a szó, a lelkiismeret szava suttogja Jenőnek, „mint nyugtalan szellem”: „Te gyáva!” Amikor Jenő elhíti magát, hogy örül anyja megmenekülésének, „az igazmondó öntudat” azt súgja neki: „Hazudsz! ... Annak örülsz, hogy te menekültél meg az anyád-tól.”

A jobbik én küzdelme a rosszabbik ellen végigvonul *Az arany ember* egész történetén. Ez a küzdelem szüntelen szóváltás, s formája legtöbbször kérdés és felelet.

Timár első kétségét akkor ismerjük meg, amikor azon töpreng, nem tarthatna-e meg valamit abból a pénzből, amellyel Trikalisz Euthym a hatóságot megvesztegeti. Ekkor a lelkiismeret szava győz: „Hanem ha egyetlenegy pénz ebből a kezdedhez ragad, akkor részese vagy mindannak, ami teher netán a más lelkét nyomja.”

De már a kincs megtalálásakor másképpen felel a feltett kérdésekre: „Kié most ez a sok kincs?

Hát kié volna, mint a tied.

Megvetted az elsüllyedt hajóterhet úgy ahogy áll, zsákostól, búzástól . . . Lett belőle arany és drágakő.

Hát Timeaé? ”

Amikor Noémi megvallja, hogy szereti, először csodálatos boldogság érzése tölti el, majd megjelenik a suttogó hang:

„Boldog vagy. Szeretve vagy.

Csak egy hang suttogta ott belül: »Tolvaj vagy!« ”

Majd harmadnapon kérdések marcangolják: „Tudod-e mit csinálsz te most? Lopsz, gyűjtogatsz, gyilkolsz . . . Menekülj innen!”

Timár kettős életű hős, akit a lelkiismeret szava mindenüvé elkísér, a világ arany embernek hiszi, ő maga csalónak és tolvajnak tartja magát. De miért nem változtat helyzetén? Nem teheti, mert: „Két helyen élt a lelke, kétféle volt szakítva: ott vagyona, becsülete, világi állása, itt szerelme tartóztatta le.”

Jókai kitűnően használja fel a quiproquót jellemzésre és cselekményfejlesztésre is. Mennyire jellemző Timeára a quiproquo: a kincses ládikó helyett a dulcsászás dobozt menti meg. Hát még a leánytréfa! Timeával elhitetik, hogy Kacsuka őt szereti, s feleségül akarja venni. A bakfis mindezt elhiszi, beleszeret a főhadnagyba, hogy aztán Athalie beteljesíthesse a gonosz tréfát: ő lesz a menyasszony, s nem Timea. A leánytréfa bemutatja Timea szerelmének születését és érlelődését, de ezzel együtt a környezet gonoszságát is, s mindezt egy quiproquo köré csoportosítja.

Timárnak romantikus alteregója is van: Krisztyán Tódor kapja a pofonokat őhelyette is. „Te táncolsz, én megfizetek” – mondja, s szavaiban Timár igazat is érez. Végül pedig ez az alterego cserél vele helyet a halálban is: Helyette temetik el, így válik a kalandor köztisztletben álló halottá, Timár pedig boldog emberré.

Az *arany ember* nagyszerű quiproquóit meg sem közelítik a későbbi nagyregények, amelyekben ugyancsak sok, de jóval kevésbé motivált személy- és szerepcserét lehet találni. A *Névtelen vár* kislányok romantikus személycseréjével kezdődik, majd Vavel megkötözi a kocsiszt, s az ő alakját kölcsönvéve ül fel helyette a bakra, álnéven jönnek utána üldözői s végül egy női szív háborgásának vagyunk tanúi: Katalin lesz-e a szereplőből vagy Thémire? Jókai ekkor szól a női szívben is meglévő kettősségről: „A nőszívben lakó démon sokszor megszegyenül azáltal, hogy a vele együtt lakó jobb géniusz ráhág a ludlábára, s nem eresztí.” Az *élet komédiásai* minden hőse álarcot visel, a párбай quiproquója eleven ugyan, de a befejezés kevésbé sikerült.

A *kiskirályok* nagyszámú qui- és quiproquója inkább mennyiségével, mint lélektani értékével tűnik ki. Itt Jókai különcökdi, meglep és elkápráztat, de kevésbé győz meg. Maga a fő motívum: a fiút lánynak nevelik, lényegében csak egy cigányasszony jóslatának következménye.

A *Magláy család* pedig olyan hasonlóságra épül fel, amilyent maga Jókai bíralt meg ifjabb korában, ez inkább bohózatba, mint regénybe illik. Az elcsereált csecsemő motívuma, amelyet *A fekete vérben* használ fel az író, ugyancsak elcsépeelt már ebben az időben.

Az *elátkozott család* és *A barátfalvi lévita* hőse szegény papfiú, aki báró Kadarkuthy Viktor szerepében lép fel. Ezek a szereplők a kalandorok és a különcök közé tartoznak, pályájuk érdekes, de nem megrázó. Guthay Lőrinc nem küzd önmagával, őt már csak mint bűnbánót ismerjük meg, aki győnni kíván a bárónak.

Jókai utolsó regénye, *A mi lengyelünk* a szabadságharchoz tér vissza. Hőse, Negrotin nagyon is eszményített alak: mindenben tökéletes. Csak a regény végén tudjuk meg, hogy ez a lengyel valójában zsidó, s minthogy vallásától nem tud megválni, nem veheti el azt, akit szeret. A quiproquo itt filozofemita mondanivalót hordoz, de szervesen, nem épül be a regény egészébe: mindössze meglepetés.

Végigkísértük a qui- és quiproquót Jókai életútján és műveiben. Láttuk gazdagságát, szerepét a humoros anokdotikus részletekben és a romantikus jelenetekben, találkoztunk a nagyregények egészen ezekre épített sorával. Mindez sok tekintetben új szint kölcsönöz Jókai művészetének, s ez nagyon is speciális, csak őrá jellemző. De a qui- és quiproquónak ehhez hasonló felhasználását a kortársak és az utókor írásaiban is megtaláljuk, elég itt Arany János költészetére s különösen a *Toldi szerelmére* rámutatni, s mellette Mikszáth *A kis primás*, *Szent Péter esernyője*, *A fekete város* és számos novella személy- és szerepcseréjére utalni.

LE QUIPROQUO ET LE QUIDPROQUO DANS LA VIE ET LES OEUVRES DE JÓKAI

Jókai écrit du quiproquo et du quidproquo d'une manière si naturelle, comme si tous ses lecteurs les connaîtraient très bien, mais ni les études qui s'occupent de lui, ni les encyclopédies n'en font même pas mention.

L'échange de personnage et de rôle, la confusion des objets et des situations, c'est-à-dire le quiproquo et le quidproquo se produisent par suite d'une ressemblance naturelle, de la naïveté, de la bureaucratie ou de la tromperie et de la feinte d'un rôle.

Dans l'antiquité, Plaute a fait rire son public par la ressemblance des jumeaux; son exemple a été suivi par Shakespeare dans *Comédie des erreurs*, mais Jókai emploie rarement ce simple quiproquo.

On trouve souvent dans ses ouvrages le comique provenant de naïveté, de manque d'orientation, avant tout dans les détails anecdotiques.

Comme journaliste, il emploie le quiproquo causé par la bureaucratie pour se moquer du pouvoir oppressif, dans *Les fils de l'homme au coeur de pierre* il emploie comme un tournant décisif, dans *Le nouveau seigneur foncier*, c'est par lui qu'il embrouille l'action.

Jókai aime surtout l'imbroglie provenant de la tromperie, et plusieurs de ses nouvelles et romans sont bâtis précisément sur cette méthode. Ses figures de dames montant sur la scène dans des habits et des rôles masculins, ses héros ayant une double vie, ses aventuriers sont tous les preuves de l'emploi multicolore du quiproquo.

Egy XVI. századi gyülekezeti ének szerzője

Az 1602-ben Ujfalvi Imre által összeállított és az ő előszavával ellátott, Debrecenben nyomtatott énekeskönyvben,¹ valamint ennek három későbbi kiadásában² olvashatjuk azt a halott, ill. temetési éneket, amelynek akrosztichonja³ mind ez ideig elkerülte az irodalomtörténészek figyelmét. A szöveg a következő:

MAS. NOTA: Emlekezzünk mi keresztyen. &c.

Emlekezzünk az mi életünkben,
    hogy meg kellyen halni mi testünknek,
    vitezkedgyünk az mi életünkben,
    hogy ne vesszünk el az mi lelkünkben.

Meg gondollyuk romlot természetünket,
    testünkbeli nagy veszedelmünket,
    igyekezzünk el hadni ezeket,
    es Istenhez vezeryük életünket.

Ezt jól lattyuk ez mostani testben,
    hogy meg kellyen halni életünkben,
    fel serkennyünk azért mi lelkünkben
    hogy ne essünk nagy veszedelemben.

Jegyekről jó nekünk példát vennünk,
    es Atyakról mostan emlekeznünk,
    kik bizonságot tettek mi nekünk,
    Adam miatt hogy mind meg kel halnunk.

Jay mi nekünk ha fel nem serkenünk,
    halalunkhoz hogy ha nem készülünk,
    örök életet akkor el veszünk,
    örök halált magunknak választunk.

¹ RMK II. 377. (RMNY 886(2): 18a)

² 1616: RMK II. 463. (RMNY 1107(2): 15b), 1620: RMK II. 498. (RMNY 1205(2): 14b), 1632: RMK II. 611. (RMNY 1628(2): 34)

³ Az akrosztichonra a XVI. sz-i magyar vers gépi feldolgozásának munkálatai közben figyeltem fel. (Vö. ItK 1980. 630–638.)

Csodalhattuk embernek vaksagat,
kik nem lattak Isten igazsagat,
de követik vilagnak vaksagat,
kik el vesztik Istennek orszagat.

Jobb volt volna nem tudni Anyja mehet,
hogy nem mint ez vilagot követni,
az Istennek haragjat fel venni,
örök kenra ő magat bocsatani.

Christus Jesust kik veszik szívókbén,
es jól elnek jambor erkölcsökbén,
el nem vesznek bizonnal eltőkbe,
de be mennek örök dicsőségbe.

Szűkseg azért mindnyajan vigyazunk,
es bűnünkből immar föl serkenünk,
Szent irasra igen igyekeznünk,
hogy Christussal örökke elhessünk.

Ez mostani testből ki mulasunk,
olyan leszen mint az mi alvasunk,
mert életre ismeg föl tamadunk,
az Christussal mind örökke elünk.

Nagy vigasag ez az mi lelkünkben,
föl tamadunk ismeg mi testünkben,
vitezkedgyünk az mi életünkben,
hogy ne essünk ördögnek kezebe.

Az Christusban kik biznak szívókbén,
es jól elnek ez földön eltekben,
el nem vesznek soha új lelekben,
föl tamadnak örök dicsőségben.

De az kik nem hisznek igijében,
fertelmesen elnek eletekben,
mind elvesznek testekben lelekben,
ördögökkel kenlodnak egyetemben.

Jól meg lassuk minnyajan keresztyenek,
el ne vesszünk minnyajan lelkünkben,
meg jobbuljunk az mi erkölcsünkben,
ne talaltassunk hitvan életben.

Dicsirtessek az Atya Ur Isten,
Szent fiaval az ő igejében,
Szent Lelekkel örök dicsőségben,
Mind örökke Isteni fölsegben.⁴

⁴RMK II. 463-ból másolva. A vers tökéletesen beilleszkedik a XVI. sz-i temetési énekek sorába. Szerkezete strófikus, metruma: a₁ o a₁ o a₁ o a₁ o (4 + 6). Rímelése morfémarím, a szótagszám gyakorta pontatlan.

A versfők együttese egy kis korrekció után (4. vsz.: Jegyekről jó nekünk . . . helyett: Régiekről jó . . .): EMERJJC CSENADJ [D].) A szerző ily módon történő meghatározása nemcsak azért érdekes, mert XVI. századi énekszerzőink sora ezáltal eggyel szaporodott, hanem azért is, mert felhívja a figyelmet egy olyan személyre – Csanádi Imrre –, akinek a változatos és gazdag életútján szinte végigkísérhetjük az 1500-as évek utolsó harmadának összes felékezteti, vallási küzdelmét.

Csanádi Imre az 1520-as évek táján születhetett. Az első biztos forrás, amelyre támaszkodhatunk, a wittenbergi egyetem albuma,⁵ amelyben megtalálható a hallgatók névsora és egy wittenbergi jegyzőkönyv, amely szerint itt szentelték fel (Olasz)Liszkára lelkésznek 1551. augusztus 19-én, Emericus Zenadinus néven.⁶ Hamarosan a közeli Abaujszántóra került, amit egyik volt iskolatársa, Martin Rakovský egy verséből tudunk, melynek ajánlása 1555-re keltezve a következő: Ad Pium virtute et eruditione ornatissimum virum, D. Emericum Czanadi, pastorem Ecclesiae Dei in oppido Pannoniae Zantho, cis Tybiscum ad radices Carpati.⁷

Csanádi Imre kezdetben megbízható, hithű evangélikus volt, ezt bizonyítja a következő adat is, miszerint az „állhatatos lutheránus” Károlyi Boldi Sebestyén helyébe jött el Erdődre papnak, mikor az Krasznabéltekre távozott.⁸ Zoványi Jenő ezt az eseményt 1555-re datálja, s azt is állítja, hogy Csanádi Olaszliszkáról jött el Erdődre; Rakovský adata (melyet Zoványi még nem ismert) azonban némileg módosítja ezt az állítást. Csanádi Liszkáról Szántóra ment, majd csak Szántóról mehetett Erdődre, de ez is csak 1556-ban következhetett be. Zoványi szerint 1555-ben, június 24-én Óvárban zsinatot tartottak a Szatmár vidéki lutheránus papok. Ezen zsinaton Károlyi Boldi Sebestyén szuperintendens még mint erdői pap volt jelen. „Ez aztán nemsokára Krasznabéltekre ment át papnak” – mondja Zoványi –, de hogy ez pontosan mikor történt, nem tudjuk. Mindenesetre, ha Károlyi Boldi június 24-én még erdői pap volt, a helyváltoztatás nem történhetett 1555 második felébe előtt. Csanádit tehát legkorábban ekkor hívhatták meg Erdődre, állását pedig csak 1556 elején foglalhatta el, mert nyilvánvalóan megvárta Abaujszántón, hogy kitejéjk az éve.

Legközelebb az 1557. június 13-án tartott kolozsvári zsinaton tűnik fel Csanádi, ahol alá is írja a szakramentáriusokat kárhoztató jegyzőkönyvet, a *Consensus doctrinae de sacramentis*.⁹ Az okmány tanúsága szerint erdői pap és még mindig lutheránus. 1560-tól – a kassai levéltárban őrzött iratok adatai szerint – ismét Abaujszántón tartózkodik.¹⁰ Hogy miért hagyta oda Erdődöt, nem tudjuk. Pírnát Antal feltételezi, hogy az ecsedi Báthoryak 1560 körül már szakramentáriusok voltak. Erdőd 1565-ig Báthory György birtoka volt. Csanádinak tehát azért kellett volna már 1560-ban távoznia, mert földesura már református hitre tért, ő pedig még mindig lutheránus maradt.¹¹ Ha elfogadjuk Pírnát A. feltételezését, miszerint a Báthory Györggyel való vallási egyet nem értés volt távozásának oka, kevéssé érthető, hogy miért éppen Szántóra ment vissza, ahol is cseberből vederbe esett: Regéc és környéke 1565-ig Serédy-birtok volt. Serédy János gyámja pedig Némethy Ferenc, a tokaji vár-

⁵ *Album Academiae Vitebergensis* ed. C. E. FOERSTEMANN, Lipsiae, 1841. 266.

⁶ PRÓNAY–STROMP, *Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek*, Bp., 1905. 10–11.

⁷ Martini Rakovsky A. RAKOV, *Opera Omnia* ed. Okál, Miloslav, Bratislavae, 1974. 51. (Az adatra Ritoókné Szalay Ágnes volt szíves felhívni a figyelmem.)

⁸ ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Bp., é. n. 205.

⁹ ZOVÁNYI, i. m. 310–312.; BOTTÁ István, *Mélius Péter ifjúsága*, Bp., 1978. 128.; TEUTSCH, D. Georg, *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A. A. in Siebenbürger*. Zweiter Teil: Die Synodalverhandlungen etc., Hermannstadt, 1883. 19. (Botta idézett helyen azt is feltételezi, hogy Csanádit Kolozsvárt hívták meg Erdélybe, ez azonban egyáltalán nem valószínű. Csanádi 1557-ben járt először Kolozsvárott, s csak 10 év múlva, 1567-ben, esetleg még később ment csak Kalotaszentkirályra. Akkor is csak azért, hogy kiutasították Abaujszántóról majd Kassáról. Nem meggyőző, hogy szorult helyzetében egy 10 évvel korábbi meghívásnak tett volna eleget.)

¹⁰ KEMÉNY Lajos, *Abauj-Tornavármegye Történelmi Monográfiája*. Abauj-Tornavármegye története 1527–1648, in *Történelmi Közlemények Abauj-Torna Vármegye és Kassa múltjából*, 4. évf. 1913. 156. (Az adatra Szabó András volt szíves felhívni a figyelmemet.)

¹¹ Pírnát Antal e dolgozathoz írt és a birtokban levő jegyzetei, kézirat, 1981. 11. (A továbbiakban: PIRNÁT, kézirat.)

kapitány, aki igen jó viszonyban állt Méliusszal, s haláláig ő volt Tokaj vidékén a reformátusok legfontosabb patrónusa.¹² Ha Csanádi ekkor még mindig lutheránus, kevés a valószínűsége annak, hogy Némethyvel jól megértették volna egymást. Csanádinak már 1560-ban református hitűnek kellett lennie ahhoz, hogy Szántón, Némethy földbirtokossága idején lelkesívi hivatalba léphessen volt. Ez esetben azonban megszűnik Erdődről való távozásának magyarázata.

Némethy Ferenc 1565. február 10-én, Tokaj védelme közben elesett. Schwendi, a frissen kinevezett kassai főkapitány 12-én elfoglalta a várat. Ekkor szerezte meg Alaghy János a Serédy-birtokokat, köztük Regécet is, és 1566 folyamán kergette el Szántóról Csanádi Imrét¹³ (Zoványi szerint) szakramentárius nézetei miatt. Vajon miért várt Alaghy egy évet, miért nem űzte el azonnal, 1565-ben a vele vallási kérdésekben nem egyező papot. Kár, hogy Zoványi nem jelöli meg pontosan 1566-os adata forrását, így nem ellenőrizhető hitelessége. Tudomásunk szerint egyetlen korabeli latin nyelvű városi jegyzőkönyvi bejegyzés utal Csanádi és Alaghy konfliktusára, de pontos dátumot ez sem közöl: „Az 1567. év január 30-án Kassa város tanácsa egy Csanádi Imre nevű unitárius papot, ki Alaghy János regéczi várúr által űzette Kassára menekült, a városból mindörökké kilit.”¹⁴

Ha bebizonyíthatnánk, hogy Alaghy János valóban már 1565-ben, a Serédy-birtokok megszerzését követően tiltotta ki Csanádi Imrét, még Szabó János Győző feltételezését sem kellene teljesen elvetnünk, aki azt állítja, hogy Csanádi 1565–66-ban Egerben működhetett.¹⁵ Ekkortájt ismerkedik meg egyébként Egri Lukáccsal is, ami e tekintetben azért fontos, mert így Alaghy még szakramentáriusként kergethette el, Kassa város tanácsa pedig már mint unitáriust tilthatta ki a városból.

Egri Lukács Kolozsvárott az antitrinitárius útra tért Dávid Ferenc első követői közé tartozott, s a magával hozott új elveket azon nyomban hirdetni is kezdte Egerben is.¹⁶ Csanádira mély benyomást tehettek ezek a prédikációk, mert hamarosan magáévá tette az antitrinitárius tanokat. Itt jegyezнем meg, hogy a mellékelten közölt temetési éneket Csanádinak korábban kellett írnia, részint, mert a szövegből nem olvashatók ki antitrinitárius nézetek,¹⁷ részint, mert az új hit követőit sokkal inkább vallási elveik kötötték le, amelyekről a sűrűn összehívott zsinatokon disputáltak, mintsem a gyülekezeti énekszerzés.

Így az egyre terjedő heterodoxia megfékezésének reményében hívta össze Károlyi Gáspár gönci lelkész és kassavölgyi esperes 1566. január 22-re Göncre a tiszánineni református esperességek zsinatát.¹⁸ Egri a zsinat elé terjesztette hét tételből álló hitvallását,¹⁹ s bár nyilvánvalóan kisebbségben volt, lehettek a zsinaton követői, mert Károlyi cáfolatában többszámot használ. Név szerint csak az egy Csanádi Imrét ismerjük.²⁰ Zoványi szerint ugyan Csanádi ekkor még volt antitrinitárius,²¹ de a fent idézett jegyzőkönyvi bejegyzés (mely kimondottan unitáriusnak mondja!) és az Egri Lukáccsal való kapcsolat éppen hogy antitrinitárius voltát támasztja alá.

1567-ben Csanádi Kassára ment, de ebben a mereven lutheránus szellemű városban nem kaphatott támogatást. Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa és Kisszeben egy seniorátusi kerületet képezett. Az 1548-iki országgyűlés XI. dekrétuma értelmében, mely kimondja, hogy az országban netán létező anabaptisták

¹² PIRNÁT, kézirat, 11.

¹³ KATHONA Géza, *Egri Lukács antitrinitarista-anabaptista nézetei*, in ItK 1971. 404.; RÉVÉSZ Kálmán, *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért 1550–1560*, Bp., 1894. 12.; ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565–1600-ig*, Bp., 1977. 173.

¹⁴ RÉVÉSZ, i. m. 12.

¹⁵ SZABÓ János Győző, *Az egyház és a reformáció Egerben*, in *Az Egri Dobó István Múzeum Évkönyve* 1978. 113.

¹⁶ KATHONA, i. m. 104.

¹⁷ Két kritikus helye van a szövegnek: 10. vsz.: halál = alvás; 15. vsz.: a dicséretben nem fordul elő a Szentháromság kifejezés, tehát nincs megfogalmazva a háromság egysége. Egyik sem egyedülálló azonban!

¹⁸ KATHONA, i. m. 404.; LAMPE-EMBER, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, 1728. 133–146.

¹⁹ LAMPE-EMBER, i. m. 139–140.

²⁰ KATHONA, i. m. 404.; LAMPE-EMBER, i. m. 140–144.

²¹ ZOVÁNYI, *A magyarországi protestantizmus* . . . , 368.

és szakramentáriusok kiűzendőek, I. Ferdinánd az öt várost arra kötelezte, hogy az ágostai hitvallás kivonatát képező hitvallásuk tételeit, a *Confessio Pentapolitaná*t egybeszerkesszék. Ennek a feladatnak Stöckel Lénárd bártfai iskolamester tett eleget annak igazolására, hogy hitvallásukban Kálvin-féle szakramentárius irány nem található. Azóta a városok magisztrátusa ehhez állhatatosan ragaszkodott.²² (Megemlíteném, hogy Rakovský épp ennek a Stöckelnek a követésére biztatja Csanádit 1555-ben, a már említett versében az antinómus és sztoikus doktorokkal szemben.²³ Miloslav Okál szerint a sztoikus doktor kifejezés Leuterwald Mátyásra céloz.²⁴ Csanádi nem fogadta meg a tanácsot és alig több, mint 10 évvel később az a bizonyos *Ötvárosi Hitvallás* lett bezáratásának és Kassából való kitiltásának alapja.)

1560-ban került Kassára lelkipásztornak Frölich (Hilarius) Tamás. (1552-ben végzett Wittenbergben.²⁵) Frölich buzgó Melanchthon-tanítvány volt és hitű lutheránus. 1561-ben már örökös plébános.²⁶ Az ő felhívására és a felső-magyarországi seregek fővezésének, Schwendi Lázámak általa előidézett parancsa következtében a városi tanács 1567. január 30-án és április 24-én hozott határozataival fogták el, tartóztatták le és 15 napi fogság után tiltották ki a városból Csanádit. Okul szolgált erre az, hogy nevezett már előbbi földesurától is azért űzött el, mert istenkáromló nézeteket vallott, most pedig Kassán is egyházuk tanait támadja.²⁷ „Itt is terjeszteni kezdé mérgét s az egyház tanát gúnyolta, azt mondván, hogy mi az úrvacsorában nem a Krisztus, hanem az ördög testét vesszük.”²⁸

Hogy mik voltak ezek a nézetek, pontosan nem tudhatjuk. Következtetni viszont lehet rá mesterének, Egri Lukácsnak nézeteiből,²⁹ akit szintén Schwendi fogatott el és záratott börtönbe Szádvárban. Azon a zsinaton; melyet 1568. január 27-re Kassára Schwendi jóváhagyásával hívtak össze, hogy Egrit elítéljék, Frölich Tamás elnökölt.³⁰

Egri is, mint az antitrinitáriusok szellemi vezérei: Servet és Gentile, a szentháromságtani fogalmak tárgyalásánál erőteljesen a Szentírásra támaszkodik. Eltér a tekintetben az athanáziuszi háromságtantól, hogy az Atyában szemléli az egész istenséget: háromságfelfogásában érződik egyfajta graduális elrendeződés, melyen belül az Atya az egyedüli igaz istenség; ha Egri nézeteit összehasonlítjuk a Kolozsvárott megjelent antitrinitárius tételekkel, észre kell vennünk közöttük a hasonlóságot, bár Egri akkortájt még igen mérsékelt nézeteket vallott.

Schwendi – úgy látszik – még ekkor nem látott az antitrinitarizmusban politikai veszélyt, hiszen Egrinek semmi baja nem esett. 1566. január 22-én a Tisza jobbparti református esperességek elítélték ugyan, de világi hatóság nem avakozott a dologba. 1567-ben szabályos prédikátori meghívást kaphatott Ungvárra, ahová el is ment, és ahol még egy évig folytathatta addigi tevékenységét.³¹ Schwendinek az antitrinitarizmussal szemben tanúsított viszonylagos közönye magyarázhatja azt is, hogy Csanádi Imrének nem esett különösebb bántódása. (Tizenöt napi fogság és kitiltották Kassából.) Egrit is csak 1568 januárjában fogatta el Schwendi Ungváron, miután a reformátusok (Károlyi Gaspár és társai) január 6-án Szikszón zsinatot tartottak, amelyen elítélték Egrit. Január 27-re hívták össze a lutheránus és kálvinista papok közös zsinatát Kassára, amelyre Schwendi Egrit már fogolyként állíttatta elő. A zsinat végzéseit megküldték a császárnak is, akinek jóvá kellett volna hagynia az ítéletet. Miksa ezenközben kaphatta meg Dudith 1568. március 12-iki levelét, melyben kétségbeesetten kéri, hogy a császár ne hagyja jóvá Egri tüzhálálra való ítéletét és ne vállalkozzék a vallás ügyének tüzzel-vassal való

²² RÁTH György, *Két kassai plébános a XVI. században*, in Századok, 1895. 29–41., 119–120.

²³ RAKOVSKÝ, i. m. 50–51.

²⁴ OKÁL, Miloslav, *Martin Rakovsky et ses sources antiques*, in *Graecolatina et orientalia* IV. 1972. 112.

²⁵ RÁTH, i. m. 29.

²⁶ RÁTH, i. m. 29–41., 119–120

²⁷ RÁTH, i. m. 123.

²⁸ KEMÉNY Lajos, *A protestáns egyház első száz éve Kassán 1526–1625*, 4. RÁTH, i. m. 123.

²⁹ KATHONA, i. m. 404–409.

³⁰ RÁTH, i. m. 123–124. (Egri levelet ír Wittenbergbe az Akadémiához, melyben elpanaszolja üldöztetését és raboskodását.)

³¹ PIRNÁT, *kézirat* 13.; VIII.

védelmezésére, mert az idő más megoldást követel.^{3 2} A császár értesülve a lengyelországi felzúdulásról már a Schwendi által várt jóváhagyást nem küldte el Egri kivégzéséhez, és – mint ahogy ezt megírja Dudithnak március 26-án kelt levelében – csak a bezárásához járult hozzá.^{3 3}

Visszatérve Kassához: hogy milyen merev ellenállásba ütközött ott Egri és Csanádi hitvallása, arra bizonyosságul nemcsak azoknak a jegyzőkönyveknek a szövegét idézhetjük, amelyek azt állítják, hogy Csanádi meggyalázta az úrvacsorát, hanem azok az 1570-ben kelt jegyzőkönyveket is (ill. jegyzőkönyvi bejegyzéseket), melyek egy Borbély Orbán nevű személy elleni tanúkihallgatások során készültek „1570. július 14-én Kassán. Egy néhány vallomás . . . Először: Drutz Lukács bognár vallotta, hogy Borbély Orbán egynéhányszor szóval támadt rá, és ő előtte mindenkor Egri Lukácsnak a Szádváron fogva tartott prédikátornak a tanítását dicsőítette és bizonygatta, és a Szentlelket káromolta, és dicsérte Imre pap tanítását is, akit Schwendi úr a városból kitiltott volt . . .”^{3 4}

Az sem véletlen, hogy Miksa császár 1570. március 8-án egy rendeletet küldött Kassa városához, hogy a „kegyetlen lélekgyilkosokat”, akik alatt a felújított arianizmust valló trinitárius eretnekeket, a szakramentárius és zwingliánus tanok hirdetőit érti, „kerüljék és minden módon elűzzék és ki-zárják”.^{3 5}

Visszakanyarodván Csanádi Imréhez, Pirnát Antal magát az Egri Lukácsal való kapcsolatát is megkérdőjelezi, ill. csak 1567-re datálva fogadja el kapcsolatukat. Pirnát szerint Csanádit 1566 végén távolította el Alaghy János Abaújszántóról (mert református volt). Sőt: szerinte, Alaghy utasítására ment volna Kassára, hogy Frölichhel, mint a vidék vezető lutheránus prédikátorával az úrvacsorakérdésben támadt nézeteltéréseket megvitassa. A vita hevében Csanádi valami olyat mondhatott, ami megsértette a kassaiakat. Természetesen a lutheránus papok elítélték Csanádit, de mint szakramentárius eretneket, nem mint antitrinitáriust. A városi tanács pedig letartóztatta a sértő szavakért. Schwendi szerepe csak formális lett volna ebben az ügyben. Csanádi elvesztvén abaújszántói állását Ungvárra ment volna, ahol a felsőbb hatóságoknak annyira nem volt ellenőrzésük a helyi protestáns papság felett, hogy 1567-ben állítólag még az egyházkerület esperesévé is választották a már akkor antitrinitárius-gyanús Egri Lukácsot. Pirnát szerint ez lehetett megismerkedésük helye és ideje.^{3 6} Egy év múlva aztán kitiltják Sáros megyéből is, amit egy naplóbejegyzés támaszt alá.^{3 7} Arról azonban, hogy Schwendi letartóztatta volna Csanádit, nincs adatunk. Pirnát Antal azt tartja a legvalószínűbbnek, hogy Csanádi még idejében értesült Egri elfogatásáról és elmenekült.^{3 8} Így őt nem lehetett Kassán zsinat elé idézni és elítélni. Szökése azonban bizonyítékként szolgált Schwendi szemében arra, hogy ő is Egri követői közé tartozott, ezért körlevélben értesítette a felső-magyarországi vármegyéket, (a Sáros megyeit ismerjük), hogy sehol se fogadják be az eretneket. Hogy Kassáról, ill. egész Felső-Magyarországról való kitiltása után mit csinált és hol tartózkodott Csanádi, nem tudjuk. Az biztos azonban, hogy hamarosan az ekkor még sokkal szabadabb légkörű Erdélybe menekült.^{3 9}

II. János (Zsigmond) halála után itt is szigorúbb lett az unitáriusok ellenőrzése: Báthory intézkedései korlátozták az unitáriusok terjeszkedési lehetőségeit (betiltotta könyvkiadásukat, Dávid

^{3 2}Dudith András II. Miksa császárhoz, Krakko, 1568. március 12., Wien, Staatsarchiv, Polen I. 13, fasc. 8/d fol. 34–35.

^{3 3}Miksa császár válasza Dudith előbbi levelére, Bécs, 1568. március 26. Kancelláriai fogalmazvány, Wien, Staatsarchiv, id. hely, fol. 40–41. (A leveleket Pirnát Antal volt szíves a rendelkezésemre bocsátani.)

^{3 4}RÁTH, *i. m.* 124–125. Lapalji jegyzet. (Eredetiben a kassai levéltárban 18.306. szám alatt); KEMÉNY, *i. m.* 4.; RÉVÉSZ, *i. m.* 12.

^{3 5}RÉVÉSZ, *i. m.* 12. (Eredetiben a kassai levéltárban 20978. szám alatt.)

^{3 6}PIRNÁT, *kézirat* VIII–IX.

^{3 7}OSZK Oct. Lat. 697. „Calendarium Historicum Conscriptum A PAULO EBERO KITTHINGENSI ET RECENS AB EODEM AUCTIONUM Witeborgae, excusum Tybis Haeredum Georgii Rhaw Anno MDLXIII.”

^{3 8}PIRNÁT, *kézirat* X.

^{3 9}KANYARÓ Ferenc, *Unitárius vértanúk Eger vidékén*, in Keresztény Magvető XXXI/1896. 13.

Ferencet elbocsátotta az udvari prédikátori állásból stb.). A vallásújítást tiltó törvényeit csak 1579 után hajtották végre.⁴⁰

Az 1575-ik évhez kapcsolódnak Csanádi Imréről szóló utolsó adataink. Március 18-án Báthory István levelet írt neki Kalotaszentkirályra, ahol unitárius prédikátorként működött. A levél szövege a következő: „Hogy mások ítélete szerint ne bélyegezzenek engem fősvénynek, és egyébként se tűnjék úgy nekik, hogy letettem volna arról a véleményről, hogy te végül is jobb belátásra térsz – amit pedig bizonyára megteszel, ha elveszni nem akarsz – elhatároztam, hogy Gyaluban egy hordó bort és 10 köből búzát adatok neked. Ha pedig ezentúl a könyörületes Isten kegyelme tégedet e vak vélekedésedből az ő egyetemes egyházának kebelébe visszatérít, tapasztalni fogod, hogy én is bőkezű leszek, és nem fogok elfelejtkezni azokról a szolgálataidról, amelyeket családomnak teljesítettél.”⁴¹

Ezt a levelet és a rákövetkező válaszokat Jakab Elek úgy interpretálja, mint Báthory erőszakos hittérítő tevékenységének bizonyítékát, ami Csanádi esetében eredményes volt, mert szegénysége és sok gyermeke miatt elhagyta unitárius hitét.⁴²

Pirnát Antal szerint nem a fejedelem kereste meg a kalotaszentkirályi prédikátort, hanem Csanádi szeretett volna bizonyos dézsmajövedelmeket megszerezni magának, méghozzá jogtalanul.⁴³ Ilyen körülmények között Báthory tulajdonképpen nagylelkű volt akkor, amikor Csanádi kérését a gyalui vár fenntartásául szolgáló dézsmajövedelemből teljesítette.⁴⁴

Az első vélemény szerint Báthory jövedelmeinek elvételével fenyegette meg az unitárius papot, ha hitéből át nem tér a katolikus hitre; a második vélemény szerint épp ellenkezőleg történt: a kierőszakolt adomány odaítélését kötötte csak Báthory bizonyos feltételekhez.

Van egy harmadik hipotézis is: a Borbély Istváné. Eszerint Báthory nagyszabású unitárius-üldözést rendelt el, de előbb felszólította a Dávid-hitet vallókat, hogy ha javaikat, hivatalukat továbbra is bírni akarják, térjenek vissza az egyház kebelébe; többek között Csanádi is kapott ilyen fenyegető iratot, ez lenne a fent idézett levél.⁴⁵

E harmadik magyarázat teljes abszurditását bizonyítandó lássuk a következő tényeket: 1. Hogy Báthory Csanádi ellen bármit is tett volna, azért nem valószínű, mert az adott politikai szituációban akár csak egyetlen unitárius pap törvénytelen üldözése is azt vonhatta volna maga után, hogy a politikailag ingadozó unitárius nemesek egyértelműen Bekes Gáspár pártjára állnak. 2. Báthorynak arra is kellett ügyelnie, hogy a császári propaganda se találhasson olyan ürügyet, amely segítségével azzal vádolhatja, hogy támogatja az arianusokat, sőt, ütökben maga is e szekta tagja lett. (Ha tehát adományban részesített egy unitárius papot, egyben azt is kifejezésre kellett juttatnia, hogy ez nem annak nézetei miatt történt.) 3. Báthory mint magánember katolikus volt, mint erdélyi fejedelem azonban ígéretet tett az 1571-ig hozott erdélyi törvények megtartására. Ezek a törvények megszüntették a katolikus főpapok joghatóságát Erdélyben, és megtiltották a katolikus papság működését.⁴⁶ Báthory emiatt nem tartott katolikus papot és nem vett részt nyilvánosan katolikus misén.

⁴⁰ PIRNÁT, kézirat X.

⁴¹ LANDSTEINER, Karl, *Jacobus Palaeologus, Eine Studie*, Wien, 1873. 40.

⁴² JAKAB Elek, *Dávid Ferenc emléke*, Bp., 1879. 209–210.; BORBÉLY István, *Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században*, Kolozsvár, 1909. 74.; KANYARÓ Ferenc, *Unitáriusok Magyarországon tekintettel az unitarizmus általános történetére*, Kolozsvár, 1891. 100.; JAKAB Elek, *Alesius Dénes vagy Dávid Ferenc volt-e az első erdélyi református püspök*, in *Keresztény Magvető* XIV/1879. 372–373.

⁴³ A püspöki tized Erdélyben 1544. aug. 1-től állami jövedelem volt (*Erdélyi Országgyűlési Emlékek* I. 189.). A tizedet a község földesura bérelhette; feltéve, ha Szent György napig előre befizette a bérleti összeget (*Erdélyi Országgyűlési Emlékek* II. 79.). Ellenkező esetben a fejedelem gondoskodhatott a begyűjtésről. Mivel a gyalui uradalom a fejedelem tulajdonában volt, a tized felett mindkét minőségében – mint földesúr és mint államfő – a fejedelem rendelkezett.

⁴⁴ PIRNÁT Antal *Die Ideologie des Siebenbürger Antitrinitarier*, Bp., 1961. 114.

⁴⁵ BORBÉLY István, *Dávid Ferenc és kora*, in *Keresztény Magvető* XLVII/1912. 21.

⁴⁶ Az 1566. márc. 10–17-i tordai országgyűlés határozatainak tizedik pontja értelmében kiutasítják Erdély területéről azokat az egyházi személyeket, akik „az pápai tudományhoz és emberi szerzéshez ragaszkodnak és abból megtérni nem akarnak” (EOE II. 302.).

Nyilvánvalóan nem adott tehát egy „eretnek” kezébe olyan levelet, amelyben egyértelműen a római katolikus egyházhoz való csatlakozásra biztatta volna.^{4 7} Azt azért tudomására hozta Csanádinak, hogy vallási nézeteivel nem ért egyet. A fejedelem magánlevelét, valamint egy hivatalos adománylevelet (10 mérő búzáról és egy hordó borrról) Blandrata egy kísérőlevéllel megtoldva továbbította Csanádinak.^{4 8}

Csanádi válaszában – ez nem maradt fenn – nyilván megköszönte az ajándékot és ismertette saját hitvallását, amelyet lelkiismerete miatt nem tud jobban átfogalmazni, még akkor sem, ha ez nem tetszik a fejedelemnek. Báthorynak valóban nem volt kedvére való a benyújtott hitvallás, bár azt formailag kifogástalannak találta. Azt sem hallgatta el, hogy egy rigorózus teológiai elemzés Csanádi tétéleiben is találja kivetnivalót.^{4 9} Csanádi megjegyzi a lehetőségtől, hogy a fejedelem átadja ügyét a lutheránus vagy kálvinista papoknak véleményezésre, Palaeologushoz fordult tehát tanácsért, az eddigi levélváltás anyagát is elébocsátva.^{5 0} Palaeologus tanácsára Csanádi másodszor is megfogalmazta hitvallását – a *Biblia Tigurina* függelékében található hitvallás felhasználásával –, amely háromsághívó ugyan, de nem katolikus, hanem református!

Több adat hiányában ennyivel kell beérnünk Csanádi Imre életrajzának ismertetését. Visszakanyarodván kiindulási pontunkhoz, a temetési énekhez, el kell mondanunk róla, hogy feltűnően hosszú ideig kéziratban maradt, még a XVI. században is, amikor különösen nagy számban jelennek meg énekeskönyvek. Mi lehet ennek az oka? Miért marad ki Csanádi verse minden énekgyűjteményből? Miatán láttuk, hogy szerzőnk élete a 60-as évek közepétől szorosan összefonódik a századvég egyik lényeges szellemi és vallási áramlatával, az antitrinitarizmussal, summásan annyit mondhatnánk, hogy az addig megjelenő ortodox énekeskönyvek mind mellőzik a kétes felekezeti szerzőket.

Nem lehet véletlen az sem, hogy Ujfalvi Imre, első bibliográfusunk közölte először, akinek az 1602-ben megjelent énekgyűjteményében „a bevezetés elején azt olvassuk, hogy ’ilyen rendel, búségel és tisztan nem’ adták még ki a debreceni énekeskönyvet. Ujfalvi gyűjteménye valóban bővebb, mint a korábbi debreceni kiadások ... ötvenegyre rúg az új énekek száma, ezeket más énekeskönyvekből, illetve kéziratokból közölte”.^{5 1}

Az is nagyon könnyen elképzelhető, hogy a XVII. század elejére már elhalványult, talán el is felejtődött Csanádi felekezeti vándorlásainak emléke. Az emberek elfelejtették tévelygéseit, a temetési énekről pedig azt, hogy ki volt a szerzője. Így egyszerre két irányból is elhárulhatott az akadály a vers megjelenése elől.

Szőnyi Etelka

Faludi Ferenc retorikai műveltsége és prózastilusa

A barokk korszak magyar prózáírói között kevés olyan céltudatos íróegységiség akad, mint Faludi Ferenc. Római tartózkodása idején, 1744-ben így fogalmazta meg a *Nemes ember* első kiadásához írt előszavában céljait: „A mit irtam, azért irtam, hogy messze-bujdosásimban ki-ne kopnék élő nyelvünk-bül, példát adnék sok heverő pennának, olvasásra valót nyujtanék a hivalkodóknak, jóra emlékeztetném a világ gondgyaiban el-merült elméket.”¹

^{4 7} PIRNÁT, *kézirat*, 21.

^{4 8} LANDSTEINER, *i. m.* 41.

^{4 9} LANDSTEINER, *i. m.* 41–42.

^{5 0} LANDSTEINER, *i. m.* 42–43.

^{5 1} KLANICZAY Tibor, *Ujfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv*, in *Reneszánsz és barokk*. Bp., 1961. 151–182.

¹ FALUDI Ferenc, *Nemes ember*. Nagyszombat 1748. Védelmesítő intés a magyar nemességhez, 3. verso.

Írói tudatosságára mi sem jellemzőbb, mint a népies fordulatok, merészebb és szokatlanabb kifejezéseket, érzékeltes szóképeket összegyűjtő tevékenysége. XX. századi íróink körében talánunk ilyesmire példákat, elég, ha most csak Gárdonyi *Titkosnaplójának* „Más szóval a szót!” című fejezetére utalunk. Faludi korában viszont még ritka jelenség a szinonimáknak és nyelvi fordulatoknak stílus-pallérozó szándékkal történő kutatása, a „szépen összeillő vezetékszók”-kal történő kísérletezés, a nyelvi kifejező erő növelésére irányuló törekvés. Az írói tudatosság e modern vonása mellé azonban a szemléletmód számos hagyományos eleme társul, így főképpen a didaktikus erkölcsnevelő célzat erős hangoztatása, ugyanakkor az etikai tanításoknak olyan műfajba erőltetése, amely „készülethez képest s tsinnyára nézve dramma”.² A dialógus műfajának évszázados hazai hagyománya volt már (gondoljunk Heltai közismert Dialógusára), a XVIII. században Európa-szerte még inkább elterjedt, s műfaji téren Faludi esetében sem mutatkozik közeledés a polgári regényhez.

Irodalomtörténetírásunk a kezdetektől fogva érzékeltette ezt a kettősséget s két korszak határán álló írónak jellemezte Faludít. Horváth János már az 1920-as években észrevette azokat a szálakat, amelyek Faludi és Pázmány prózáját összefűzik, s Faludi „tömör veretű” nyelvét „sűrített Pázmány-zamatnak” nevezte, amely azonban „az élő magyar nyelv választékosabb népiességéből is bőven merít”.³ A magyar barokk próza e legszínvonalasabb teljesítményéhez való kötődés azonban nem jelentette azt, hogy Faludi ne újította volna meg a magyar nyelvű didaktikus-erkölcsnevelő célzatú egyházi prózát. Turóczi-Trostler József is azt a Faludit mutatta be, aki két korszak határmezsgyéjén áll, de ő e szimbiózisban az új elemeknek tulajdonított nagyobb szerepet, amikor így írt róla: „Nyelvérzűlete teljesen világi, sőt világias: a magyar próza előtt ő nyitja meg a nagyvilágot s a szavak világi jelentését . . . Ő mutat első ízben példát arra, hogyan lehet világi eseményeket ünnepélyesség, kegyes pátosz nélkül elbeszélni: a magyar elbeszélő próza most válik első ízben igazán konkrét szépprózává, a teológiai érzület magyarság prózája pedig most kezd csak véglegesen felszabadulni a Pázmány-féle körmondattípus százados gyámsága alól”.⁴

Barokk hagyományban gyökerezés és ezzel egyidejű korszerűség Faludi-ban kitapintható kettőssége Szauder Józsefnek is feltűnt, ő hívta fel a figyelmet arra, hogy Darrel és Gracian művei a XVIII. századi Európában már túlhaladott, aktualitásukat veszített alkotások, s Faludi csak a nemesi-udvari életformát konzerváló magyar viszonyok ismeretében, azokhoz igazodva választotta őket fordításra-átdolgozásra.⁵ Műveinek mintáit tekintve tehát Faludi az egy évszázaddal korábbi európai barokk világ kultúrájához csatlakozott, s az új iránti fogékonysága, saját korának társadalmi-irodalmi kérdéseiben való tájékozottsága csak akkor tűnik szembe, ha Omniáriumának jegyzeteit, ezeket az anyaggyűjtés és szépírói megfogalmazás közé férkőzött, az alkotás folyamatáról árulkodó tanúkat vallatjuk. Különösen az olasz nyelvű jegyzetek vizsgálata volt e téren eredményes, hisz kiderült belőlük, hogy az író élénk figyelemmel kísérte a modern Itália szellemi mozgalmait is.⁶ Ugyancsak a hagyomány és korszerűség összefonódásának jegyében mutatta be Faludít Szörényi László, aki „az utolsó régi és az első modern” íróként jellemezte őt.⁷

A szakirodalom kétségkívül joggal hangsúlyozza írói világának kétarcúságát, noha a róla rajzolt kép több ponton csupán homályosan körvonalazott, számos részlete nincs kellő mértékben megvilágítva. Így például a jezsuita író retorikai képzettségével még nem foglalkozott a kutatás, noha a retorikai ismeretek és a prózastílus sajátosságai szoros összefüggésben állnak egymással. Az ilyen irányú vizsgálódás szükségességére már Tarnai Andor felhívta a figyelmet, amikor arról szólt, hogy a XVIII. századi jezsuiták alaposan ismerték idegen rendtársaik latin nyelvű tankönyveit és költeményeit, s ezek

² Uo. 2. verso.

³ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp. 1976. 185–186.

⁴ TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar irodalom európaizálódása*. in *Magyar irodalom – világirodalom*. 2. k. Bp. 1961. 27.

⁵ SZAUDER József, *A magyar–olasz tanulmányok mérlege*. in *Olasz irodalom – magyar irodalom*. Bp. 1963. 341.

⁶ SZAUDER József, *Faludi Ferenc és Itália*. I. m. 378.

⁷ SZÖRÉNYI László, *Kalauz Faludi Ferenc prózájához*. in *Téli éjszakák*. Bp. 1978. 409. (Magyar tallózó)

döntő módon befolyásolhatták az általuk írt magyar próza fejlődését is.⁸ Az alábbiakban ezen a nyomon indulunk el abban a reményben, hogy Faludi retorikai műveltségének felmérése közelebb visz a két korszak határán alkotó író világának megértéséhez.

*

Kétségtelen, hogy a retorikai ismeretek alapjait Faludi gimnáziumi tanulmányai során sajátította el. A hatosztályos jezsuita gimnázium alsó évfolyamait Kőszegen, az utolsó osztályt, a retorikát viszont az 1719/20-as tanévben Sopronban végezte, innen vették fel a bécsi noviciátusba. A soproni gimnáziumnak ekkortájt mintegy 300 tanulója volt, országos viszonylatban is a nagyobb középiskolák közé számított.⁹ A rektor tiszttségét ebben a tanévben Martin Jakab töltötte be, a retorikai osztályt pedig Wandler Mátyas magiszter vezette.¹⁰ Írói alkotást egyikük sem hagyott hátra, nevük nem szerepel a Sommervogel-féle írói lexikonban, ettől függetlenül természetesen az ékesszólástant a Ratio studiorum előírásainak megfelelően nyilván alaposan megtanították. Faludi legrészletesebb életrajzának írója, Gyárfás Tihámér csak annyit mond a tananyagról, hogy „ezen osztályban különösen az ékesen szólás szabályaival foglalkoztak Cicero és Aristoteles nyomán”.¹¹ Ennél azonban pontosabban is meghatározható, mit tanult Faludi retorikából. A *Ratio* legutolsó, 1591-es megfogalmazása a jezsuita gimnáziumok utolsó osztálya számára a Cyprianus-féle tankönyvet javasolta, amely nem más, mint Cypriano Soarez (1524–1593) spanyol származású, Portugáliában működő jezsuita munkája, a „*De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano deprompti*” c. kompendiuma.¹² Ez a mű először 1562-ben, Coimbrában jelent meg, ezt követően pedig Európa-szerte sorra láttak napvilágot kiadásai. A retorikatörténeti kutatás az 1562–1836 közötti időszakból több mint 200 editiót tart számon, s ebből kétségkívül látható a mű nagy népszerűsége. Pedig a szerzőnek semmilyen eredeti retorikai koncepciója nem volt, viszont rendkívül szerencsésen gyúrta össze a retorika három klasszikus auctoritáinak tételeit egy könnyen tanulható s áttekinthető tankönyvvé. A XVII. századtól kezdve több esetben átdolgozva adták ki, Magyarországon először Nagyszombatban, 1670-ben került ki a sajtó alól.¹³ Noha Soarez rendszere alapján véve skolasztikus, mégis alkalmasnak bizonyult arra, hogy az egyes átdolgozók és kiadók a XVII–XVIII. században a barokk ízlés irányába hajlítsák tételeit. Különösen a mű III. fejezete, a szóképek bő felsorolása kínált lehetőséget a stíluséktípusok kultuszának előtérbe helyezésére, ezért nem csoda, ha a barokk korszak legkedveltebb retorikai kézikönyvévé lett. Annyi bizonyos, hogy a Cyprianus valamelyik változatából tanulta Faludi is az ékesszólás tudományát.

Retorikai vagy irodalomelméleti ismereteinek későbbi bővüléséről igen kevés adatunk van, de néhány fogódzó azért akad. Az *Omnium* egyik olasz nyelvű jegyzete például *Joseph de Jouvancy* (1643–1719) párizsi jezsuita retorikatanár, szónok és filológus valamelyik művének egy részletére utal.¹⁴ Nem deríthető ki melyikre, mindenesetre a francia szerzőnek *Institutiones poeticae*... (Véence, 1718) című tankönyvéről alig képzelhető, hogy Faludi ne ismerte volna. Rendtársa, Kaprinai

⁸TARNAI Andor, *Egy tibetinek dőlözött laikus erkölcsen a XVIII. századi magyar irodalomban*. ItK 1958. 186.

⁹HETS J. Aurélian, *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*. Pannonhalma 1938. 13.

¹⁰GYÁRFÁS Tihámér, *Faludi Ferenc élete*. ItK 1910. 141.

¹¹Uo.

¹²BARNER, Wilfried, *Barockrhetorik*. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen. Tübingen 1970. 336–337. FLYNN, Lawrence, *Sources and influence of Soarez De arte rhetorica*. The Quarterly Journal of Speech. An official publication of the speech association of America. 1957. 257–265. – BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép*. Bp. 1979. 37–41. (Humanizmus és reformáció 8.)

¹³BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp. 1971. 51.

¹⁴SZAUDER József, *Faludi Ferenc és Itália*. I. m. 382.

István a legjelesebb modern szónoklattani elméletek írói között tartja őt számon, s ez Jouvancynak a magyarországi jezsuiták körében meglévő ismertségét jelzi.

Ugyancsak az Omniáriumban, a latin bejegyzések közt olvashatjuk a következőt: „Lagomarsini orator, Italus”.¹⁵ Ebben az esetben világosan látható, hogy az olasz szerzőnek, *Girolamo Lagomarsini* (1697–1773) firenzei retorikatanárnak *szónok* voltát tartja kiemelendőnek. Lagomarsininek mintegy harminc műve jelent meg, s ezeknek többsége retorikai tárgyú: Cicero-válogatások, egyházi beszédek stb. Szauder József nagyon valószínűnek látszó feltételezése szerint Faludi személyesen is találkozhatott firenzei kollégájával, aki gyakran járt Rómában, s a Collegio Romano körül szerveződött írói társaság tagjai (Giulio Cesare Cordara, Carlo Noceti, Rudjer Boskovic stb.) közé tartozott.¹⁶ Faludi ízlésének, szemléletének formálódásában ennek a római tanárokból álló társaságnak minden bizonnyal jelentős, további kutatásra érdemes szerep jutott.

Több jel arra mutat, hogy a XVIII. század derekán a római teológusok körében a korábbinál világiasabb, racionálisabb szemlélet volt terjedőben. XIV. Benedek pápát az újabb kutatás a felvilágosodott reformkatolicizmus jelentős alakjának tartja, még Mikes Kelemen is mint jó pápáról emlékezik meg róla.¹⁷ Ekkoriban hódítanak Itália-szerte Muratori és követőinek művei, amelyek a barokk vallásos élet számos külsőségét, felszínes megnyilvánulását támadják, s ez a hatás Magyarországra is eljutott a Collegium Germanicum-Hungaricumban végzett főpapok (pl. Barkóczy Ferenc egri püspök, majd esztergomi érsek és mások) világiasabb szemlélete révén. Ez a szellem az 1740–45 között Rómában tartózkodó Faludit sem hagyhatta érintetlenül, noha az olasz felvilágosodás kibontakozása épp ezt követően, 1750–70 között veszi majd kezdetét.¹⁸ Az újabb kutatás bebizonyította, hogy a római magyar gyóntató az Accademia dell' Arcadia tagja volt, így érthető az egybeesés az Arcadia költészetének barokk-ellenes tendenciája, klasszicizáló hajlama, valamint a Faludi stílusában is jelentkező valóságigény, mértékletesség, közérthetőség, világos és áttekinthető szerkesztettség között.¹⁹

Rómából hazatérve – nagyszombati, kőszegi, pécsi és pozsonyi működése idején – retorikát tanító rendtársainak már olyan hazai kiadású műveit olvashatta, amelyek a barokk ízlésen túljutva, a prózaírásban az ornamentika mérséklettel való alkalmazásának, a világos és arányos szerkesztésmódnak az elvét hirdették. *Gabriel François Le Jay* retorikáját 1751-ben a kolozsvári, 1767-ben a nagyszombati jezsuita nyomda adta ki, Faludinak – ha máskor nem, pozsonyi könyvtárossága idején – mindenképp találkoznia kellett ezzel a könyvvel, amelynek a klasszicizmus irányába mutató vonásaira Bán Imre utalt.²⁰ De még inkább áll ez Kaprinainak *Institutio eloquentiae sacrae* című retorikai kézikönyvére, amelynek két kötete 1758-ban, ill. 1763-ban jelent meg a kassai jezsuiták nyomdájában. Faludi közeli baráti viszonyban állt Kapriánival, ezt 1767-es levélváltásuk közvetlen, tréfálkozó hangvétele is mutatja.²¹ Kaprinai retorikájának részletes elemzése során Bán Imre kimutatta, hogy a szerző szemben áll „az eruditióban tetszelgő”, tudóskodó barokk modorral, skolasztikus módon fontoskodó prózastílussal, a túlzott allegorizmussal, s még Pázmányt sem dicséri teljes egyértelműséggel, ehelyett viszont a francia klasszicizmus legnagyobb szónokairól s a nagy tekintélyű Dominique Bouhours-nak, a klasszicizmus irodalomteoretikusának munkásságáról beszél nagy elismeréssel. Mindez sok ponton emlékeztet Faludi prózaírói gyakorlatára, kiváltképpen kései műveinek rövid mondatokat sorjázató, jelzőket nagy mérséklettel alkalmazó, letisztultabb modorára. A kettejük között meglévő párhuzamos fejlődési tendencia természetes következménye annak, hogy mindkettő a barokk világkép és stílus

¹⁵ NAGY Elemér, *Faludi Ferenc Omniáriumának latin költeményei és jegyzetei* (Értekezések a magyarországi latinság köréből 8.). Ipolyság 1943. 16. Az olasz szerzőre vonatkozóan: C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*. Bruxelles–Paris 1890–1900. IV. 1364–1375. hasáb.

¹⁶ SZAUDER József, *Faludi Ferenc és Itália*. I. m. 385.

¹⁷ Mikes Kelemen *Összes Művei* I. (Kiad. és bev. HOPP Lajos) Bp. 1966. 251.

¹⁸ SÁRKÖZY Péter, *A XVIII. századi olasz költészet alakulása az Arkádiától a preromantikáig*. 1977. 65–67. Uő: *Az olasz arkádikus poétika kialakulása és a későbarokk kérdése*. Uo. 1979. 67–75.

¹⁹ SZAUDER Mária, *Faludi és a római Arkádia*. Előadás a kőszegi Faludi-ülésszakon, 1979. nov. 14-én. Vö. ItK 1984. 448–451.

²⁰ BÁN Imre, I. m. 81–83.

²¹ GÉFIN Gyula, *Faludi Ferenc*. Bp. 1942. 8.

utóvédharcának idején alkottak, irodalmunk eszmei és stílusbeli fejlődésének abban a fázisában, amely már a felvilágosodás és klasszicizmus számára egyengette az utat. Műveltségük még a jezsuita-barokk iskolai tanulmányokban gyökerezik, de ugyanakkor a megújulás szükségességét is megérezték, munkáságuk a korszakkváltás idején az európai egyházi kultúra és irodalom új jelenségeire adott válaszokat is tartalmazza.

Faludit korai műveinek megírásakor még élte a remény, hogy a nemesi-udvari életforma tanait, a Cortegiano életformáját és eszmevilágát össze lehet egyeztetni a vallásos emberével, a kegyesség és jámborság-korszerű megnyilvánulásaival. „A böcsületes nemes embernek ékessége nem a cifra ruha, hanem a jeles vidámság, okosság, erkölcsös reátartás, a belső alázatossággal megalkuvó külső méltóság és a magát ajánló kegyesség” – inti a nemes embert, s ez a megalkuvás a kor világnézeti dilemmáinak feloldását jelentette volna. Az ennek lehetőségébe vetett hit árasztja a Rómában írt művek derűjét, ez aranyozza be finom humorukat, s teszi lebilincselő olvasmányokká az önmagukban nem túl izgalmas erkölcsi tanításokat. Ekkor még legfőbb érték számára, ha „az elméleti vigasztalások vidám szikrát hánynak”, ha a csevegés erőltetés nélkül, „vigan mehet”, a „mély dolgok feszegetése” helyett pedig így inti olvasóját: „...aggasd szegre egy darabig a setét gondokat, magad pedig téj frís égre, kedvlegelő böcsületes mulatságra”.²² Szemléletmódjának és stílusának könnyed derűje különösen akkor szembeötlő, ha a Pázmányéval vetjük össze. A táncról például másfél évszázaddal korábban az esztergomi érsek igen szigorúan nyilatkozott: az egyházatyákra – különösen Aranyszájú Szent Jánosra, valamint Ciceróra és Ludovicus Vivesre hivatkozva bolondságnak, bűnnek tartja azt, mert „a táncolás társa a dobzódásnak, tréfája a bujaságnak”, s a keresztény leányoknak azt tanácsolja, hogy „mint ördögi kísértetet, úgy távoztassák a táncot”, mert az nem más, mint az ördögnek pokolra vivő eszköze.²³

De ugyanezen a véleményen van Faludi kortársa, Taxonyi János győri jezsuita is, aki szerint a tánc „a paráznsághoz való készüllet”, amely „inkább illet a kurvákat, hogysem a tiszta leánzókat”, s szerinte tánc idején „halássza és madarássza a pokolbéli halász és madarász az embereket”.²⁴

Faludi ítélete sokkal enyhébb. Neander kérdésére Eusebius azt válaszolja, hogy a táncot a „világ delilái megkívánják”, mert az „az úriasan nevelt erkölcsnek tulajdon cifrája”, s gyönyörűség látni: mikor egy szépen termett úrfi, vagy magán vagy párasan, helyesen szedi s rakja teljes inait, kellő tetsző móddal viseli jól övedzett karcsú derekát, kezeit, egész testét ezer mesterséggel forgatja, és nem csak maga honja, hanem külső országoknak táncait is módjával ropja”. Hozzáteszi ugyan, hogy a tánc és zene „hívság és mulandóság”, s a táncolóknál többre becsüli a „fejekkel dicsekedő” ifjakat, ez azonban már nem tompítja korábbi szavainak hatását, a tánc és zene szépségeinek színpompás, mozgalmas leírását. De ugyanezen a helyzet a női öltözködésről kialakított véleményeinek összevetésekor is. Pázmány kérlelhetetlen szigorral küldi pokolra „az orcáját idegen festékekkel” szépítő, „pésma-szagokkal füstölő”, „értéke-felet drágában öltöző”, magát cifrázó leányt, ezzel szemben Faludi oldalakon át ecseteli a női szépségápolás részleteit, a szépségéről „tükrével tanácskozó” udvari dáma mesterkedéseit, s noha ezt ő is üres és léha hívságnak tartja, róla adott leírása mégis megkapóan friss, elevenen lüktető rokokó életképpé válik. Ekkor még Faludi prózáját a Gracian-féle argutia követése határozza meg, ennek jegyében alakul ki stílusának önálló karaktere.²⁵

A korai Faludi-művek (Nemes ember, Nemes asszony, Udvari ember első száz maximája) derűs világa azonban három évtized alatt fokozatosan komorabbá válik, s az Udvari ember harmadik száz maximájának (1771) háttérében már az „önmagával meghasonlott udvari élet” képe húzódik meg.²⁶ A világgép változása a stílusra is rányomta bélyegét, ezt „az érdemes, talpig igaz emberről” szóló

²² FALUDI, I. m. 44. skk.

²³ Pázmány Péter *Összes Munkái*. Bp. 1894–1905. VII. 626–627.

²⁴ TAXONYI János, *Az emberek erkölcsének és az isten igazságának tükröi*. Győr 1740. 161–164. (Vörös Imrénének köszönöm, hogy erre az adatra felhívta figyelmem.)

²⁵ Gracian argutia-tanát *Agudeza y Arte de Ingenio* c. művében fejt ki, ebből közöl részletet BÁN I., *A barokk*. Bp. 1963. 113–118. Vö. még: Klaus Peter LANGE, *Theoretiker des literarischen Manierismus*. Seraus und Pellegrinis Lehre von der „acutezza” oder von der Macht der Sprache. München 1968.

²⁶ SZAUDER József, *Faludi udvari embere*. Pécs 1941. 54.

80. maxima példájával illusztrálhatjuk. A Faludi által használt, Amelot de la Houssaye-féle francia fordításban ezt olvassuk:

„Il ne reste plus de bonne-foi, les obligations sont mises en oubli, il y a peu de bonnes correspondances. Au meilleur service la pire récompense. Aujourd' hui le monde est fait ainsi. Il y a des nations entieres enclines a mal agir: des unes, la trahison en est toujours a craindre; des autres, l'inconstance; et de quel-ques autres, la tromperie. Sers-toi donc de la mauvaïse correspondance d'autrui, non comme d'un exemple á imiter, mais comme d'un avertissement d'etre sur tes gardes. L'integrité court risque de blaiser á la vue d'un procédé mal honnête, mais l'homme de bien n'oublie jamais ce qu'il est, a cause de ce que sont les autres.”²⁷

Faludi fordítása:

„Oda vagon már a hiteles bizodalom. A köteles adós levelekrül kevés emlékezik meg. Az egytetértés, és egy-másba-való reménség megszűnt. A leghasznosabb szolgálatért legrosszabban fizetnek. Illyen ma a Világ! Egész tartományok gyarlódnak. Némellyek félnek valami el-árulástul, némellyeket a nagy álhatatlanság forgattya, mások másén kapnak, és tsalton tsallyák a jámborokat. A többi között vedd hasznát a hálaadatatlanságnak, nem hogy kövessed, hanem hogy magadat mentsed. Az érdemes igaz embert most, ki bötsüllí, ki gunyollya. Ő azonban nyomban marad, és jól lehet mások mások, ő ugyantsak holtig tsak azon egy.”²⁸

A francia szöveg öt mondatát a magyar pontosan kétszeresével, tíz mondatall adja vissza, ami a többszörös összetételek, a bonyolult mondat szerkezetek leegyszerűsítésére irányuló szándékot igazolja. Egészen rövid, szentenciózus mondat csupán kettő van a franciában, a magyarban három-négy is akad. A tömörítés, a lakónikus, szentenciózus fogalmazás ugyanakkor hatásosabbá, csattanósabbá is válik a magyar fordító keze alatt („Illyen ma a Világ!”). A korai művekben több a *stylus argutus* körébe tartozó nyelvi játékoság, ötleles hangulatfestés, nyelvújítói bravúr, a 70-es évek viszont stílusának további egyszerűsödését, sallangmentes céltudatosságát, a mondanivaló racionálisabbá tételét hozzák. A láttatás és érzelmekre hatás helyett mindinkább az értelemre és logikára építés lép előtérbe, a tanítást részletezve, apró mondatokra szabdalva igyekszik bevézni az olvasó tudatába.

Hasonló törekvés mutatható ki a Bölcs ember fordításában is, amelyről Tarnai Andor állapította meg, hogy idegen mintája, Dodsley stílusa „melodikus lejtésével érzelemre irányul”, Faludi fordítása viszont „értelemhez szól inkább”.²⁹ A 70-es években készült Gracian- és Dodsley-fordítások tehát egyaránt a rokokót túlhaladó, racionális, klasszicizmus felé mutató ízlés jegyében fogantak, s Faludi prózaírói fejlődésének a koraitól sok tekintetben eltérő, második szakaszát illusztrálják.

Mit jelent mindez a barokk retorikai műveltség szemszögéből? Faludi maga mondja, hogy az udvari stílusban nem tartja illőnek az iskolás retorikai fogások alkalmazását; erre tanítja a bölcs Eusebius Neandert, amikor így szól: „Eszemben sem tűnt Neander, hogy arra köteleztelek, hogy minden alkalmatosságban syllogismusokat faragván, egybecsatlott beszéddel viaskodjál, sem tropice és a figurák módjára trágyázzván az igéket, mint azon virágos táblákat terjeggess azok eleibe, kik reád figyelmeznék; a ténán nyalakozó deákok dolga ez, nem illeti a megnőtt nemes embereket.”³⁰

Határozott és céltudatos szakítás ez a retorikus barokk stílussal, s közeledés a szórakoztató széppróza kifejlesztése irányába. Ugyanerről a tőről fakadó, ezzel párhuzamos jelenség az is, hogy Faludi egyre több megértést tanúsított a modern polgári irodalmi műfajok iránt, jellemző, hogy könyvvizsgáló tevékenysége során Madam La Fayette La Princesse de Cleve c. regényét – e műfaj első jeles polgári szemléletű alkotását – átengedte a cenzúrán.³¹

Kétségtelen, hogy Faludi iskolai tanulmányai során a barokk ízlésű retorikákon s a barokk szellemű műveken nevelkedett, ezektől nyerte irodalomelméleti alapismereteit, másrészt az is bizonyos, hogy prózaírói gyakorlata egyre kevésbé követte ezt az utat. Írói jelentősége éppen abban rejlik, hogy a hagyomány legjavát volt képes alkotó módon felhasználni, de ugyanakkor szakított is mindazzal, ami ebben az örökségben avultnak, túlhaladottnak bizonyult. A pázmányi próza ízeit csillantják fel

²⁷ GRACIAN, Balthasar, *L'Homme de Cour*. Traduit et commenté par le sieur Amelot de la Houssaie. Augsburg 1710. 312.

²⁸ FALUDI Ferenc, *Udvari ember* (Harmadik század). Nagyszombat 1772. 149–150..

²⁹ TARNAI, *i. m.* 185.

³⁰ FALUDI, *Nemes ember*. I. m. 36.

³¹ SZÖRÉNYI László, *Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló*. MKsz 1979. 7.

stílusfordulatai, nagy elődjének tömörségét, veretes magyarságát idézik vissza szóképei, de hiányzanak belőle a barokk pompa monumentalitásának jegyei, nemegyszer öncélú stílusékitményei, véget érni nem akaró, bonyolult körmondatai, az olaszos seicento módor szózuhatagai, tartalmatlan üressé vált frázisai. A barokk dekorativitás nehézségét, a mondat-struktúrák cikornyosságát persze nem egyszerre, s nem minden művében egyforma eréllyel tolja félre, de a gazdaságosabb, higgadtabb tónus előtérbe kerülése mégis jól kivethető tendenciája munkásságának. Ezért mondhatjuk, hogy stílusa a barokktól eltávolodó s a klasszicizmus felé tartó retorikák fejtegetéseivel mutat rokonságot, nem annyira a Soarez vagy Moesch Lukács-féle tétélekkel, mint inkább modern felfogású rendtársának, Kaprinai Istvánnak franciás klasszicizáló teóriájával halad azonos irányba. Faludi műveinek varázsa alighanem abban rejlik, hogy a szerző a magyar barokk próza két évszázados fejlődésének vívmányait szintetizálni tudta, a kor által kínált nyelvi lehetőségeket nemcsak tudatosan kiaknázza, hanem tovább is fejlesztette, így prózája – ha közvetve is – egy új korszak új igényei számára készítette elő a talajt.

Bitskey István

Napoleon proklamációjának történetéhez

Napoleonnak 1809. május 15-én schönbrunni főhadiszállásáról a magyar nemzethez intézett kiáltványa már behatóan foglalkoztatta a szakirodalmat.¹ A legtöbbet vitatott kérdés a proklamáció szerzőjének és fordítójának a személye körül vetődött fel: Toldy Ferencről kezdve sokan Batsányi Jánosban látták nemcsak a fordítót, hanem magát a szerzőt is. Mások – mint pl. Széchy Károly – csak a fordítást tulajdonították a költőnek, Horánszky Lajos pedig, Batsányi brünni vallomásai alapján, mindössze a kész fordítás átjavítását tekintette a költő munkájának, a fordítást egy bizonyos Vas megyei Kermelics Károlynak tulajdonította. Többen magukévá tették e felfogást – így pl. Gálos Rezső és Pintér Jenő –, míg Angyal Dávid gyanút nem ébresztett Horánszky nézeteivel kapcsolatban. Végül is Schuy Gilbert meggyőzően és lényegében a mai kutatás számára is elfogadható módon tisztázta, hogy az 1809-es proklamáció szerzője Napoleon, fordítója pedig Márton József volt; az általa kihagyott és az uralkodóra nézve sérelmes részeket Batsányi János fordította; ugyancsak ő korrigálta az egész kiáltványt, és néhány a kiáltvány hangját élesítő közbeszúrás is tőle származott.²

Mindezek tisztázása után is úgy látszik azonban, hogy akadnak még megoldatlan problémák Napoleon kiáltványa körül. Amikor újabb kutatásunk figyelme egyre inkább ráterelődik e korszak valamint a bonapartizmus hazai problémáira és megnyilvánulásaira, indokolt, hogy felfigyeljünk minden új, ezzel kapcsolatos kutatási eredményre. Ezért közöljük az alábbiakban Görög Demeternek, a Bécs francia megszállása alatt Egerben tartózkodó neves udvari nevelőnek 1809. augusztus 26-i levelét, melyet az Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában találtunk.³ A levél, melyet az uralkodóhoz intézett, e proklamációval kapcsolatos, melynek három különböző példányát is mellékelte a levélíró. Sajnos e melléleteket nem őrizték meg a levéllel együtt, ezért csak ennek szövege alapján mutathatunk rá a napóleoni kiáltvány hazai fogadtatásának egyik újabb példájára és vele kapcsolatosan néhány új, eddig ismeretlen jelenségre.

Görög Demeter a XVIII. század nyolcvanas éveinek végétől kezdve jelentős szerepet játszott a bécsi magyar kulturális és irodalmi életben. Pályáját főrangú családok nevelőjeként kezdte el, majd mint újságszerkesztő működött, később pedig udvari nevelő lett. Különösen mint a bécsi Magyar Hírmondó szerkesztője, melyet 1789 júliusában Hadi és Más Nevezetes Történetek címmel indított meg, kapcsolódott be élenken az akkorra kifejlődött nemesi mozgalomba, és sokat tett a nyelvi-irodalmi törekvések kibontakoztatása érdekében is. Szoros összeköttetésbe került az írókkal, köztük is jelentős mértékben Batsányi Jánossal, akinek élénk figyelemmel kísérte és támogatta munkásságát, mely ekkor

¹ A kérdés legújabb, alapos összefoglalását és értékelését l. KOSÁRY Domokos, *Napoleon és Magyarország*. Bp. 1977. 223.

² SCHUY Gilbert, *Batsányi János és I. Napoleon 1809-ki proklamációja a magyarokhoz*. Bp. 1914. 101.

³ Jelzete: Autographen 56/11. – Ezúttal mondok köszönetet Németh Istvánnak az ÖNB Kéziratárában végzett kutatásaimhoz nyújtott szíves segítségéért.

szintén a nemesi mozgalom keretében bontakozott ki.⁴ Batsányi hűséges olvasója volt lapjának, amelynek híradásai nemegyszer költői munkásságához is indítékokat adtak. Görög lapja pedig beszámolt Batsányi irodalmi tevékenységéről, folyóiratalapításáról és olykor verseit is közölte. Útjaik azonban később, a magyar jakobinus mozgalom kibontakozása nyomán, elváltak egymástól: Batsányi a nemesi reformizmushoz radikálisabb irányba, Görög pedig az udvar felé orientálódott. Jellemző, hogy Batsányi 1795-ben, Önvédelmében az akkori bécsi Magyar Hírmondót szembeállította a korábbi évfolyamokkal, amikor még pl. az ő egyik perbe fogott verse, az „Abaújvármegye örömmünepén” című is minden további nélkül megjelenhetett benne. Azt állította, hogy azóta a lap „nyomorúságos” és „a nép lelkét is megrontó” lett.⁵ Batsányi szabadulása után, amikor a költő Bécsben telepedett le, mégis ismét kapcsolatba kerültek egymással és Görög anyagilag is támogatta a Batsányi által kezdeményezett „Magyar Minerva” című kiadói vállalkozást 1798-ban. De Görög sok más íróval, így pl. Márton Józseffel is gyakorolt irodalompartolói tevékenységet. Márton szerkesztője is volt egy ideig, 1800 után, a Magyar Hírmondónak, majd 1808-ban, a bécsi magyar irodalmi tanszék elnyerése alkalmával is élvezte Görög Demeter támogatását, aki 1803-tól kezdve már udvari nevelőként tevékenykedett.⁶

Az itt közlésre kerülő leveléből érdekes módon tükröződik a két íróhoz fűződő kapcsolatának alakulása és saját felfogása a napóleoni háború és Bécs francia megszállásának idejében. Noha levelében egyikükről sem tett név szerint említést, világosan kitűnik, hogy a napóleoni proklamáció fordításával kapcsolatos egyiküket menteni, a másik fordítót pedig – talán a személyét nem is ismerve, de mindenesetre nevét nem említve – vádolni kívánta az uralkodó előtt. Ma már tudjuk, hogy Márton József volt az egyik fordító, akihez először fordultak a franciák – Decsy Sámuel kalauzolásával – Napóleon kiáltványának magyarra fordítása céljából.⁷ Az is ismert, saját maga is megerősítette brünni vallomásában 1816-ban, hogy ő ezt megtette ugyan, de a „veszélyes részeket” egyetemi katedrájára való hivatkozással, kihagyta. Azt is tudjuk, hogy Batsányi volt az, aki ezeket pótolta, közbeszúrásokat alkalmazott és az egészet gondosan átismittotta.⁸ Mindez teljesen ráillik Görög levelének azon állításaira, melyek szerint két magyar fordító volt: egy tudatosan pongyola és egy gondos.

Görög Demeter tehát Mártont védte akkor, amikor az uralkodónak azt írta, hogy az egyik „magyar könyv” rossz fordítás, mely számos helyesírási és nyelvi hiba mellett sokszor teljesen érthetetlen is. A levélíró szerint a fordító ezt tudatosan csinálta így, mégpedig azért, hogy a „közös haza” iránt érzett szeretetből ezáltal az ellenség célját megghiúsítsa.

Márton mentetetését Görög szorosan összekapcsolta a másik magyar fordítás elkészítőjének – tehát akár tudott annak kilétéről, akár nem –: Batsányinak a vádolásával. A „túlzottan terjedelmes és gondos és már szinte bűnösen pontos” fordítás, ellentétben az előzővel – a levélíró szerint – nagyon is ilyekezett a franciák céljait elősegíteni.

Végül említést tett Görög a német változatról (a „németül nyomtatott könyv”-ről), melyről – talán az uralkodó iránti tapintatának kimutatása céljából, hiszen ő csak ezt érthette meg –, azt írta, hogy képtelen volt végigolvasni. Az uralkodónak megküldött három nyomtatvány rövid ismertetését Napóleon éles elítélésével zárja le, azt állítván, hogy erről az emberről, akinek a céljait e kiáltvány szolgálni akarta, Európának már közvetlen tapasztalatai vannak.

⁴ KÓKAY György, *Batsányi és a magyar újságírás kezdetei*. ItK 1963. 705–719.

⁵ Uo. 718.

⁶ MÁRTON József, *Görög Demeter életrajza*. Bp. 1834. – Jellemző, hogy Görög életrajzát Márton József írta meg.

⁷ A franciák először Decsyhez fordultak a proklamáció lefordítása érdekében, de ő betegségére hivatkozva, maga helyett Mártont javasolta fordítóként. Még azon éjszaka Maret miniszter elé idézték Mártont, aki hozzá is látott a fordításhoz, de ezzel a franciák, mint nem elég erélyessel, nem voltak megelégedve. Márton állására és alattvalói kötelességeire hivatkozott és azt állította, lehetetlen számára úgy írni, ahogy kívánják. Decsy egyébként a franciák távozása után, 1809 októberében feljelentette Mártont a magyar udvari kancelláriánál e proklamáció lefordításáért, hogy ezzel viszonyozza a Magyar Kurir szerkesztésében szerkesztőtársának Pánczél Dánielnek a még áprilisban ellene tett feljelentését, aminek következtében az udvar óhajára az ő helyére Márton József került.

⁸ SCHUY Gilbert, *i. m.* 101.

Görög antibonapartizmusa valószínűleg nemcsak a helyzetből adódó, szinte kötelező hűségnyilatkozat lehetett, hanem őszinte politikai véleménye is ez volt, és ezzel nem is nagyon különbözött a nemesség nagy tömegeinek felfogásától. Részben ez a körülmény, de az egyik fordító határozott mentegetése is arra vall, hogy levelét nem tekinthetjük denunciaciónak, hanem bizonyára mindenek előtt Márton védelmét kívánta általa biztosítani. Lehet, hogy maga az író kérte tőle ezt, akinek éppen az előző évben segített a bécsi magyar irodalmi tanszék elnyerésében, és akinek már korábban, 1805-ben volt egy hasonló ügye, amikor – Kazinczy szerint – miután lefordította Davoust proklamációját, maga értesítette erről az uralkodót, hogy akadályozza meg annak terjesztését. Kazinczy szerint e szolgálat szerezte számára a tanári állást a bécsi egyetemen.⁹ Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy Márton kereste az alkalmat, hogy Göröggel mindazt valami módon közölje, ami vele Bécsben a közelmúltban történt a franciák proklamációjával kapcsolatban. A Pálffyak nevelőjén keresztül valószínűleg tulajdonképpen ő lépett Göröggel kapcsolatba, elküldve neki a kiáltvány példányait és közbenjárását kérve.

De miért vádolta Görög oly szigorúan a másik fordítót? Lehet, hogy Mártontól arról is értesült, hogy Batsányiról van szó, de a nevét mindenesetre nem említette. Talán arra gondolt, hogy így neki nem árt, de Márton védelmét viszont hatékonyabban képviselheti. (Márton egyébként Brünnben sem szolgáltatta ki teljesen Batsányit, noha bizonyos fokig ellene vallott.) És végül nem szabad elfelejteni, hogy Görög nézetei valóban őszintén Napóleon-ellenesek lehettek, mint ahogyan a nemesség túlnyomó részének véleménye is ilyen volt. Hiába vallottak 1790 körül hasonló elveket Batsányival, ekkorra már a költő nagyon messze került korábbi nézeteitől és úgy hitte, hogy a francia forradalom eszméit Napóleon segítségével lehet megvalósítani. Míg Görög úgyis mint udvari nevelő, nagyfokú lojalitást kellett hogy képviseljen, Batsányit egyre jobban fojtogatta a Habsburg monarchia áporodott levegője.

A szóban forgó nyomtatványok egyébként az egi születésű Kovács János, a Pálffy család nevelője révén kerültek Egerbe. A küldemény a franciák által megszállt Bécsből érkezett, egy „biztos alkalmatosság” által, azzal a kéréssel, hogy Görög nyújtsa át azokat az uralkodónak. A csomag közvetlen feladója (mert feltételezésünk szerint valójában Mártontól származhatott), mint bécsi nevelő, Görög jó ismerőse lehetett. Görög a küldemény továbbításakor írt levelében sajnálkozását fejezte ki azért, hogy ilyen csábító tartalmú szellemi termékekre kell felhívnia az uralkodó figyelmét: egy olyan kifejezetten „gonosz proklamáció”-ra, amely az ő egész lelkét is felháborította. Biztosítja azonban arról az uralkodót, hogy bizik honfitársai hűségében, még akkor is, ha a megszállt megyékben eljutnak hozzájuk ezen iratok példányai: biztos benne, hogy azok szofizmáit és csalfa csabításait ők hasonló megvetéssel utasítják el maguktól.

Figyelemre méltóak a levélnek azok a megállapításai, melyek a proklamáció példányaival kapcsolatosak. Eddigi ismereteink szerint ugyanis Napóleon kiáltványát plakátszerűen, egy íven és három hasábnal nyomtatták, három nyelven. E 10–12 ezer példányban kinyomott francia–német–magyar nyelvű kiadás mellett ismertünk egy hasonló, francia–latin–magyar változatot is.¹⁰ Görög viszont határozottan önálló egymástól független kiadványokról ír: „három nyomtatott irat”-ról („drey gedruckten Schriften”) tesz említést. Közülük az egyiket „a magyar könyv”-nek („das ungarische Buch”) nevezi, amelyet rosszul készített fordításnak minősített. Megemlíti ezen kívül a proklamáció másik magyar fordítóját („der andere ungarische Übersetzer der proclamation”), aki viszont nagy gonddal készítette a fordítást, és ezzel elősegíteni igyekezett a kiadók céljait. Végül szól „a németül nyomtatott könyv”-ről („Das deutsch gedruckte Buch”), melyet képtelen volt végigolvasni – legalábbis így írja az uralkodónak.

Ezek szerint arra kell gondolnunk, hogy Napóleon 1809-es proklamációja nemcsak az eddig ismert formában, hanem önálló füzetekben is megjelent. Ez könnyen elképzelhető, hiszen ez a forma a postai terjesztés szempontjából – (magyarországi címekre nagy számban adtak fel belőlük), nyilván alkalmasabb is lehetett, mint a plakát-forma, melyet kiragasztottak egyes helyeken. A szöveg viszonylagos rövidege miatt felmerülhet bennünk az a gyanú, hogy valóban Napóleon e proklamációjáról volt-e szó a levélben és nem esetleg valamilyen más, eddig nem ismert műről, vagy esetleg a némileg terjedelmesebb és felhívással bizonyos fokig összefüggő „Hungarus ad Hungaros” című rópiratról?

⁹SCHUY Gilbert, *i. m.* 33.

¹⁰KOSÁRY Domokos, *i. m.* 184.

Ellenvetéseinkre azt mondhatjuk, hogy megfelelő szellős – és a jól olvashatóság kedvéért lehet, hogy valóban így készült – szedés és nyomtatás esetén a kiáltvány viszonylag rövid szövegéből is kitelhetett egy kis füzetnyi, melyet nevezhetett Görög „könyv”-nek is. De a kétféle fordítás ténye is nagyon egybevág a Márton–Batsányi-féle fordítások történetével. Csak az a furcsa és új, hogy úgy látszik mindkettő, tehát már az első, a Márton által készített is megjelent. Talán nem egyidejűleg, hanem a csiszolt változat elkészülte előtt látott napvilágot a pongyolább fordítás, melyből valamennyi talán szintén forgalomba került. Ami a „Hungarus ad Hungaros” című röpiratot illeti, ez latin nyelvű volt. Igaz, hogy már a franciák távozása után a bécsi hatóságok nyomban Batsányira gyanakodtak ezzel kapcsolatban is, de ezt a lehetőséget a brünni 1816-os bírósági tárgyalás menete csakúgy elvetette mint az eddigi szakirodalom.¹¹

Görög Demeter levele, melyet az alábbiakban közlünk, mindenesetre újabb támpontokat nyújthat Napóleon proklamációjának és fogadtatásának történetéhez.

Eure Kaiserlich' Königliche Hoheit!

Genehmigen Eure Kaiserliche Hoheit mein ehrfurchtsvolles Schreiben, welches ich unmittelbar an Höchst-Sie gelangen zu lassen, und Eure Kaiserliche Hoheit unter so dringenden Staatsgeschäften zu unterbrechen, ein gewagt hätte, wenn der Gegenstand, den ich betrifft, nicht von Wichtigkeit gewesen wäre. Herr von Kováts, Erzieher der jungen Grafen Pálffy hat mir die beyliegenden drey gedruckten Schriften durch eine sichere Gelegenheit von Wien heruntergeschickt, und mich ersucht Selbe Eurer Kaiserlichen Hoheit zu Füßen zu legen. Er bedauert sehr in der traurigen Lage zu seye seinen gnädigsten Herrn aufso verführerichte Geistesprodukte, die in der Residenz-Stadt in Umlauf gebracht wurden, aufmerksam machen zu müssen. Es ist eine Proclamation darunter vom entschieden bösen Inhalten, der mein ganzes Gemüth empört hat. Ich vertraue auf die Treue und unerschütterliche Anhänglichkeit meiner Landleute, daß wenn sie in den vom Feinde besetzten Komitaten diese Schrift zu Gesicht bekommen, ihre Sophismen und trügerischen Anlockungen eben mit derselben Verachtung von sich gewiesen haben. Denn zu keiner Zeit war die vaterländische Constitution gewissenhaften erhalten worden, als unter der gerechten und milden Regierung unsers gnädigsten Landesvaters. Das ungarische Buch ist eine schlecht gemachte Übersetzung, in der außer unzählige orthographischen und Sprachfehlern viele Stellen ganz unverständlich sind. Ich bin geneigt zu glauben, daß der Übersetzer, aus Liebe für das gemeinschaftliche Vaterland, den Zweck, den der Feind dadurch erzielen wollte, gefließentlich zu verfehlen suchte, den der andere ungarische Übersetzer der Proclamation durch seine allzu große, und übertrieben sorgfältige und deshalb sträfliche Genauigkeit zu befördern trachtete. Das deutsch gedruckte Buch konnte ich unmöglich über mich nehmen ganz durchzulesen. Europa hat leider! – aus eigener Erfahrung den Mann kennen gelernt, für dessen Plan der Verfasser Eingang zu verschaffen sucht.

Geruhen Eure Kaiserliche Hoheit meine treu-gehorsamsten Erinnerungen Höchst Ihrer Nachricht und Gnade zu würdigen. – Ich bin mit tiefer Ehrfurcht Eurer Kaiserlichen Hoheit

Erlau, den 26ten Aug.

1809.

allerunterthänigster

Demtr Görög

Kókay György

¹¹ Batsányi élénk tiltakozásán kívül arra hivatkoznak, hogy a mű szerkezetén, érvei csoportosításán és stílusán meglátszik a nem hivatásos író keze nyoma. (SCHUY G., *l. m.* 31.) Egyébként Kazinczy nyomán terjedt el az a vélemény, hogy a *Hungarus ad Hungaros* című munka is Batsányitól származik. (*Kazinczy Levelezése* VII. 382.)

Keresve sem találhatnánk szemléltetőbb példát az ún. interdiszciplináris megközelítésre, mint a Napóleon-kiáltvány vizsgálata. Jóformán egyenlő mértékben érdekli ez az 1809 májusából származó szöveg a történészt, az irodalmárt, a nyelvészt. Kinek-kinek más kiindulópontú lehet ugyan az anyagkezelése, de egyikőjük sem nélkülözheti a többiek hozta tények-bizonyítékok-hipotézisek-cáfolatok együttesét. A Napóleon és Magyarország viszonyát kimerítő sokoldalúsággal tárgyaló Kosárynál azt olvashatjuk, hogy milyen politikai közegben fogant a kiáltvány, hogyan készült el s mi lett (lett?) a hatása; a Batsányi életművet faggatók (Schuy, főleg Horánszky és mások nyomán) a fordítás körülményeinek és a fordító személyének tisztázásában kívánnak előbbre jutni.¹ A magyar szöveg formája és helyesírása a nyelvi teljesítmény s a fordítás történeti elemzéséhez segíti hozzá a kutatást. Tárgykörünkben a legújabb adalékkal Kókay György jelentkezik.

A fent említett adatfeltárások és körültekintő rendszerezések többek közt abban „közösek”, hogy egyik sem azt a Márton Józsefet tekinti prizmaként, akinek pedig mind-mind igencsak jelentős szerepet tulajdonítanak, ilyen vagy amolyan előjellel. Márton József munkásságának komplex feldolgozására vállalkozván² azonban immár annak is nyomába kellett erednünk, hogy milyen fővonásait rajzolják meg Márton tevékenységének az ide vonatkozó történet- és irodalomtudományi tanulmányok. Más szóval: azt kívánjuk megállapítani, hogy belőlük mit tudhatunk meg a jelen kutatásaink középpontjában álló Mártonról.

Mivel egy eddig fel nem tárt anyaggal – l. közleményünk végén – némileg hozzá tudunk járulni ahhoz, hogy az összkép valamivel teljesebb legyen mind Márton, mind pedig a fordítás dolgában, ezért mindenekelőtt az ismert tények és forrásaik szembesítését kell megkísérelnünk. Így válik esetleg újrafogalmazhatóvá a válasz pl. az alábbi kérdésekre:

- Márton József írta-szerkesztette-e a proklamációt?
- lefordította-e? színből? szívből? s csak ő? egyedül?
- teljes (azaz kihagyások nélküli) fordítást készített-e?
- szándékosan fordította – torzította – a francia eredetit az érthetlenségig magyartalanná?
- mi készítette a feladat elvállalására?
- voltak-e ennek előzményei? lettek-e következményei?

Az érvek és ellenérvek keresztüztében az alábbi felfogás látszik időtállóan: a) a Bécsset elfoglaló Napóleon kiáltványt szerkeszt s ezt mielőbb magyarra kívánja fordíttatni, ehhez franciául és németül jól tud s a magyarra fordításban gyakorlott személyt keresnek beosztottjai; b) a szöveg tartalma láttán a „beajánlott”-kiszemelt Márton József nem akarja (nem meri) elvállalni a munkát; a kényszernek engedve mégis nekilát, de bizonyos – túlságosan éles – részeit kihagyja; c) az elkészült magyar változat rossz, hibás, tehát kiegészítendő és kijavítandó – a magyartítás végleges formája Batsányitól származik.

Érdemes talán megvizsgálni, hogy milyen forrásokra, ill. bizonyítékokra alapozza a tudományos közvélemény a fentieket. (Félreértés ne essék: amikor ezt javasoljuk, akkor nem magukat a tételezéseket vitatjuk. Csupán mögöttes forrásaik szükséges filológiai ellenőrzésében látnánk szívesen több egzaktsgót, szigorúbb következetességet.)

Ma már világos, szögezi le a szakirodalom: elesik az a vélekedés, hogy Márton és/vagy Batsányi írta volna a proklamációt. Egyfelől, az erről szóló „hír” többszörös áttételezésű és már a maga korában – éppúgy mint később (pl. a 'Magyar Polgár' 1870. évi Naptárában)³ – ellenőrizhetetlen mendedmondának tűnik. Másfelől, bajosan képzelhető el Napóleonról, hogy egy ilyen fontos politikai lépést (kiáltványának a megszóvegezését) másra bízott légyen.

A fordító személyének megjelölésében – Batsányi-e az, Márton vagy másvalaki? – Kazinczy leveleire szokás hivatkozni. E tárgyban nemcsak az a bökkenő, hogy Kazinczy ellenszenve levelezésé-

¹ A kérdés történetének bibliográfiájához l. KÓKAY György, *Napóleon proklamációjának történetéhez* c. cikkének jegyzeteit az ItK jelen számában.

² MIKÓ Pálné, *Márton József szerepe a magyar nyelvért*, Bp., 1982; Uő., *A magyar nyelv és Márton József a Bétsi Universitasban*, Mtud

³ KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Bp., 1977. 117. sz. jegyzet.

nek számos helyén kitetszik a Batsányira és Mártonra vonatkozó elítélő megjegyzésekben.⁴ Ezért az objektív tanúságtételre még utalásaival sem igen alkalmas. A hivatkozott levelek legfőbb negatívuma az, hogy „a Kazinczy levelezés összegyűjtött és kiadott anyagából ezek hiányzanak” (a kiemelés tőlem, M. P.).⁵ Kazinczy két levet üthet egy csapásra, amikor arra utal, hogy egy Mártontól kapott levél Batsányit említi a proklamáció fordítójaként. Mindkettejüket vádolhatja, akár külön-külön, akár együtt. Meg is teszi ezt (még hozzá nem csak ebben a tárgykörben): szembenállása ott tüzel Márton (és Batsányi) elleni vádjában; ez mutatható ki levelezésének hivatkozásaiból.

Sajnálatos – csaknem különös – ezek után, hogy Kazinczynak minden dokumentáció nélküli, s nem éppen jóindulatú utalásait hosszú ideig készpénznek fogadták el. S ugyanígy: alig érthető, s mindenképpen nagy kár, hogy mindmáig nem kerültek elő Mártonnak a szóban forgó, Kazinczyhoz írt levelei.

A Kazinczy-levelek alapján tehát az lehet a benyomásunk, hogy Márton elhárította magától a kiáltvány lefordítását s azt Batsányi végezte el. A pusztá benyomás azonban önmagában kevés.

Találhatunk viszont olyan „Nyomozás a kiáltvány ügyében”,⁶ amely az 1816. évi kihallgatási jegyzőkönyveket veszi sorra. Ott hivatalos akták büntetőjogi-jogászai vádpontjai között tallózhatunk. Tanúkihallgatások szövegében, vádak és vallomások egymással ellenkező elemeiben kereshetjük a mögöttük levő igazat.

Hihető-e Márton József ott olvasható vallomása a maga szerepéről? Úgy vélhetjük, az. Valójában akkor lenne még hihetőbb, ha a kihallgatási jegyzőkönyvek pontatlan, ill. nem helytálló adatai miatt nem ébrednének bennünk esetleges kétségek a többi állítás kapcsán is. Márton születési helye ugyanis nem „Zalamegyében Keweskál”,⁷ hanem Iszkaszentgyörgy, Veszprém mellett. Márton foglalkozása nem „nyelvemester és a statisztika tanára”,⁸ hanem a bécsi egyetemen tanít magyar nyelvet és irodalmat.

Ezekre a melléfogásokra, sajátos módon, még nem hívták fel a figyelmet. Feltehetőleg egyrészt azért, mert hiszen nem a leglényegét teszik a közölt adaléknak. Másrészt meg nyilván abból indultak ki, hogy a fent megjelölt tévedéseknek sem mennyisége, sem súlya nem indokolná az olyatén extrapolálást, amely a vallomás egészének hitelességét vonná kétségbe.

Amint látni fogjuk, a jelen közleményünk végén bemutatandó ún. „olvasmány” sem mentes a hasonló szeplőtől: már ott, 1840-ben beszél Batsányi három évvel azelőtti elhalálzásáról. Nem áll ez sem, de ettől még nem kell valótlannak tartanunk a szöveg többi adatát.

Csupán a „miért?” indít töprengésre: vajon mi oka lehetett a lejegyző(k)nek a hibák elkövetésére, akár véletlen tévedéssel, akár szándékos félrevezetéssel van dolgunk... Ismeretes ugyanis, hogy a figyelmetlenségnek, a feledékenységnek éppúgy mindig megvannak a maga okai (pl. kifáradás, másra koncentráció stb.), mint azoknak az állításoknak, amelyeket megtévesztés céljából terjesztenek, s melyekről előbb-utóbb bebizonyosodik, hogy tarthatatlanok, elfogadhatatlanok, hiába igyekezett velük valaki zavart okozni, hamis látszatot kelteni, esetleg időt nyerni stb.

Válaszaink az eredményes oknyomozás helyett jobbára csak találgatásokat tartalmazhatnak, többet alig. Mindössze annyi látszik kétségtelennek, hogy a két forrás – Kazinczy levelezése, ill. a kihallgatási jegyzőkönyvek – tanúsága részben ellentmondásos, részben pontatlan, ill. hiányos.

Maradna még az a lehetőség az ellenőrzésre, amelyet a francia forrásokból meríthetnénk. Kosárytól tudjuk azonban, hogy sajnos Maret 1809-es bécsi működéséről sem találhatók írásos feljegyzések, megfelelő bizonyítékok.⁹

Hasznos tehát kellő kritikával fogadnunk a híradások nagy részét, pl. a fordítók számáról (egy? kettő? vagy még több?), kilétéről (hiszen jó néhány névről olvashattunk:¹⁰ s – ugyancsak a konkrét szöveg(ek) hiánya miatt – a hűséges/hűtlen fordítás(ok) létrejöttéről.

⁴ GÁLDI László, *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*, Bp. 1957. 145. és köv. lapok; KOSÁRY, *i. m.* 88. és köv. lapok.

⁵ KOSÁRY, *i. m.* 91.

⁶ HORÁNSZKY Lajos, *Batsányi János és kora*, Bp. 1907. 261. és köv. lapok.

⁷ HORÁNSZKY, *i. m.* 385.

⁸ HORÁNSZKY, *i. m.* 431.

⁹ KOSÁRY, *i. m.* 108

¹⁰ KOSÁRY, *i. m.* 1. a 147. és 152. sz. jegyzetet

Mivel Márton ún. első – nyers? – fordítása, az eredeti, a „rossz” nem olvasható sehol, ezért róla csak másod-, harmadkézből értesül az utókor. Hogy mi volt benne a nem-adekvát? Nem tudjuk; mint ahogyan azt sem, hogy valóban megjelent-e „a” két (vagy több) változat.

Kókay György értékes leletében, Görög Demeternek Ferenc császárhoz írt levelében először 'drey gedruckten Schriften' szerepel, majd az 'es ist e i n e (én ritkítottam, M. P.) Proclamation darunter' megjelölés: „három nyomtatott írat”. . . . „köztük e g y kiáltvány”. Az utóbbi kitétel alapján a másik kettő esetleg nem is az? E feltevés elfogadása esetén viszont érthetetlen, nemcsak tisztázatlan marad: két magyarra fordító személy „hozzaállításának” kétségtelen és egyértelmű konfrontálása; vele a Kókaytól példamutatóan levezetett értékelése, a különbségek kiemelése Görög soraiban. Ilyenféle patt-helyzet szerencsére nem túlságosan gyakran adódik, a kutatás nem okvetlenül válik fejtörővé.

Talán csakugyan azt a tanuját lenne érdemes Kókaynak a további szükséges próbák alá vetnie, hogy „valóban Napóleon e proklamációjáról volt-e szó a levélben és nem esetleg valamilyen más, eddig nem ismert műről”.

Ha a majdan előkerülő szöveg-példányokkal bebizonyítható, hogy ténylegesen megvolt, sőt terjesztésre került a két variáns – amelyek közül az első a szándékosan elrontott, a második a „betűhív”, – még akkor is jócskán marad kétely a kutatás számára.

Tegyük fel, hogy a Görögötől meg nem nevezett Márton József kezétől származik az a bizonyos „jószándékúan nem korrekt” fordítás. Igen ám, de hogyan egyeztethető ez össze Márton egyéb írásaival és egyéniségével? Akadna ugyan magyarázat-féle, nem is egy. Aulikus érzületei vezették volna Mártont? Állása – tanári állása – féltése? Göröghöz fűződő barátsága? Vagy az a keserves csalódása a forradalmiságtól olyannyira eltávolodott Napóleonban, amelynek gyökereit jozefinista indíttatása és jakobinus szimpátiái táplálták? Avagy a feladat rendkívülisége, nagysága – Európa urát magyarul megszólaltatni! – okozta teljesítménycsökkenő stressz-hatás? Netán a magyar nemesség magyar nyelvtudásának szintjéről való ismeretei?

A fentiekkel szemben inkább annak a feltételezésére indokolt hajlanunk, hogy a kijavítandó és kijavított, de – ismételjük – tudomásunk szerint ismeretlen, nem közölt eredeti változat, ha felbukkan egyszer, csupán a proklamáció-stílusra ráálló Mártont mutathatja majd. A szintén 1809-ből származó ún. császári manifesztum magyar megszövegezésére gondoljunk.¹¹ Annak a bürokratán bonyolult, kacifántos mondatközövényei is a hivatali/hivatalos nyelvhasználat körülményeskedéseivel „jeleskednek”. Méltán tekintheti azt, sajnós, egyik ősenek a monarchiabéli bizarr közigazgatási-közéleti nyelvet. (Osztrák humoristák méltán karikírozták. Hadd ne itt beszéljünk hazai továbbéléséről.)

Márton nyelvhasználatára egyebütt éppen nem a nehézkes, érthetetlen fogalmazás a jellemző. Tudományos érvelésében, nyelvtanaiban, főleg pedig leveleiben és újságcikkeiben tapasztalhatjuk, hogy képes a gördülékeny, sőt élvezetesen szellemes írásmódra. Hogy önnön stílusán ilyen erőszakot kövessen el? Elég valószínűtlen, habár az sincs teljesen kizárva, hogy pusztán „vitéz próbára indul”: tud-e hasznavehetetlen ímni.

De, különben is, gondoljuk meg, milyen színvonalú szellemi termék várható attól az első álmából feliasztott, éjjel 11-kor két francia tiszt által „bevitt” embertől, akinek úgy kellett sebtében, kialvatlanul, fordítania, hogy talán nemcsak a pennája reszketett belé.

További spekulatív megfontolások helyett próbáljunk ezután arra a kérdésre felelni, hogy Márton miért vállalta el Napóleon kiáltványának a lefordítását. Elég lenne a kapott megbízatásnak a kényszer- (sőt: parancs-) jellegét megismételnünk, erről a szakirodalom több helyen szól, s alábbi dokumentumunk szintén meggyőző. Kiegészítésként mégis számításba vehetünk néhány további mozzanatot.

Az egyik a szöveg várható hatására vonatkozik. Márton akár bagatellizálhatná a maga szerepét, ha úgy tudja, hogy a proklamációk amúgy sem tudnak fordulatot előidézni. Ha ez eljut is a címzettek egy részéhez, ettől még a magyar nemesek nem fognak szembefordulni azzal a császárral, akiben előjogaik, kiváltságaik védelmezőjét látják. Még hozzá annak a Napóleonnak a kedvéért, akitől még mindig félnek, akit még mindig „bonapartistának” hisznek.

Egy másik szempont, amely az alább olvasható dokumentumból derül ki: Márton bízni szeretne a franciáknak az ígéletében; abban, hogy utólagos ellenszolgáltatásukra, valamelyes pártfogásukra szá-

¹¹ *Manifestum, azaz a Felsőleges Ausztriai Udvarnak a háborút megelőzőt nyilatkozatása*, 1809. Bétsben magyarra fordította Márton József.

míthat. S ezt az „összekötését” aztán honfitársai javára használhatja fel. E jó cél érdekében eszközzé, hasznos és emberbaráti tettek megkönnyítőjévé válik hát a mártoni közreműködés? Ebből a filantróp megfontolásból szánja rá magát végül a fordítás elvégzésére? Óhatatlanul érződik némi 'maga mentsége'-jellege, 'megmagyarázom a bizonyítványomat'-kényszere Márton beszámolójának? Ha akár elfogultak lennének Márton javára, akár elmarasztalnánk, az összeegyeztetetlen lenne a tudományos vizsgálat objektivitásával. Forduljunk tehát magához az íráshoz.

Olvasmányként közli Márton saját vallomását a *„Gyönyörködtetve Tanító Magyar Olvasókönyv”*^{1 2} c. kötetében. *„Hazafiúság”* cím alatt számol be az őt érhetően még mindig foglalkoztató körülményekről, de nemcsak oda jut el, hogy végre „kiírja magából” a történeteket.

Feltehetőleg arról is szólni akar, hogy, íme, sikerrel járhatott fentebb már jelzett törekvése: szükségben segítséget tud nyújtani honfitársainak. Az alább idézett beszámolót követően jegyzi le azokat a később megtörtént eseteket, amelyek mintegy azt bizonyítják neki, hogy minden rosszban van valami jó; hogy, lám, valamiért mégis érdemes volt megkínlódnia azzal a fordítással. Elmondja, miképpen tudta „M.” elérni a franciáknál, Tereminnél, hogy javítson a hozzá forduló, ínségbe jutott honfitársai helyzetén: Gy–ffy kapitányén, Gr. U-thén, a forspontos parasztkőkn; hol passussal, hol eleséggel, hol székérel-lóval stb.

Maga a joggal ószintének tartható tanúságtétel a kiáltvány lefordításának a története. Önként, nem pedig külső kényszer miatt adja elő szerzője a maga szerkesztette könyvében, „hazánkfiait érdeklő történet”-ként. A szó mindkét értelmében 'históriát' nyújt az olvasónak, hiszen történelmi adat már az, egy emberöltővel korábbi időkből.

A mai kutatóknak nem annyira tartalmával jelent újat, mint inkább magának a közlésnek a tényével. A nem túlságosan terjedelmes beszámoló forrás-értékéhez még két megjegyzést kell fűznünk.

Az egyik: hogy nem említi a kiáltványból kihagyott részeket, az aligha elégséges bizonyíték pro vagy kontra, ebből is csak feltételesen következtethetünk arra, hogy Márton valóban a teljes szöveget fordította le. Írása 1840-ben jelenik meg, addigra akár elhanyagolhatóan, lényegtelennek tekinthetett bizonyos körülményeket. A másik (az előzővel szoros összefüggésben!): az a szűkszavúság sem minden tanulság nélkül való, ahogyan „B-nyi Úr” személyéről ad „tájékoztatót”.

A szóban forgó kötet Márton utolsó publikációja. Tudomásunk szerint eddig nem hasznosították, nem dolgozták fel adatait. Álljon hát előttünk a bennünket érdeklő szöveg, Márton eredeti helyesírásával.

„Elfogadván a' Francziák 1809-ben Május 13-kán Bécsset, a' város francia kommandánsa, Császárnának parancsolatjára, egy olly férjfiat kívánt a' Bécsi Rendtartó Főhivataltól, Május 16-kán, a' ki francia és német nyelvből jól tudjon magyar nyelvre fordítani. Egy cs. k. Biztos küldetett tehát két francia Tisztvel, éjjeli 11 órakor M-hez, kik ötlet Maret Minister Státus Titoknokhoz kérésért, Herceg Pálffy házához. Ott általadatván Teremin Státus Tanácsosnak, ez egy a' Magyar Nemzethez intéztetett Proclamatiót terjesztett M. eleibe, hogy azt azonnal fordítsa magyarrá.

M. a' Proclamatio foglalatján megdöbbenvén, esedezve kérte a' Státus Tanácsost, hogy ötlet ezen fordítástól fel szabadítani méltóztatnék. »Azt én nem tehetem,« monda T. Ur. »Az a' Főhivatal, melly az Urat e' végre általadta, minden esetre akármikor pártját fogja az Úrnak. Tessék a' fordítást elkezdeni, és minél előbb elvégezni.«

Végezván M. a' fordítást, újra hathatósan kérte T. Urat, hogy esedezését a' Ministernek eleibe-terjeszteni méltóztatnék. Ez reggel meg is lett. A' Minister maga eleibe hívatván M-t, azt kérdezi tőle franciaíul: – »Esmeri az Ur B-nyi Urat?« – Igenis Kegy. Uram. – »Itt van e' Bécsben?« – Ez előtt két nappal itt láttam. – „Hol lakik?” – A' Skotusok házában. – »Maradjon itt az Úr, elhivatom, és ha eljő akkor az Urat elbocsátom.«

B. Úr megjelent; de már akkor Conferentzia tartatván a' Ministernél, várakozni kellett. Ez alatt mutatta B. Úr M-nek a' Minister meghívó czéduláját, melly így volt: Si Vous vouléz embrasser le prisonnier de Kufstein, venéz chez moi, Maret. – Elbeszélte ekkor B. Úr, hogy ő Maret-val Kufsteinban esmerkedett meg, a' francia revolutzio kiütése után, mintegy 3 esztendővel; – de ennek előadása ide

^{1 2} *Gyönyörködtetve Tanító Magyar Olvasókönyv különösen a' Magyar Nyelvet Tanulók számokra.* Készítette, részént pedig öszveszedte Márton Jó'sef, a' Bécsi cs. k. Egyetemnél a' Magyar Nyelvnek és Literaturának rendkívüli Professora. Bécsben, Pinchler Antal Könyvárosnál láltatitok. 1840. 90.

nem tartozik. – Béhvattván a' Conferentzia végződése után B. Ur, T. St. Tanácsos ezen szókkal bocsátotta el M-et: « A' Minister az Urat elbocsátja, és azt mondotta, hogy ha valamiben szüksége lesz pártfogására, tessék akármikor általam hozzá folyamodni.

Békesség kötetvén B. Ur a' Francziákkal együtt Bécsből kiköltözött, 's Párisban a' császári könyvtárnál hivatalt nyert.

Minő viszontagságok érték azontúl B. Urat, annak előadása sem tartozik ide. – Megholt felső Austriában, Linzben, ez előtt mintegy 3 esztendővel.”

Mikó Pálné

Szabó András

A VIZSOLYI BIBLIA NYOMDAI KÉZIRATÁNAK TÖREDÉKE

1982. február 17-én munkahelyemen, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában az analekta anyag böngészése közben egy különös cím vonta magára a figyelmemet: „Bibliafordítás töredéke a XVI–XVII. századból”.¹ A kézirat kikeresése után röviddel cáfolhatatlan bizonyítékok voltak a kezemből arról, hogy a szóban forgó két folió alakú lap a vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke, az egyetlen ismert magyarországi nyomdai kézirat a XVI. századból.²

Ezek után lássuk a tényeket. A kézirat eredete és az Országos Széchényi Könyvtárba kerülése rejtélyes és ma már sajnos nem megismerhető. Nyilvántartásunkban, az úgynevezett végleges naplóban a megfelelő rovatban az 1938/16 szám alatt ez olvasható: Raktárrendezés. Talán fogódzót nyújt a mellette levő 1938/15 szám alatti, szintén raktárrendezésből származó XVIII. századi verstöredék,³ erről nyilvánvalóan látszik, hogy könyvtárlából vették ki – ha feltételezzük, ami nagyon valószínű, hogy az egymásmellettség itt több egyszerű véletlennél, akkor nyilván a mi kéziratunk is könyvtárlából származik, noha ennek külső jele az erős rongáltságon kívül nincs. A kézirat katalóguscéduláját és palliumát Jóó Tibor írta meg (ugyanígy az említett verstöredékét és több más ekkor naplózott kéziratét); életrajza és munkássága ismeretében,⁴ valamint a róla személyesen visszaemlékezők jellemzése alapján⁵ nyilvánvalóvá válik, miért nem járt utána, milyen bibliafordítás töredéke az, amit a kezében tart. Az általa adott általános cím és az Analekta-katalógus sajátosságai azután biztosították, hogy a kézirat hosszú időre eltűnjön a korszak kutatói elől. Még egy lehetséges magyarázat van a kézirat ilyenfajta második elveszésére: talán valaki foglalkozni akart vele, s ezért félretette magának, majd a sors közbeszólván a hagyatékából került a két lap a nem filológiai érdeklődésű Jóó Tibor elé.

A megmaradt kézirtöredék Jeremiás könyvéből való, az első lapon, mely az eredeti folioszámozás szerint a 49-es, a 15. fejezet 12. versétől a 16. fejezet 16. versének végéig terjedő szöveg található, a másodikon, amely a 71. lap volt, pedig a 36. fejezet 27. versétől a 37. fejezet 18. versének nemcsak a végéig (két szó kivételével) terjedő. A két lap mérete 320 × 210 mm., a széleken erősen rongáltak, a 49. lyukas a közepén, s mindkét oldaluk tele van írva. Ugyancsak a 49. lapon egy vízjel is észrevehető, de a formáját – az említett lyuk miatt is – nem lehet pontosan kivenni. Talán egy kiterjesztett szárnyú sasra hasonlít a legjobban, az biztosnak látszik, hogy a nyomtatott vizsolyi Biblia vízjelei között ilyen nincs.⁶

A fennmaradt töredékeken azonosítani lehet a bibliakészítés végső munkafázisait egészen a ki-nyomtatásig. Mindegyik lap főszövegét és lapszéli jegyzeteinek zömét másoló írta, mindkét lapét más, ezek szerint joggal feltételezhető, hogy Jeremiás könyvét felosztották a két másoló között. A másolók munkájára azért volt szükség, hogy a Károlyi Gáspár és a többi fordító által kidolgozott, nyilván keresztül-kasul javított és kurzívabb írásformájú szöveget olvashatóvá tegyék a nyomda számára. A

¹ OSZK Kézirattára, Analekta 679.

² A kézirat első megvizsgálásában és azonosításában nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Borsa Gedeonnak, Szelestei N. Lászlónak, Vásárhelyi Juditnak és Heltai Jánosnak.

³ Analekta 6624.

⁴ Magyar Életrajzi Lexikon. Bp. 1967. I. k. 818.

⁵ Egykori kollégái közül Tolnai Gáborral és Asztalos Miklóssal beszéltem.

⁶ TODORESZKU Gyula vízjelgyűjteménye, OSZK Régi és Ritka Nyomtatványok Tára.

következő lépés a másolók helyesírásának, kisebb mértékben nyelvhelyességének javítása volt, részben a másolás alapjául szolgáló kézirat alapján, részben egységesítési szándékkal.⁷ A 49. lap másolójánál tett jellemző javítások: *attam* > *adtam* (15:16), *éretted* > *erőtted* (15:15), *mellik* > *melljik* (16:10), *czielekettetek* > *czelekedtetek* (16:12), *térítlek* > *téřitlek* (15:19). A 71. lap másolójának szintén néhány jellemző nyelvi és helyesírási sajátosságát kifogásolták: erős ö-zését e-re javították, régies *w* (ö) betűt ő-re, *ę* betűt egyszerű é-re írták át.

A következő fázisban a kézirat Károlyi Gáspár kezébe került. Már előszavában megírta, hogy a lapszéli jegyzeteknek és a fejezetek „summáinak” ő maga a szerzője – most erre kétségbevonhatatlan bizonyítékunk is van. Írása alapján biztosan állíthatjuk, (a mellékelt két saját kezű quartanyugta segítségével ellenőrizhető⁸) hogy a kurzív írásmóddal utólag beírt szövegek tőle származnak. Ilyen a 16. és a 37. fejezet „summája”, melyeket a számára kihagyott helyre írt, illetve a g-jegyzet második mondata, s az o-jegyzet (melyet először a főszövegbe szűrt be, de aztán kihúzott) a 15. fejezetből, valamint a 37. fejezetből az a-jegyzet. A „summák” ilyesfajta utólagos beírása magyarázatot ad arra, hogy miért hiányoznak többnyire a nyomtatott Biblia újszövetségi részéből. Nyilván a nyomda addigra utolérte és siettetette Károlyit, így nem maradt ideje a fejezetek tartalmának leírására. A kéziratban a következő helyeken találkozunk még kétségbevonhatatlanul Károlyi kézírásával: a 16. fejezet summájában saját magát stilsztikailag javítva lehúzza a *házba* szót (felmerülhet a kérdés, hogy nem fordított szövegről van-e itt szó, s ezért kellett helyesbíteni?),⁹ ugyanezen fejezet 2. versében pedig a *nem lesznek szövegrészlet nem legienek-re* igazítja. Ez utóbbi az egyetlen javítás a fennmaradt töredékeken, amely a fordítás értelmi részét érinti. Itt a héberben egy olyan igealak áll, amely megfelelő szövegkörnyezetben felszólító módot is jelenthet, tehát Károlyi a héber betűjéről az értelem szerinti változatra javított nagyon helyesen.¹⁰ Nyilván, ahogyan azt ideje és energiája engedte, az utolsó pillanatig végzett hasonló értelmi kiigazításokat. Az ezt követő munkaszakaszban a kézirat Vizsolyba, a nyomdász, Mantskovit Bálint, illetve a szedők kezébe került, ez legkorábban 1588 őszén történhetett.¹¹ Ők a kiadvány-tervezésekor előzetes tördelési számításokat végeztek, erre utalnak a sorok végén található számok, de találhatunk jeleket már a végleges oldalbeosztásra is. Erről csak annyit (mivel a nyomdászattörténeti feldolgozás nem az én feladatomban), hogy a 49. lapon vörös krétával, a 71.-en pedig tollal írtak a kéziratra; a kézírás azonosnak látszik, nem lehetetlen, hogy Mantskovitét.

Szintén a nyomdához kapcsolódik az, ami egyedülálló ritkaság: a 49. lapot verzőval lefelé rátették egy kiszedett oldalra, így azon megmaradt a nyomdafesték, sőt néhány betű is felismerhető: fentebb a jegyzetek betűtípusával: . . . *Smért*. Lejjebb a főszöveg betűtípusával: *ismert*. Természetesen a betűk azonosak a vizsolyi monda készletében találhatóakkal.

Ez a szerencsésen megmaradt kézirat igen tanulságos összevetésre ad alkalmat, ha a végleges, kinyomtatott Bibliát melléje tesszük. Az első, ami rögtön szembetűnik: a nyomtatványnak más a helyesírása. A főbb különbségek (első helyen a kézirat írásmódját közölve): *gi* > *gy*, *lj* > *ly*, *ni* > *ny*, *szövegi* *k* > *c*, *kk* > *ck*, *ae* > *ę*, *ę*. Ezenkívül a kézirat az névelője a nyomtatottban sokszor csak a, néhány idegen szó helyesírása nem egyezik: *Pharaó* > *Pharao* (37:5), *Aegyptom* > *Aegyptum* (37:5), *Jonatham* > *Jonathan* (37:15), valamint a jegyzeteket kezdő gyakori *Az az* után a kézirat pontot tesz és új mondatot kezd, a nyomtatvány viszont vesszőt, és ennek megfelelően kisbetűvel folytatja a szöveget. Mindebből következik, hogy a szedőknek utasításuk volt Mantskovit Bálinttól a helyesírás következetes átírására, mégpedig azért, hogy a Bornemisza–Mantskovit nyomda nagyjából egységes gyakorlatához igazítsák a kéziratot.¹² Ez persze mai szemzögből nézve nem mindig jelentett előre-

⁷ A másolók írását egyelőre nem tudtam azonosítani, az biztos, hogy nem kezdők, hanem valószínűleg jó pénzzel megfizetett írnokok lehettek.

⁸ A két nyugta fényképének lelőhelye: OL.E 159, 9544-es és 9545-ös mikrofilmtekercs.

⁹ Az előszó, a summák és a széljegyzetek fordítás voltára hoz bizonyítékokat IMRE Mihály egyetemi doktori értekezése: *Szenci Molnár Albert Biblia Tigrina*-ja. Hódmezővásárhely 1973–1975. 24, 33, 35–39.

¹⁰ Héber nyelvismeret híján fordítási kérdéseket nem érintek; ebben az egy esetben édesapám, dr. Szabó Andor magyarázatának lényegét közlöm.

¹¹ SZABÓ András, *Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez*. MKSz 1980. 394–395.

¹² MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1527–1576 között*. Bp. 1963. 324–325.

lépést, a szóvégi *k-k c*-vé alakítása például egy olyan jelenséget erősített meg, amely nemsokára, már a XVII. század első felében eltűnt helyesírásunkból.¹³

Az, hogy betekintést nyerhettünk a vizsolyi Biblia nyelvének és helyesírásának kialakulásába, sok szempontból új helyzetet teremt. Tudjuk mostmár, hogy viszonylagos kiegyenlítettségben nem Károlyi Gáspáré a legnagyobb érdem, mint ahogyan azt például Molnár József írta,¹⁴ hanem azé az igen hosszú folyamaté, melyben kialakult – nem kevés résztvevő közreműködésével – a végleges szöveg, s melynek utolsó mozzanatait az előkerült töredék segítségével azonosítani tudtuk. Ilyen körülmények között még sürgetőbbé vált a vizsolyi Biblia nyelvi hatásának kutatása, annak tudományos meghatározása, hogy mennyiben volt meghatározó irodalmi nyelvünk és helyesírásunk kialakulásában. Ez az igény már Varjas Bélának az említett Molnár-könyvről szóló, nem éppen dicsérő recenziójában is hangot kapott,¹⁵ mivel a könyv 1576-tal befejezettnek tekintette ilyen irányú vizsgálódásait, szinte teljes egészében kihagyva a Bornemisza–Mantskovit-féle nyomda tevékenységét.

Visszatérve a nyomtatott Biblia, s kéziratának különbségeire, tanulságosak a nyomtatvány hibái is, melyeket a kézirtal összehasonlítva könnyebben tetten lehet érn. Felsőrálusukba belevonom Szenci Molnár Albert hanau Bibliáját is,¹⁶ a hibákból ugyanis Szenci néhányat javít.

- 15:g Egy *hogy* szó elmaradt, az *ugi* szóban az *i* nincs *y*-ra javítva, Szenci Molnár így hagyja.
15:m A *gondgiát* szóban bennmaradt az *i*, Szenci Molnár *gy*-re javítja.
15:19 A *hozzáioc* helyett félreértés folytán *hazáioc*-kat szednek, Szenci Molnár így hagyja.
15:o A *hogy* szóból lemarad az *y*, illetve *hizelkedgyél* helyett *hizekledgyél*-t szednek. – A jegyzet Károlyi utólagos betoldása a kéziratban, nehezen olvashatósága okozhatta a két hibát. Szenci Molnár mindkettőt kijavítja.
16:Summa A *mennien* szóban bennmaradt az *i*, Szenci Molnár *nyy*-re javítja.
16:10 A *mellyic* helyett *mellyec*-et szednek, Szenci Molnár így hagyja.
16:14,15 Az *Él* (=vivi) szó helyett *Eel*-t szednek, talán tudálékos félreértésről van szó a héber Elohimra gondolva, Szenci Molnár így hagyja.
16:16 A *küldóc* szó helyett *küldec* van szedve, Szenci Molnárnál a két előfordulás közül az egyik *e*-vel, a másik *ö*-vel van.
37:Summa Az *alól* szóban megduplazzák az *l*-eket: *alóll*, Szenci Molnár így hagyja.
A *köniorógiön* szót a szedők a *gi* miatt mechanikusan *könnyorógyön*-re írják át, Szenci Molnár kijavítja.
37:3 A *Masiás* nevet talán a Messiás analógiájára *Mesiás*-nak szedték, Szenci Molnár kijavítja.
37:4 Az *a*-jegyzetre utaló betű a nyomtatványból lemaradt, Szenci Molnár így hagyja.
37:7 A *küldött* szó helyett *küldett*-et szednek, Szenci Molnár így hagyja.

Ebből az összehasonlító hibajegyzékből egyértelműen következik, hogy a lassan és alaposan készülő pontos kézirat minősége a gyors nyomdai munka és a helyesírás átalakítása következtében romlott, s ezt a romlást a második kiadásban Szenci Molnár Albert is – ugyancsak idő és energia híján – csak részben tudta korrigálni. Az is nyilvánvalóan kitűnik a kéziratot kezünkbe véve, hogy Károlyi állítása az előszóban, miszerint közel három esztendeig „munkálódott” a Biblia elkészítésén, csak a végső munkálatokra vonatkozhat: a marginális jegyzetek írására, másoltatásra, javításra és a summák elkészítésére. Számoljunk vissza az előszó megírásától, 1589. január 1-től közel három évet: 1586 tavaszát kapjuk, ekkor Károlyi Tállyán prédikátor, egy év leforgása alatt meghal a második felesége és három gyereke,¹⁷ valamint itteni patrónusai, Mágocsy András és Gáspár,¹⁸ s ő maga is 1587 tavasza körül visszatér Göncre.¹⁹ Ez alatt az egy év alatt nem sokat dolgozhatott, s nyilván csak akkor

¹³ SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968. 415.

¹⁴ MOLNÁR József, *i. m.* 333.

¹⁵ VARJAS Béla, *ItK* 1964. 714–715.

¹⁶ RMK. I. 411.

¹⁷ RMK. III. 766

¹⁸ SZABÓ András, *i. m.*

¹⁹ ZOVÁNYI Jenő, *Mettől meddig volt Károlyi Gáspár tállyai pap és meddig gönci*. Prot. Sz. 1934. 369–370.

Ego Caspar Carolus, Pastor et senior
ecclesie Gmriensis, testificor hinc
proferens, mihi integre & plenarie
satisfactum esse ab egregio Petro
Nepi Bonijai, de Undecima Rnor
Mort Casar, bona fide restitutum
esse quartam ex decima quod his
Luis testam esse volui. Actum
in Gmri die Simonis. 1575.

1574
60
Ego Caspar Carolus pastor & senior Ecclesie Gmriensis
testificor hinc proferens, quod dñs Petrus
Luis de Rimlo dñge mihi plenarie satisfac-
ta, et contenti reddidit de quarta prosumpta
mihi ex decima Mort Regis nre Casar in Gmri
1574 10 Aug.

Érdie az vas az abzést es grézet.
Érdet es gazdag ságot az pra dára uetem pénz nélkül az te
te határidőben.

tégedet az te ellenéjéshős az földre melljet nem látal: mert
ak jó tüze tj ellenetek föl geriedetl.

Érdam emlékezzél meg rólam, es látogass meg engemet, es menz meg
en ellenéjéimtől, az te haragodnak halaszásában ne uégi ki engemet: j
isogi te erőtted szennvedem az gyalázatol.

ikor az te beféded ielen uolt, beljet adtam annak, es az te beféded én né:
e uolt, es az én szüemnek uigajágám: mert az te nenedről neustetem
Ra Istene.

am az csúfolóknak gúlekedéseben, es nem örüendéstem, az te kése:
redül üttem: mert bürgosággal töltötél engemet.

Mert leszen az én faidalmam örökké való, es az én ueremetem gígáshatar:
Lemél éimékem mint az albatatár hazug pataknek foliája. m.

m Az az. Ha engemet te el baginal, holott örökké föl fogatad az te háradnak gondját,
hasonló lémmel az patakhoz vagy forráshoz, mellből ki fogi hamar az víz.

19. Amak okairt az t mondja az VR: Ha meg térende sz, éms meg tértlek te:
edeb, es én előttöm állasz, es ha el ualasztod az iót az hituántól, leszmint az én
zám: Terienek meg ök te hozzád, dete ne terij ö hozzáok.

20. Es adlak tégedet es népedet erős bástiánul, es u:
vőzhetnek meg: Mert én te ueléd ugiok, hoi meg társjal, es meg szabaduljak
tégedet, az t mondja az VR.

21. Es meg szabadulak tégedet az hitetleneknek ma
ból, es ki néselek az erőflek.

XVI RESZ

Az Jsem az Prophétat az meg hitin hgy
mag 2. azok az ne Rapovisón minel hgyi az
k öntkeznék, meg hitin az his hgyi se gyalmasz huzho se öröme
edetes hárba ne menni. Az, emm az. népnek bünüket az
mondja meg ies ö uájok sennnyját mond.

1. S'olla az VR éimékem, monduán:
2. Ne uégi magadnak feleséget, es nem leszenk tenked siad sem leámid itt ez belien.
3. Mert az t mondja az VR az fiak es az leániok felől, kik ez belien születetnek,
es az amik felől kik kúlik azokat, es az amik felől az kik nemzettek azokat
itt ez földön.

Az az. Ök te ellened vas ter:
mesték legnek, de en az
te ocalmazodna erővel hgyi
Az az. Ugi hgyi meg nem uale
hatol. Vagy, ha az az
Az az. hgyi Uale az
szalagant, hgyi az
a bnyly hgyi.

tudni illik, mit szeker
dehaz en ellenéjéimél.
Az az. Minel hgyi tudom
hgyi az te nepel ellen való
haragodat halasztod. Ne
uégi ki azért ez ualagol, mig
len latandom az bgyi szallag.
Az betűben igi uagion:
Az te beféded meg talal
taak, es meg-ellen azoz
kat.

Az az. Minel hgyi te read
es az en tisztemre néstem,
hgyi Prophétusa tétel engem
met; szialk egiedöl üttem,
az az, meg uantam magamat
mindetől, es ez az en
tisztemben íartam, misel hgy
szerelemen uale bossad.

Az az. Ha magadot az ök
gonoszok közt szem adad,
hanem azoktól el gyalas-
tad magad, meg erőflek
tegedet hoi nekem föl:
galbas.

Az az. Ugi hgyi
hgyi meg az hgyi
hgyi az az, az
hgyi az az, az
hgyi az az, az

M. I. 1028
Könyvtár
1028
1028

4. Keserves halállal halnak meg, nem sirattatnak, es el nem
 néijá léstnek ez földnek szinén: fequier es döög halál miatt
 léstzen az ő testek az égi madaraknak es az földnek nadam.

Art icleny, edrel az szin,
 hogy nem leszen meklok
 abra hogy siratnak
 es tisztelesnek azzal,
 az mivel az hallokat
 szoktak tisztelni.

az mit az poganiok
 tiszteletnek az szinok.

Az betiben iyi nagion:
 Es nem adnak nekik
 gasztalo poharot.

5. Mert azé mondgia az VR: Ne menj az siralmas ház,
 pedig se ne inditassál ő évöttek: Mert az én békeségemet es
 azé mondgia az VR: az én irgalmaságomat es kegyelmességemet

6. Es meg halnak mind az nagyok s mind az kicsinek ez földön
 el őket, sem sirattiak őket, es nem metelik magokat, sem baiokat lej

7. Es az keieket nem uerik ökre, hogy őket uigasztalják az meg
 nem uigasztallják őket az ő atiak es anyiak felől.

8. Az lakodalom házba is be ne menj, hogy le ülj ulelek az étel

9. Mert azé mondgia az Szeregeknek VR: az Izraelnek szu
 szem imen ez hegydt az tj szemetek elöte az tj idötökben, az uigajay
 örömekek szauat, az vö legimiek es az meny aszkomak szauat.

10. Es léstzen mikor meg mondod ez népnek mind az ez szokat, es azé mon
 neked: miere mondat az VR mi felőlünk mind ezt az nagy gonoszt: Es miere
 az mi álnokjagunk: Es melyek az mi bününk, melliel uetkezünk az mi VR
 Istenuk ellen?

11. Akkoron mondat nekik: Azért hogy el hattanak az ti atjaitok engem
 azé mondgia az VR: es igen Istenek után mentenek, es nekik szolgáltnak
 es imadtak őket, es el hattanak engemet es az én törvéniemet meg nem

12. Es ti gonoszok el czelekedtetek hogy sem mint az ti atjaitok: es imé
 ti el indultatok, nemi az ti gonosz küneteknek keménysége után, hogy am
 hogy engemet nem hal

13. Azért lej a
 ti atjaitok, seket es földről, az földre melljet tj nem láttatok sem az
 legielmésék tj az idegen Isteneknek nappal es éjél, mert meg ne

14. Azért mé el önek az napok azé mondgia az VR: es többé nem mondgiak:
 Es az VR ki ki hozta az Izraelnek fiait Egyiptomnak földéből:

15. Hanem azé mondgiak: Es az VR, ki ki hozta az Izraelnek fiait az Egipt
 nak földéből, melljelre szankuettete uala őket, minek utáma uiszfza hozom
 őket az ő földökbe, melliel adtam az ő atiaknak

16. Imé én küldök az sok halászokhoz, azé mondgia az VR: es meg halasztat
 nak, es amak utáma el küldök az sok vadászokhoz, es ki uadásszedek őket min
 den hegydt es minden halomból, es az kö szikláknak basadéknakból.

27. Szola pedig az ur Jeremiának mindutánna az király meg égette vala az könyvet, es az beszédet mellicket Baruch az Jeremiának szájaból ist vna, mond:

28. Teris uisza es uegi más könyvet es ird belé mind az előbbi szöket ^{uán. 20} mellick ualának az előbbi könyben, mellicet Joacim az Juda királia meg égetett. 21

29. Es az Joacimnak az Juda királjának mondmeg: azt mongia az ur: Te égetted meg ez könyvet, monduán: Miért irtal ilyen dolgokat az könyben. ²⁰ Kétségneként elim az Babylomai király, es el uejti ez földet, es el uejti belöte az embert es minden állatot.

30. Azért azt mongia az ur Joacim felöl az Juda királia felöl: Nem en neki helybe való az ki az Dáuid királi szelibe állion, es az m holt el uejtetik nappal az hevre, es az dege éhza.

31. Es meg brnt etöm ²⁰ tötet es az ²⁰ maguar es az ²⁰ szolgálit az ²⁰ sagokért: es reaiok hozom es az Jerusálembeli polgárookra, es az Juda férfaira mind az gonoszt mellől szólottá ²⁰ tötök, es ne fogadtak.

32. Azért akkoron Jeremiás más könyvet uónl ²⁰ zében es ada Baruchnak az irás tudó Neria'snak fiának, es ²⁰ irá abbaj az Jeremiás szájaból mind az szöket, mellick ualának az könyben, mellicet Joacim az Juda királia meg égetett uala az törzben: Es annak felötte többet irának belé kik ifjónok ualának az előbb iekhoz.

XXXVII. Ref

Nykor az Nabucodonozor király el szállt uolna Jerusálem aföl. Kild Sedechiás Jeremiához hígi ismek kömöröpien, meg mondin az Prophecia hígi misza ²⁰ az Nab. király hada es meg uisza ²⁰ nsálemut. Meg fogiak Jeremiás, az fömlötbe uek, es ²⁰ üi elő nívj öks, es ö töte minnek máma tudakolott volna. ²⁰ az fömlötbe, hanem annak felső részbe az fohh'ba. ²⁰

30

alkodott pedig az Sedechiás király az Josiásnak fia Jechomas Joachimnak fia vala, kit az Nabugodonozor az Babylomai Judának földében királia tett vala. ²⁰

nem halgata sem ²⁰ sem az ²⁰ szolgálit, sem az földnek nepe az at mellicet szólott uala az Jeremiás Prophecia által.

1 Kildé Sedechiás király fuchalt az Selemiának fiát, es ²⁰ Mahiás kapnak fiát Jeremiás Propheciához, monduán: ²⁰ igy mi erőttünk az mi urunknak fstemneknek. ²⁰

9/0/83

a
2 Zambdon
vater.

4. Jeremias pedig be és ki megien uala az kötség között, mert meg az tom. lötzben
de nem vétettek vala ötet.

5. Az Pharaó serege pedig ki iött uala Aegyptomból: Es az Chaldausok meg
nallottak uala kik meg szatlottak uala Jerusálemet ez hírt & felölték, es azonnal
el hagiák Jerusálemet.

6. Es szóla akkoron az ur Jeremias az Irophétának, monduán.

7. Azt mondja az Izraelnek ura Istene, Ezt mondiatok az Juda királjának
nak, az ki el kirtótt titeket én hozzám, hogi meg kérdénetek engemet: Ime az
Pharaónak serege az ki ki iött az ti segitfértéte, uisza megien Aegyptomnak földébe.

8. Es uisza tenek az Chaldausok es ostromollak ez uarost, es meg u
ötet es meg égetik tüzrel.

9. Azt mondja az ur, ne tsalliatok meg az ti lelketeket, monduán
fogva elmennék mi volunk az Chaldausok: mert nem memek el.

10. Mert ha az egész Chaldausoknak sereget meg ueritekis, kik ostrom
titeket, es maradnak közzölök tjak az meg sebecsültek, megis minden je
az sátorából, es meg égetik tüzrel az uarost.

11. Es lön mindkutatna az Chaldausoknak serege fel méne Jerusálemből
az Pharaónak serege miatt.

12. Ki méne Jeremias Jerusálemből hogi menne az Beniaminnak földé
hogi el vonná magát az köslegtől: mert az köség között vala.

13. Mikoron peng az Beniaminnak kapujában volna, es ott uolna a
nagy kinek neve vala Jerias az Selemiának fia, melly Selemias Hanamájnak
vala, meg fogá Jeremias Irophétát, es monda: Az Chaldausokhoz szök

14. Es monda Jeremias: Hamisat szólasz, mert ne szököm az
es nem halla meg az beszédét, es meg fogá Jerias Jeremiást, es uiv

15. Es meg háraguának az urak Jeremiásra, es meg uerték
az jeg házban az irás tudó Jonathamnak házában, mert azt az háza

16. Es mikoron Jeremias be ment uolna a tom. lötzbe, es az helpe az
holott az foglók ualának, es Jeremias ott ok napig uolt uolna:

17. Végre elbotjátá Sedechias király es előhozata ötöt: Es me
az király az hazánál titkon, es monda: Az urnac szauac ez
Jeremias, az é: Annak fölötté monda neki, Az Babilomai királyk

18. Es monda Jeremias az Sedechias kiráinak. Mit ueték
az te szolgaid ellen: es az köség ellen, hogi be uerttéll engém.

foghatott újra nagyobb ütemben munkához, amikor Rákóczi Zsigmond támogatásával 1588-ban a kinyomtatás is elérhető közelségbe került. Ebből következik, hogy az általa és ismeretlen segítőtársai által készített nyers fordítási alapszövegek 1586-ra nagyrészt már készen lehettek, így a munkatársakul számbajöhető 1586 előtt élő személyek kellett legyenek. Ebbe az időhatárba például még az 1585-ben Szepsiben, Károlyi seniorátusában meghalt Paksi Cormaeus Mihály is kis túréssel belefér,²⁰ őrála több forrásból is ismert nagy nyelvtudása és tehetsége.²¹ Az egész bibliafordítási vállalkozás pedig ezek szerint már valamikor az 1570-es évek második felében elkezdődhetett, hisz bármennyire másodlagos forrásokat használtak is a fordítók, a kor adott körülményei és a mindennapi prédikátori kötelezettségeik mellett ehhez sok idő kellett.

A végeredményt eddig is ismertük, most a vizsolyi Biblia elkészítésének folyamatát és módszereit is láthattuk, s újabb bizonyítékát kaptuk annak, mennyire nem egy ember munkája volt, s mennyire nem egységes mű: gondoljunk csak a kézirat lapszámozására, amely könyvenként újakezdődött. Igazat kell újra adnunk (szűkebb értelemben is) Németh Lászlónak, aki ezt írta: a „Károlyi Gáspár név voltaképp egy kollektív erőfeszítés neve.”²²

örös Imre

FJ. KÖLESÉRI SÁMUEL LEVELE SCHEUCHZER ZÜRICHI PROFESSZORHOZ

A XVII. századi Erdély nevezetes polihisztoráról, ifj. Köleséri Sámuelről (1663–1732) azt írja Bod Péter, hogy „nem tartottak az ő idejében a két Hazában hozzá hasonló tudós embert”¹ 3500 kötetes könyvtára és kiterjedt levelezése – Jakó Zsigmond szavaival – „művelődés-közvetítő szerep”-et biztosított számára.² Az erdélyi aranybányászat múltját és jelenét bemutató, *Auraria Romano-Dacica* című könyvének megjelenése (1717) után az angol Royal Society éppúgy tagjává választotta, mint a pétervári és a padovai akadémia.³

Az alábbiakban Kölesérinek egy olyan, a szakirodalomban eddig nem említett levelére hívjuk fel a figyelmet, amely egyrészt újabb bizonyítékát adja az európai tudományos élettel fenntartott eleven kapcsolatainak, másrészt jól tükrözi szemléletének sajátos, a természettudományi érdeklődést az irodalmi–művelődéstörténeti hagyományok tiszteletével egyesítő vonásait.

Az a témakör, amelyhez Köleséri hozzászól, a XVIII. század legelején kialakuló őslénytan. A hegyekben található tengeri kővületeket régebben csak a természet szeszélyes játékának tekintették. Johann Jacob Scheuchzer (1672–1733) zürichi professzor ezzel szemben, az angol Thomas Burnet és John Woodward nyomán, kialakította azt az új elméletet, amely szerint a kővületek a vízözön által elpusztított állat- és növényfajok maradványai.⁴ Ma már naivnak tűnő véleménye a maga korában

²⁰ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. K. LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. 451.

²¹ *Történelmi Közlemények Abaúj–Torna Vármegye és Kassa Múltjából* 1910. 166. VERESS Imre, *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*. Bp. 1915. 237.

²² NÉMETH László, *A vizsolyi Biblia*, in *Az én katedrám*. Bp. 1975. 100.

¹ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1766. 151.

² JAKÓ Zsigmond, *A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Köleséri Sámuel levelezésének tükrében*, NyItudK Cluj–Kolozsvár, 1969. 56.

³ FALLER Jenő, *Köleséri Sámuel (1663–1732) élete és munkássága*, Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat, 1968. 648–649.

⁴ BURNET, Thomas, *Telluris Theoria sacra*. London, 1680.; WOODWARD, John, *An Essay toward a Natural History of the Earth*, London, 1695.; SCHEUCHZER, Johann Jacob, *Herbarium diluvianum*, Zürich, 1716. WOODWARD például azt állítja, hogy a kővületek egytől egyig annak az évszázadnak megfelelő állapotban őrizték meg a növényeket, amelyikben Mózes szerint a vízözön elpusztította a földet (l. az 1735-ös francia kiadás 43–44. lapján). – SCHEUCHZER főműve, a Biblia természetrajzát bemutató, monumentális *Physica sacra*, későbbi, mint Köleséri levele.

rendkívül jelentős előrelépés volt, mert az élőlények vizsgálatában először érvényesítette valamilyen formában a történetiség szempontját. Köleséri hagyatékának leltárából tudjuk, hogy az erdélyi tudós könyvtárának megvoltak Burnet, Woodward, főként pedig Scheuchzer művei: a lajstrom ez utóbbi szerzőtől nem kevesebb, mint hét könyvet sorol fel, nem számítva „Nova Litteraria Helvetica” című folyóiratát.⁵

Köleséri azonban nem maradt meg a pusztá érdeklődésnél: a kövületekkel kapcsolatban levélle fordult Scheuchzerhez, aki azután e levél sorait érvként használta fel Louis Bourguet neuchâtel professzorral folytatott vitájában. Bourguet ugyanis azt állította, hogy a „Nummulites” (franciául „pierres lenticulaires”) nevű, érme alakú kövületek nem voltak önálló élőlények, csupán az „Ammon kürtje” nevű puhatestűek („Ammonites”) házának fedeléül szolgáltak. Scheuchzer Köleséire hivatkozik, aki az Erdélyben fönmaradt nummulitek elképesztően nagy számáról ír, de nem említi, hogy a közelükben ammonitek is lennének, s ez valószínűtlenné teszi Bourguet föltevését. Zürichi kollégájának vitairatát Bourguet belefoglalja *Lettres philosophiques sur la formation des sels et des cristaux* című könyvének⁶ előszavába, hogy utána megadhassa rá a maga válaszát. (Ez utóbbi most nem lényeges számunkra.) Scheuchzer írásának szóban forgó részlete – benne az általa is kurzivált, latin nyelvű Köleséri-idezettel – a következőképpen hangzik:

Je passe aux *Pierres Lenticulaires*, qui ont aussi leurs fatalités. Si nous croions les habitans de Transilvanie, ce sont des Monnoies petrifiées par un Miracle, pour éblouir les yeux des ennemis, & pour sauver les fuyards. Elles sont en si grand nombre vers le *Grand Varadin*, que si l'on pouvoit reproduire l'Or, ce País seroit toujours disputé entre l'Empereur & la Porte. *Tanta figurarum horum Lapidum diversae magnitudinis post Claudiopolim Transilvaniae via qua itur Magno-Varadinum in Hungariam ad bina fere millieria inventur copia, ut si virtute novae cujusdam Alchymiae Lapidus isti in materiam transmuntentur Monetae, cujus praeferunt figuram, Regum aequarent Thesaurus, fornicibusque conservandis non unis, prout Darii Thesauri in Montanis prope ad haec loca sitis, vel etiam Trajani in Hunyadensibus occultari a Nugatoribus perhibentur, sed justum Montem aequantibus receptaculis indigerent.* Ce sont les paroles d'une Lettre de l'illustre Mr. *Koleseri de Keres-eer* Chancelier de Transilvanie du 20 Juin 1725.⁷

Céljának megfelelően Scheuchzer egyedül azt a részt idézi szó szerint az erdélyi tudós leveléből, amelyik szemléletes képekkel érzékelteti a nummulitek nagy mennyiségét, s csak mintegy futólag emlékezik meg a hozzájuk fűződő Szent László-legendáról, amelynek itt felismerhető változata szerint a menekülő magyar király aranypénzt szórt az őt üldöző pogányok elé, hogy azok kapzsi módon inkább a kincsekre vessék magukat – ám kezük között a pénz kővé változott.⁸ A szigorúan természet-tudományos szempontokhoz ragaszkodó zürichi professzort kevésbé érdekelte az erdélyi néphit. Annál inkább Köleséri Sámuel, aki a rövid levélrészletben a Szent László-legendán kívül, jellemző módon,

⁵ BERTÓK Lajos, *Iffabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka*, in *A debreceni KLTE Könyvtárának Évkönyve*, 1955/II. passim.

⁶ Amsterdam, 1729.

⁷ „Rátérek a nummulitekre, amelyeknek szintén megvan a maguk sorsa. Ha hiszünk Erdély lakóinak, akkor ezek egy csoda által kővé vált pénzdarabok, amelyeknek el kellett kápráztatniuk az ellenség szemét, és megmenteniük a menekülőket. Oly nagy számban találhatók *Nagyvárad* felé, hogy ha vissza lehetne nyerni az aranyat, akkor ezért az országért még mindig küzdené egymással a császár és a Porta. *E különböző nagyságú kövületeknek oly nagy bősége található az erdélyi Kolozsvár után, a Magyarországra, Nagyvárad felé vezető úton mintegy két mérföldnyire, hogy ha az alkimia valamiféle új erejével ezek a kővek olyan pénz anyagává változnának, amelyeknek az alakját többnyire mutatják a királyok kincsével érnének fel, s megőrzésükre nem csupán akkora boltozatos pincékre volna szükség, mint amilyenekbe a szóbeszéd szerint Darius kincseit az e helyhez közel eső – vagy Trajanusét a Hunyad megyei – hegyekben elrejtették, hanem éppenséggel hegy nagyságú raktárakra Ezek a kiváló Keres-eeri Köleséri úr, erdélyi kancellár 1725. június 20-i levelének szavai.”*

⁸ A legenda változataival kapcsolatban I. HORVÁTH Cyrill, *Szent László-legendáink eredetéről* Bp. 1928. 42–50. és BERZE NAGY János, *A Szent László pénzéről szóló monda népmesei kapcsolatai*, Eth. 1925. 97–105.

még a Darius és Trajanus kincseinek rejtékelyéről szóló mondákra is utal. Nem mintha igaznak vélte volna őket. Az irodalomtörténeti kézikönyv által⁹ joggal hangsúlyozott honismereti koncepciójába azonban, úgy látszik, nemcsak a táj fizikai adottságai és a velük kapcsolatos történeti adatok tartoztak bele, hanem a néphiedelmek világának megőrzése is, érdekes elemmel gazdagítva mélyen átélte patriotizmusát.

Enyedi Sándor

ARANKA GYÖRGY ÉS SZRÓGH SÁMUEL LEVELEZÉSE

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tevékenysége, sikerei és kudarcai nem érthetők meg a Társaság levelezési anyagának ismerete nélkül. A XVIII. század utolsó évtizedének Erdélyében létrejött társaság kezdetétől fogva feladatának tekintette, hogy kapcsolatot építsen ki a történelmi Magyarország területén elszórtan élő írakkal, tudósokkal, sőt a társaság „titoknokának”, azaz titkárnak arra is volt gondja, hogy a Bécsben élő magyarokat is megkeresse, és a külföldi – elsősorban a német protestáns egyetemeken tanuló ifjakkal is megtalálja az együttműködés lehetőségeit. Aranka György gazdag levelezése ezért lehet értékes forrásanyag a társaság működési mechanizmusának a megértéséhez; Aranka levelei a társaság kívánalmait, igényeit, elvárásait közvetítették a működési székhelytől, Marosvásárhelytől távol élő „munkás társakhoz”, akik – különböző témakörökben járultak hozzá az ismeretek bővítéséhez, s az Arankához érkező válaszlevelek visszajelzései voltak annak a hatásnak, amelyet a maga korában a Társaság munkájával kifejtett. A Kazinczy-levelezés mellett a korszak – a XVIII. század végének, XIX. század elejének – forrás értékű levelezéséről van szó, amelyből – a levelek nagy számát tekintve – csak elenyészően kevés látott napvilágot. Aranka György 1817-ben bekövetkezett halála után az összegyűjtött anyag sorsa viszontagságosan alakult, s a történelem viharaiban – két világháború dúlásának idején az Aranka-levelezés darabjai sem kerülhették el a részleges pusztulást, számos Aranka-levél például a budapesti Országos Levéltárban égett el. A háborút megelőző években Jancsó Elemér fogott hozzá a levelek összegyűjtésének fáradságos munkájához, s a háború után dolgozatában összegzi az Aranka-levelezés fontosabb tanulságait.¹ Jancsó Elemér 1947-ben közreadott dolgozatában arról értesít, hogy a társaság összegyűjtött iratai 1 kötetet tesznek ki, a levelezés 4 kötete pedig várja a közeli megjelenést. Az iratok évek múlva megjelentek,² a levelezésből azóta is csak néhány kisebb egység látott napvilágot. A gyűjtőmunka lezárását és az anyag végleges összeállítását megnehezíti az, hogy a második világháború pusztításait átvészelő levelek ma legalább 4 országban találhatóak, igaz, hogy a legtöbb Erdélyben és Magyarországon.

A teljes munka befejezéséig előbbre lépést jelent a forrásfeltárásban a szerényebb célkitűzés: egy-egy levelezési egység megjelentetése. A személyi vonatkozásokban bővelkedő anyag kiegészítheti a korszak művelődési életéről szerzett ismereteinket csakúgy, mint ahogy kevésbé ismert írói vagy tudósi portrékat világíthat meg, s az időnként megjelentett kisebb levelezési egységek betekintést nyújtanak a Társaság szerteágazó kapcsolataiba.

Ezúttal Aranka György és Szrógh Sámuel levelezését szeretnénk közzétenni, olyan töredékesen, ahogy az ma még megtalálható. A Borsod megyei, miskolci „prókátor” és a marosvásárhelyi Királyi Tábla bírójának levelezéséből a Szrógh által írottak maradtak meg nagyobb számban, ami nem véletlen, hiszen Aranka életében gyűjtötte a leveleket, Szrógh valószínűleg nem. Így történhetett, hogy az Aranka által írott (a hivatkozásokból kiderül), számos levélből mindössze egy maradt meg, mégpedig éppen az, amelyben tudtul adja levelező társának, hogy: „*A Magyar Társaságot sok ügyel bajjal*” megindította, s „*a Több jó Erdemes Hazafiat is bátorkodom ezennel különönsenn is magam mellé Társnak hívni . . .*”

Aranka és Szrógh kapcsolata még akkor kezdődött, amikor ez utóbbi Pesten tanulta a prókátor-ságot: II. József halálát megelőző és követő években. A Pesten ekkoriban tanuló ifjúság a történelmi

⁹ II. 466.

¹ *Aranka György levelezése*, Kolozsvár, 1947. A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása, 20.

² JANCSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955.

események hatására a cselekvés lehetőségének a pillanatát érzi, ekkor alakul meg az első magyar színtársulat, amelynek támogatói részben a tanuló ifjúság köréből kerülnek ki. Egy időben tanul Pesten Szrógh Sámuel, ügyvédjelölt, és az erdélyi származású Soós Márton orvostanhallgató. Szrógh versei megjelennek az 1792-es Magyar Kurirban is,³ néhány elkészült kézirat mellett még ugyanez évben jön ki a sajtó alól Kronegh Friedrik: *Kodrus* című szomorújátékának fordítása.⁴ Soós Márton, aki egyik „kovásza” az első magyar színtársulatnak, a nem mindennapi esemény színdarabok írására és fordítására ragadtatja, mint ahogy maga írja a Magyar Kurirban: „*édes Anyai nyelve ditsőségének, tsekély tehetsége szerint való elé-mozáltásra czélozó szándékának megbizonyítására...*”⁵ Mindezt azért iktattuk ide, mert a Szrógh–Aranka közötti kapcsolatfelvételt minden valószínűség szerint Soós Márton közvetítette. De Szrógh 1792-ben bevégi tanulmányait, elfoglalja miskolci állását, s egyre kevesebb ideje jut az irodalommal foglalkozni. Miskolcon viszont több mint egy évtizedig istápolja a későbbi években a magyar színjátszást. Az utolsó, 1806-ból származó Szrógh-levél⁶ azt bizonyítja, hogy Aranka–Szrógh kapcsolata az évek során nem szakadt meg, s bizonyára még folytatódott a későbbi években is. 1793-ban Soós is elhagyja Pestet, Erdélyben Désen lesz megyei orvos, és vidéki munkája mellett már nem jut ideje az irodalommal, színészettel behatóbban foglalkozni. Viszont a Szrógh–Aranka-kapcsolatnak van egy konkrétabb vonatkozása is: Aranka művei közül még 1790-ben német nyelvre lefordítja *Az anglus és magyar igazgatásnak egybevezetése* című dolgozatát.⁷ Köztudomású, hogy Kazinczy Ferenc nem volt elragadtatva Aranka műveinek értékétől; ez a dolgozat a kevés kivételek közé tartozik. Kéziratban olvasva a művet, megbecsülhetetlen kincsnek tartotta, amelyet szeretett volna sürgősen az Orpheus olvasóihoz is eljuttatni. A mű haladó mondanivalója miatt számíthatott a cenzúra gáncsoskodására, ezért meglepte Kazinczyt, amikor még 1791-ben megkapta a név nélküli Kolozsváron megjelent példányt. De még ekkor sem mond le arról a szándékáról, hogy Aranka írását „velejét kiszedve” az Orpheusban valamikor közzétegye.

Szrógh Sámuelnek és Aranka Györgynek a jogi pálya biztosította az állandó megélhetést. Az utolsó, 1806-ból fennmaradt levél tanúsága szerint mindkettőjüket foglalkoztatta a mindennapi élet jogi kifejezésének a megmagyarosítása.

Szrógh élete egyik fő művének a Palestinát⁸ tekintette, amelyet még kéziratban juttatott el Arankához. A sors iróniája, hogy a mű több mint másfél évtizedes késéssel, éppen Aranka halálának évében látott napvilágot.

Aranka többször írt levelet Miskolcra, és többször kapott választ onnét. De a legtartósabb kapcsolatot a miskolciak közül éppen Szrógh Sámuellel építette ki, aki 1829-ben bekövetkezett haláláig városának egyik kiemelkedő alakja volt, s akit Déryné is méltónak tartott a megőrkítésre.⁹

Az alábbiakban a következő leveleket közöljük:

1. Szrógh Sámuel Arankához, Pesten, 1791. júl. 14.
2. Szrógh Sámuel Arankához, Pesth, 1792. jún. 28.
3. Szrógh Sámuel Arankához, Miskolc, 1792. aug. 3.
4. Szrógh Sámuel Arankához, Miskolc, 1793. febr. 16.
5. Szrógh Sámuel Arankához, Kazintz, 1793. április 16.
6. Aranka Szrógh Sámuelhez, Marosvásárhely, 1794. ápr. 21.
7. Szrógh Sámuel Arankához, Miskolc, 1806. nov. 6.

³ Magyar Kurir, 1792/21. sz.

⁴ *Kodrus*. Szomorújáték. Ugy mint Kronegh J. Fridrik zászlós úr német verseiből magyar versekbe foglalta Szrógh Sámuel. Pest, 1792.

⁵ Magyar Kurir, 1791. 39. sz. 609–610.

⁶ Eredetije a volt Erdélyi Múzeum Egyesület kolozsvári levéltárában. Aranka-gyűjtemény.

⁷ *Vergleichung zwischen Englands und Ungarns Regierungsform. Oder: Ein Wort an diejenungen, von welchen die Ungarn für unruhige Köpfe gehalten werden.* Aus dem Ungarischen übersetzt und vermehrt. (Hely nélkül.) 1791.

⁸ *Palestrina, vagy is a szent földnek jelen való állapotja.* Miskolcz, 1817.

⁹ *Déryné emlékezései* 1–2. k. Kiadta és bevezetővel ellátta RÉZ Pál. Bp. 1955. I. k. 244, 276.

Méltóságos Tanácsos Úr!

Kérkedhetek ugyan azzal, hogy én a' Méltóságod tisztelői között, bár legcsekélyebb, de igaz tisztelője Méltóságodnak régolta ott vagyok; nem mondhatom mindazáltal azt, hogy ez a' tisztelet vett volna engemet arra, hogy Méltóságodnak egy nevezetes Magyar Munkátskáját Németre igyekezzem fordítani: mert ez még inkább tiltott volna engemet a' Méltóságod magas Gondolatinak majmozások-tul; más pedig az, hogy a' midőn a' nevezett Könyvetskének első olvasása mellett ebéli ösztönömet érzettem 's immár munkássan is követtem, annak Nagy érdemű Írója előttem titokban vala. Hanem meg-lehet az, hogy a' vagy csak valamely gyenge hasonlatosság 's meg-egyezés az én Nemzetem eránt való foganatlan Szeretetem és a' Méltóságodnak maga Hazája eránt való hathatos buzgósága között – 's vagy csak a' célunk egy lehetett, ha nem egy eránt vihettük-is azt véghez. – Német remeket mutatok tehát Méltóságod előtt, a' Méltóságod Magyar Formája után csekély tehetségemhez képest; de bezzeg! ha majd reá sem fog arra Méltóságod ismérni? Én ugyan törekedtem hiven fordítani, és hogy még-is belőlle némelly részetske kimaradott: annak oka az idevaló Könyv- vizgálásnak irigy fősvénysége. Ugyan ez okozta azt-is, hogy a' Méltóságod helyes Munkáját- talán helytelen tóldalékokkal is – tóldoztam, foldoztam: mert itten másképen nem láthatott volna világot (ámbar minden mesterségemet meg- vetettem, eleget hartzoltam mellette, eleget magyaráztam a' Papi Censorok előtt) hogy pedig másúvá küldhettem volna vizgáltatni, 's nyomtattatni, abban módon nem vólt. Ditsekedhetek mindazonáltal azzal, hogy ezen formában-is sok érdemes Méltóságok előtt kedvességet találtunk velle, a' kik között különösen M[éltóságos] B[író] Orczy László¹⁰ és Almásky Pál¹¹ Eő Kegyelmisségeket örömmel említhetem. Reménylem hát, Méltóságod-is kegyes lész meg-engedni, a' mit bölts célja ellen találtam volna- jó feltétellel- hozzá ragasztani.

Száz Nyomatványokat bátorkodtam Méltóságodnak illetén alázatos kérésem mellett küldeni, hogy azokat kegyessen méltóztasson valamely Könyvárros által el-adattatni; (:hogy ha talán a' Szászok közt el-kelnének 5 garasával, én is úgy vásároltam itten a' Magyart:) a' mellyek pedig papírossal vannak bé-borítva, azokkal Méltóságodnak udvarlok: – sőt mindösszevességgel-is Méltóságod udvarlására tészem-ki, ha Méltóságodnak tetszik belöllök 's általok Másoknak-is kedveskedni – ha ugyan kedves- kedést érdemelhet ilyen öltözetben is. Alkalmatlankodok még valami másféle Apróságokkal is Méltó- ságodnak, a' mellyeknek ottan lehető árakat itten meg-nem merem határozni;) noha itten két-két garasonon kelnek:) hanem a' mint el adhatják, adják-el úgy az odaváló Könyvárrosok: örökös kötelese lészek Méltóságodnak ebéli drága Szolgáltatjáért. – Nem ok nélkül írta, Méltóságos Uram, egy valaki: hogy már ma a' pénzt-is érdem gyanánt lehet, kell tartani: mert igaz ez leg alább azokra nézve, a' kik Könyvetskéket botsátának-ki, 's azonban – a' pénznek nem léte miatt lehető érdemjeknek el rejtve kellett maradni. Éppen ez, ez a' nekem-is sorsul jutott akadály heverteti még ma-is ládám fenekén ez előtt néhány esztendőekkel egy magányos helyen készített Munkátskáimat. A' mellyek között az egyiket a' Palesztinának Maundrell szerint való Le-írását, a' Berlini Gyűjteményből (Sammlung:) fordítva 's már Utazókbul-is pótolva, körül belől 50 forintokon ki-lehetne nyomtattatni. Szeretném is, ha adódna benne módodom: mert mulattságos-is, hasznos-is lenne kivált a' Szent Irásra 's a' Keresztyén Vallásra nézve. – Talán M.[éltóságos] Grof Teleky¹² Jósef Úr Előmozdítom lenne benne, ha jelen volna, 's Gratzám lehetne Eő Kegyelmisségének ajánlani? Az idevaló Könyvárrosokkal, hoszszas utánnok való járásra-is sem mire sem mehetünk; de nem is csúda: a' midőn meg kell azt vallanunk, hogy még nem igen szorgossan vásároltatnak kedves Hazánkban az ő betség Portékájik. Többire magamat, Méltóságod Úri Kegyességébe ajánlván, fogyhatatlan alázatos tiszteletem mellett maradtam Méltóságos Uram,

Méltóságodnak Alázatos Szolgája
Pesten, 14. Juliusban 1791.

Szrógh Sámuel
Aranka megj: válaszoltam 13. Nov. 1791/

L:OSZK. Kt. Quart. Hung. 1994. 252–253.

¹⁰ Orczy László (1750–1807) Abauj megyei főispán

¹¹ Almásky Pál (1749–1821) I. Ferenc idején Arad megye főispánja, később a Királyi Tábla bírása.

¹² Teleki József (1738–1796) Koronaőr, műgyűjtő, író, Ugocsa megye főispánja.

Méltóságos Úr,
Igen nagy Erdemű Jóakaró Uram!

Pesth, 28^d. Jun. 1792.

Én a' Méltóságos Úrnak felettébb kegyes Levelét, ámbár későre, de csak ugyan már régen vettem különös örömemre; hogy eddig szüntelen szívemen viselt köteles válaszat halasztottam, oka volt, kiváltképpen az, hogy a' Méltóságos Úrnak kívántam volna egyszersmind két rendbéli Munkáskáimmal udvarlásomat tenni: de minthogy ez ideig sem készültek-meg, most pedig már Pestről a' Hazámba, Miskólczra induló félen vagyok, nem akarom ezen édes adósságomat magammal el-vinni.

Oly kötelezők voltak a' Méltóságos Úrnak hozzám küldött drága Leveli, hogy ha több okaim nem volnának-is, azok magok elégségesek lennének, hogy engem az én kedves Hazám további szolgálatjára, 's a' Méltóságos Úr örökös tiszteletére vonjanak. – Szívemből örültem azon, hogy erőtelen munkálkodásom kedvet találhatott. Sikere lehetett. Ki-kélt ugyan ama tudos de rossz szívű *Schlötzer*¹³ a'mi *Vergleichung* ellen ájúló dühötséggel, de hallom (mert még magam nem érkeztem olvasni) hogy újra emlékezik rolla a' maga *Staats Anzeigen*-jében, és ditsőségesen vissza-vonja 's pofozza magát: következésképpen igaz lett felőlle az a'mit Consil[iárius] Vay József Úr mondott, „hogy meg-motskolta a' Szamár (engedelmet kérek hogy így ki-írom:) Schlötzer a' *Vergleichung*ot”. – Már ha valami el-fogna belőlök Erdélyben kelni, legyen a' Méltóságos Úrnak az a' kegyessége, hogy vagy B.[áró] Inczedy György Ő N[agy]sága által *Serkébe*, vagy más lehető módon Miskólczra méltóztasson küldeni, akár az árokat, akár a' Könyvetskéket: mert én már a' nagy világot el hagyván, valamely homályos helyen igyekszek magamat meg-vonni.

A'mi a' 'Sidók Földéről való Munkámat illeti; az igen régen meg készült, egy Szent Atya tanátlására; mert most ugyan olyanokban nem törném -már azólta egy kevésé okosodott-fejemet, a'mint a' Méltóságos Úr igen böltsen meg-jegyzette. Van mindazáltal olyan-is benne, a'mi nem lézen unalmas az olvasásra, és ha B.[áró] Korda 'Sigmondné¹⁴ Asszony Ő N[agy]sága kinyomtatnatná, sokan meg-fognák velem együttl, Ő N[agy]ságának köszönni: mellyre nézve küldöm is, és alázatosan ajánlom ezen ide zárt kísértő Levelemet 's a' Kéz írást-is mellette. A'mellynek ha óhajtott következése lehetne azonnal repíteném az Ajánló-Levelt-is, mihelyt a' kegyes válasz értésemre fogna esni.

Már most a' Diétáról kellene írnom, de ez olly rövid volt, hogy ennek minden *Rezultat*umjait egy pipa dohány ki-szívása alatt el-fogják a' Méltóságos Úrnak az innen haza ment Uraságok beszélni. Én csak ezt jegyzem -meg reá- a'mi minket Kettőnket- tudom: egyaránt különösebben érdekel- hogy a' Magyar Nyelvnek az a'kivánt hajnal, melly szerint az a' Consiliumra-is bé-akart csuszni, kezd vala hasadni; de azt bizony az Ország Birája¹⁵ homálya bé-borította: a' Nyelv nagy lelkű szószóllóit mutatják az itt küldő csekély Versem; a'melleyeket én magam csak személyes a' Méltóságos Úr bets felett való kegyességébe ajánlván, soha meg-nem szűnő tiszteletemmel maradtam a' Méltóságos Úrnak

Alázatos Szolgája
Szőrh Sámuel.

NB. Csak ugyan olvastam ma a' *Staats Anzeigen* t¹⁶ ott vagyon Nr.66 a' *Vergleichung*: és már most meg-mutattatik ott is, hogy a' Könyvetskénk nem zenebonás. – De mindég igaz marad az, ha az *Anzeigent* ollyan Ember írja, a'ki Rabszolgasághoz szokott, és azt se tudja gondolni- annyival inkább érezni- hogy mi a' Magyar Szabadság?

OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/254–255.

¹³ Schlötzer Ágost., azaz: Schlötzer, Ludwig August, (1735–1809) a göttingai egyetem tanára, aki több ízben foglalkozott a magyar nyelvvel, és a magyar történelemmel.

¹⁴ Korda Zsigmondné, szül. Bánffy Zsuzsa.

¹⁵ Valószínűleg Zichy Károlyról van szó, aki 1788-tól 1795-ig töltötte be ezt a tisztséget.

¹⁶ Schlötzer által kiadott göttingai lap.

Méltóságos Uram!

Miskolcz, 3. Aug. 1792.

A' múlt Juniusnak a' végén adtam-álta Pesten Sós Márton¹⁷ Úrnak, két rendbéli Leveleimet 's a' Paléztina leírását, olly kéréssem mellett, hogy mind azokat Erdélybe küldeni ne terhelhetne: azok között volt a' Méltóságos Úrhoz is egy csekély Levélkém, a'melly el-érte-e általam intézett czélját, nem tudom. Azért, hogy ennek kézhez jutása eránt annál bizonyosabb lehessen, a' Mélt[óságos] Báró Inczedy György¹⁸ Úr Levele fedele alá rekesztve ajánlom Eő Nagyságának: ebben ugyan semmi újsággal nem kedveskedhetek, mert erre nézve ez a'mi földünk feletébb terméketlen, és mostan egyedül csak a' Subsidiüm,¹⁹ 's Honorarium felosztásán osztozik öszve-gyüllött Borsod V[árme]lygyénk, maga Gr.[óf] Majláth²⁰ V. Preses és Fő Ispányunk jelenlétében. Itt ugyan 's egyebütt-ez Országban, tudom azt, hogy többnyire étettel fogják ki tolni a' Fejedelem Szemét; mert mindennemű éhesünk elég van és betstelen, pénzünk pedig kevés: de tudom azt-is, hogy majd még inkább gondolkozik a' Király a' Magyar Termés, Productum, ki-vihetése felől, ha leszsz vagy 2,3 millió köből gabonája rakásban. — Újra alkalmazkodok a, Méltóságos Úrnak Könyvetském eránt, kérvén alázatossan, hogy a' megmaradtakat, a' Diétán lévő Magyar Országai Urak által ide küldeni méltóztasson; én is magamat a' Méltóságos Úr Szolgálatára és igaz tiszteletére holtig le-kötelezvéen bets felett való kegyes indulatiba ajánlott már a' Méltóságos Úrnak

Alázatos Szolgája
Szőgh Sámuel

L: OSZK. Kt. Quart. Hung. 1994. 256.

Méltóságos K.[irályi] Tábla-Bíró Úr,
nékem érdemem felett való Drága Jó Uram!

Még a' közelébb múlt Nyáron vala az az utolsó mindaz-álta igen, kedves Szerentsém, melly szerint én a' Méltóságos Úrnak egy csekély Levelet, és egy Magyar Országai új Könyvet küldhettem. Kézbe adatások felől mind addig bizonytalan voltam, a'míg tegnap előtt B.[áró] Inczedy Györgyné, Gróf Vass Ágnes Ő N[agy]sága Levelét nem vettem; a'mellyben íratik, hogy a' Méltóságos Úrnak szálló Levelemet ugyan csak a' Méltóságos Úr Testvére kezébe szolgáltatta fen tisztelt Grófné Ő Nagysága. Így tehát már bizonyos vagyok benne, hogy mind a' Levél, mind a' Könyv a' Méltóságos Úrhoz kerültek: de még-is csak meg vallom, sokkal kedvesebb lett volna előttem, ha a' Méltóságos Úr tulajdon drága Leveléből vehettem volna egyenes tudósítást, mind azon utolsó küldöttjeimnek, mind pedig a' Pestről, Orvos Soós Márton Úr eszközlése által, küldött *Paléztinámnak* vétele vagy nem vétele felől. — Valamelly örömit találja a' Szülő Anya a' maga fájdalommal el-szűlt akármitsodás-Magzatjának látásában: csak-nem hasonló gyönyörűségemre lenne énékem; ha a' Méltóságos Úr kegyes biztatásához képest, gr.[óf] Nemes Juliánna²¹ ezt éppen Neve Napján irom, az Isten éltesse azt a' jól-tévő Aszszonyságot!) B.[áró] Korda 'Sigmondné Ő N[agy]sága segedelme által ki nyomtatva szemlélném említett csekély Szüleményemet; - alázatossan esedezem tehát a' Méltóságos Úr előtt, méltóztasson engemet egy úri Válaszával meg-örvendeztetni, hogy én-is tudhassam annakutánna magamat mihez alkalmaztatni.

Mostanában egy új *Kodrus*omat segítette Tanátsos Vay József²² Úr világ-eleibe jönni: ebből-is melly örömet udvarolnék a' Méltóságos Úrnak, ha küldésének az utját fel találhatnám! Könnyen meg-lehet,

¹⁷ Soós Márton, erdélyi származású orvostanhallgató, aki cselekvően részt vett az első magyar szintársulat megalakításában; színdarabokat fordított és dolgozott át. Aranka több pesti társával Soós Mártonon keresztül tartotta a kapcsolatot.

¹⁸ Inczedy György, Inczedy Sámuel és Lészay Anna fia, feleségével, Vass Ágnessel támogatta a művelődési törekvéseket. Inczedy György 1810-ben halt meg, felesége Vass Ágnes 1818-ban.

¹⁹ subsidiüm — hadiadó

²⁰ Majláth József, gr. (1752–1821) Helytartótanács tagja, Zemplén megye főispánja

²¹ Nemes Juliánna, gr. Korda Zsigmondné

²² Vay József (1752–1821) a sárospataki kollégium főkurátora, septemvir. (a Hétszemélyes Tábla tagja)

hogy a' Kodrus, vagy pedig a' Palésztina léssen az én végső közre bocsátott Munkám: mert mostani Hivatalom, a' Prokátorság, azt kívánja, hogy a' hozzám folyamodó Familiák ügyeire való ügyeléstől egészen el-foglaltatva légyek.--

Ha a' Méltóságos Úr igen betses Levelezését továbbra-is érdemelni találnám- a'mellyhez mindazáltal édes reménységgel ketsegtetem magamat: alázatosan kívánom jelenteni, hogy az én lakásom Borsod V[árme]gyében többire Miskólcz Városában vagyok; a' holott-is ohajtott kegyes hajlandóságiba ajánlott, leg-igazabb tisztelem mellett meg-nem szűnök lenni a'Méltóságos Úrnak

Le-kötelezett alázatos Szolgája
Szrógh Sámuel

Miskólcz 16dik Febr. 1793.

L: OSZK. Kt. Quart. Hung. 1994/257-258.

Méltóságos Úr!

A' Méltóságos Úrnak, Báró Kordáné Eő Nagyságával egybe kapcsolt Levelét nagy örömmel vettem, betsben tartottam; melyre most, véletlen adódván ezen alkalmatosságom, hirtelenséggel egyebet nem válaszolok: hanem, hogy ohajtvá várom a' Méltóságos Úr által küldendő Könyvetskéket (mert még el-nem érkeztek:) a' Méltóságos Úrnak erántam 's a' Palestinám eránt véghez vitt 's meg-bizonyítottat hívágát pedig alázatosan köszönöm. Az én kézírásomat továbbra is bízom a' Méltóságos Úr kegyességére: akár nyomtatódik ki, akár nem; csak azért esedezem, hogy el-ne veszzen egészen; mert én nállam nints-meg több párban. Kodrust, a'mi tsodás, küldök: méltóztasson a' Méltóságos Úr azon fedhetetlen igaz tisztelem jeléül venni a' mellyel soha meg-nem szűnök lenni

a' Méltóságos Úrnak

Le kötelezett alázatos hiv Szolgája

Sietve Kazinczon, 16br. April 1793.

Szrógh Sámuel

L: OSZK. Kt. Quart. Hung. 1994/259.

M. Vásárhely 21 Apr. 1794.

Tekintetes Ur! Igen kedves Barátom Uram!

Nagyon későre már vagyok szerentsém egyszer a' Palestrinát ide zárni, és hiba nélkül vissza küldeni. Kolosvárra a' K[irályi] Táblával együtt mely Production Forumra²³ bé ment volt, el nem mehetvén; irtam volt Hochmeisternek²⁴ iránta mindjárt hogy B. Kordánétól kezemhez vehetem: de azt válaszolylya, hogy annyi a' szegődött munkája, hogy nem győzi. A'melly igen könnyen meg is engedhető, ugyszólván csak az ő Sajtoja levén egyedül az országban olyan mellyel oltsobben alk[ud]jhatik az ember, vagy alku nélkül is azokat a' munkákat, mellyekből hasznát remélheti ki nyomtattya.

A' Magyar Társaságot sok ügyel bajjal az esztendő eleivel meg indítám; azután meg betegedvén el kelle szakadnom Társaimtól; ezek Kolosvárt, a' Jelentő leveleket és Hivagatokat ki nyomtattatván el küldézék; N[eme]js Magyar Országra is küldettenek 500 példát; a T[ejk]in]tetes Ur Betses Neve is fel volt jegyezve az oda valo helység, 's környék béli Jó Uraságok és Hazafiak neveivel, de vették-é nem tudhatom. Azért ide zárok egy példát belőle a' T[ekintetes] Umak, méltóztassék másokat is, ha kik nem vettek volna közleni. A' Tárgyokat meg lehet belőle látni; a' T[ejk]in]tetes Urat 's a' Több jó Érdemes Hazafiat is bátorkodom ezernel különössenn is magam mellé Társnak hívni.

Leg elsőbben is azon kérem, ne sajnálja az ottan lévő jó Uraságokkal, a'kikkel barátságban és esmerettségben vagyok tanátsot tartani és mind közönségesen arról értekezödni, hogy ezen el kezdet, de nagy és nehéz dolognak kérdésében, folytatásában, és szerentsés elő menetelén mitsoda jó tanátsal

²³ Production Forum: a nemesség bizonyító törvényszéke

²⁴ Hochmeister Márton, ifj. (1767-1837) könyvnyomtató, nyomdász.

segíthetnek engemet; a' dolog nem *enim*, hanem közönségesen az egészsz nemzeté és Hazáé levén; mind különösen azt is ki venni, hogy mind maga a' Tekintetes Ur, mind mások személyesen ki mellyik társaságban segíthetne tudos munkáival, és rövid elmélkedéseivel, mellyeket azok között az Acták között mellyeket Társaság Jegyző Könyve nevezete alatt fojo darabokban, mint a külső országi Társaságok Diáriumi, ki akarunk adni; ki adhassunk. A' Jelentő Levélből méltoztat meg látni, hogy nem valami Gyűjtemént akarunk ki adni, mineműek voltak a' Mindenes Gyűjtemény, a' Kassai Museum és az Orfeus; hanem olyan darabokkal, mellyek nemzeti nyelvűeknek ki mívelését, Hazánk, Nemzetünk esmérését, földé, alapottya le írását illetik; a'ki jövő Magyar Könyveket akarják esmértetni, sőt a külsőket is a' szebbeket, és mindent a'mi ezekre tartozik. Betses válaszsát és tudositását a' T[el]k[in]tetes Urnak el várom, és különös Tisztelettel maradok

A' Tekintetes Urnak

Alázatos Szolgája

Aranka György

F. OSZK Kt. Fol. Lat. 77/31.

7

Miskoltz 6. November 1806.

Drága Méltóságos Uram!

A méltóságos Urnak 7dik Sept. és lodik Oct. költ két rendbéli betsés Leveleit, ugy elsőb hazájának rendtelensége miatt, -csak-nem egyszerre vala szerentsém venni.

Munkátskámval igen is kedveskedtem. Pestrül küldvén azt még mult Juniusban, a midőn t.i. szintén a sajtó alól ki-bujt, Mtgos Intzedy Györgyné igen régi jó Aszszonyom. Alázatosan köszönöm íranta a jó ítéletet. Annál betesebb volt az én előttem: mert mestertül származott.- A Jus Szóra tett Jegyzésben is igazságát látnám a Méltóságos Urnak; de (méltóztasson megengedni) véteni fogunk a Szók meg-határozottsága (praecisioja) ellen, ha a *Veritast* is, a *Justitók* is, s a Just is Igazságunk nevezük. Hogy meghatározott s tulajdon nevet adjak mindennek, a volt az én igyekezetem: a mint ezt elő beszédemben is megillettem.- Azomban az én Munkátskám csak kezdet és jég törés volt. Jöttek ki azóta annál sokkal bővebb és szebb Munkák ugyan azon tárgyban: A minéműek p.o. a Mtgos Udvari Tanácsos Szirmay Antal²⁵ és Kacs Bihari Vólt Vicze-Ispány Pétsy Imre²⁶ Uraké; mellyek Pestenn kaphatók, és nállam is a Nagy László²⁷ Uréval egyetemben, meg-vannak. Ezekből, s a még több lehetőkbül szeretnék én egyet öszve-állítani: ha hivatalbéli temérdek és gyenge erőmet majd-nem meg-haladó foglalatosságim, s el-fogaltatásim engednék.- Vasváry²⁸ Uramot igazságához vetett, és különösen a Méltóságos Ur kegyességében helyeztetett bizodalommal ime beküldöttem. És sem magam, sem pedig Prókátor Vadnay Gábor Ötsém, a nállunk is mostanában bé-állandó Törvény-folyás miatt véle bé nem mehetvén: rendeltem mellé egy értelmes s szemfűl (activus) Embert: adván kezekbe egy rövid utasítást is. A többbit bizom az ajánlott Procurátor Urra. Kinek is hozzám küldött levelére mostanában rea nem akadhatván, a nevét egész bizonyossággal nem tudom. Gondolom ugyan, hogy Kováts Miklós²⁹ Ur légyen. Azonban a mint irám, abban tökéletes bizonyos nem lévén: reájok biztam, hogy azon Procurator Urnak Szolló Levelemre annak nevét és illendő czimét (Titulussát) a

²⁵ Szirmay Antal (1747–1812) „Hungaria in parabolis sive commentari in adagia et dicitia Hungarorum” 1804. című művéről van szó.

²⁶ Pétsy Imre, azaz: Péchy Imre (1753–1841) Bihar megyei alispán; a debreceni kollégium főkurátora, aki a latin nyelvű előadások helyett a magyar nyelvű előadásokat vezeti be. Említett munkája: *A magyar nyelvről* a polgári és peres dolgok folytatásában. De usu linguae hungaricae in publicis negotiis. Pest, 1806. (Magyar és latin szöveg. Névtelenül.)

²⁷ Nagy László, azaz: Percsényi Nagy László (1771–1827) megyei szolgabíró. Említett műve: *Értekezés azon deákból magyar nyelvre fordított szavak iránt, amellyek az egyházi és világi hivataloknak valamint a kormány, törvény és a bíráló székeknél előfordult állapotoknak honnyi szőjejtéssel való nevelését tárgyazzák.* (Nagy-Várad) 1806.

²⁸ Ismeretlen személy.

²⁹ Valószínűleg Kováts Miklós (1769–1852) papról van szó, aki egy ideig Bihar megye táblabírája is volt.

Méltóságos Urtul megtudván, irják reá, és úgy adják kezébe.- Én a szerentsés kimenetekhez annál inkább bizok: minthogy a dologban semmi különös régiség nintsen.

Mellyet is, magammal és hozzám tartozóimmal együtt a Méltóságos Ur kegyességébe ismét meg ismét ajánlván; álhatatos igaz tisztelettel meg nem szünök lenni a Méltóságos Urnak

hiv aláztos Szolgája
Szrógh Sámuel

U.i. Nállunk semmi különös újság nints. A Szüret igen jó, de feletébb szük lévén: a Bor is hallatlan drága. Egy 3 akós hordóbor 120 rft.

Aranka írása a levélen: Miskolcz Szrógh Sámuel

vettem 27dik 6

18.

Budai Balogh Sándor

SZABÓ DEZSŐ BIZALMAS LEVELEI

Az író egy évének története (1928) – Az utolsó franciaországi utazás

Ostor Győző (azelőtti neve: *Kottner Győző*) pár éve meghalt. Hagyatékában számos olyan levelet találtak barátai, amelyeket 1928-ban Szabó Dezsőtől kapott, és amelyeket az irodalomtörténet nem ismert. De a hagyatékban volt az a *szereződés* is, amelyet az író a *Bartha Miklós Társasággal* kötött 1928 őszén, a *Megered az eső* című regényének kiadása végett. (Ezt a szerződést eddig elveszettnek hittük.) Az értékes hagyatékot Bajcsy-Zsilinszky Endre és más ismert személyiségek rendkívül érdekes tartalmú levelei egészítik ki.

Ezek a magánjellegű levelek – fél évszázad után – igen sok, eddig nyitott kérdésre adnak választ. Például: Szabó Dezső akkori körülményeit, *utolsó* franciaországi útját, állomásait és -pénzforrásait mutatják meg. És – főleg – azt a Szabó Dezsőt ábrázolják kitűnően, akit eddig nem vagy alig ismertünk.

Ostor(Kottner)Győző abban az időszakban – mint annyi egyetemista – Szabó Dezső körül téblábolt és élvezte az önként vállalt „*titkári*” szerepet az országos nevű és nagy hatású író mellett.

Szabó Dezső – talán először életében – *teljesen megbízott* Kottner Győzőben. Annaira, hogy amikor ő Franciaországba utazott, a lakását, értékeit is reá bízta, sőt beleegyezett abba is, hogy az akkor frissen nősült fiatalember felesége ugyancsak a lakásába költözzék. Mint látjuk majd: *hónapokig* Kottnerék laktak Szabó Dezső Tamás utcai lakásában – amíg ő Franciaországban utazgatott, üdült, írogatott. Közben itthon Kottner Győző intézte Szabó Dezső ügyeit. Annaira, hogy az említett Bartha Miklós Társasággal kötött szerződést is – meghatalmazással – ő írta alá.

Az események és a levelek teljes érthetősége miatt vissza kell mennünk 1927 utolsó negyedére. Szabó a *Magyar Hírlapnak* majd az *Esti Kurirnak* szerződtetett cikkőroja. Honoráriuma szokatlanul magas: *cikkenként nyolcvan pengő*.

Szabó Dezső 1927 szeptemberétől Budagyöngyén lakik, a Carlton-szállóban. Innen küldi „*Zugligeti levelek*” cikksorozatát az *Esti Kurirnak*. Összesen huszonöt levele jelenik meg az év végéig. Közben, 1927. október 1-én, megállapodást köt a *Dante* könyvkiadó vállalattal „*Most készül kb. 18–20 ív terjedelmű regényem első és további*” kiadására. E „*készülő*” könyvre mindjárt fel is vesz 800 pengőt. Mint később kiderült: Szabó Dezső a *Molnár Mária* című – elképzelt – művét adta el a Danténak. Ez a mű soha el nem készült. 1928 elején Szabó Dezső egy másik művét, az *Ének a révben* címűt ajánlotta fel a Dante kiadónak, de mivel ebből is csak töredék – 117 oldal – készült el, a könyvkiadó ezt így nem fogadta el, hanem visszaküldte Szabó Dezsőnek. (Megjegyzés: az *Ének a révben* című regény-töredék 1947-ben jelent meg.)

1928. március 15-én indult útjára *Bajcsy-Zsilinszky Endre* lapja, az *Előrs*. Szabó Dezső főmunkatársa lett a lapnak. Ebben nagy szerepe volt a főszerkesztő Bajcsy-Zsilinszkynek, mint Szabó Dezső régi hívének és *Vass József* népjóléti miniszternek, aki finanszírozta az ellenzéki folyóiratot. Utóbbi:

még 1906–8. években kitűnő barátságba került Szabó Dezsővel, aki Székesfehérváron tanároskodott. Mindenesetre, a kormány mögötti Vass-féle manipulációk kenyeret juttatnak – többek között – Féja Gézának, József Attilának, Szabó Pálnak és más szegény íróknak.

Szabó Dezső új cikksorozatot ír az Előőrnek, a leghosszabb: *Tavaszi levelek* címen jut el az olvasóhoz. A reánk maradt irományokból kiderül, hogy Szabó Dezső 1928. május 30-án: *esszé, egyfelvonásos(!)* és a *Zugligeti levelek* „gyűjteményes kötetét” 1200 pengőért adta el a Stádium könyvkiadónak, amelynek vezérigazgatói székében *Zsilinszky Gábor*, Bajcsy-Zsilinszky Endre öccse ült. Talán mondanom sem kell: ez a könyv sem jelent meg soha.

A kapott „*dugi-pénzből*” Szabó Dezső másnap mindenesetre kibérelt egy hatalmas lakást a budai Tamás utca 14. számú házban. (Ez a lakásbérleti szerződés – *Szabó Dezső kézirásával* – már a Kottner-hagyatékából való.)

Nagyságos Horváth Márton úrnak. Bpest.

Bérbe veszem Öntől egy évre, azaz 1928. év június elsejétől 1929. június elsejéig a *Tamás ucca 14. sz.* alatt levő házában első emeleti lakását, mely áll négy szobából, üveges verandából, konyhából, fürdőszobából, klozettből, előszobából, úgyhogy az egész elsőemelet az én rendelkezésemre áll. A lakást mostani berendezésével veszem ki s az ott levő bútorokból csak az én beleegyezéssel lehet valamit elvinni. Az egész bútorozott lakásért fizetek évi *Kétezert száz Pengőt*, melyet negyedévi előzetes részletekben kell fizetnem. E megállapodás aláírásakor *Ör száz Pengőt foglaló gyanánt* Önnek lefizettem, mely összeg az első negyedévi bér részét teszi. Beköltözésemmel az első és utolsó negyedévi bért teljesen kifizetem. Esetleges, korábbi kiköltözésem esetén, az utolsó negyedévi visszafizetésére igényt nem tarthatok, vagyis 1929 évi, márc-ápr-máj. hónapokra eső lakbér(te). Beköltözésemmel a lakásban levő tárgyakról leltárt készítünk és a leltárban foglalt tárgyakért teljes anyagi felelőséget vállalok. A világítás és a gáz költségei engem terhelnek.

Szabó Dezső beköltözött a villába és 1928. június 2-án már *Orbánhegyről* dedikálta Kottner Győzőnek a fényképét. (Ez is a hagyatékából került elő.)

Akkor feltűnően jól mentek Szabó Dezső dolgai: hatalmas tanulmányokat írt az Előőrbe és már említi *Tavaszi levele* is megjelent, amikor megérkezett Bajcsy-Zsilinszky Endre levele. Ez illusztrálja akkori barátságukat.

Kedves Dezső!

Tegnap kicsit fáradtan délután lefeküdtem és hét óra felé ébredtem fel csak: már nem talált a telefonhívásom a Filában. Ezért már csak írásban és röviden közölhetem Veled Vassal való megbeszélésem. Szerinte akár a nyugdíj, akár a végkielégítés: járható út. A *kormányzó* úrhoz kellene beadnod egy ilyen irányú kérvényt, én azt aztán fölvenném, Vass pedig, míg h. miniszterelnök a kormányzó úrnál megtámogatna, a minisztertanácsban pedig elintézné az ügyet. Ulainak *semmi köze* nem lesz hozzá, mert a kormányzótól egyenesen a pénzügybe menne. Ott pedig kedvezően véleményeznék.

Említettem Vassnak, hogy nem jobb volna-e éppen a Te támadó cikkeid miatt, ha én adnám be a kérést, azt felelte, a kormányzóhoz mégis Neked kell azt megírnod, s mivel Ulain kikapcsoltatnék s csak legfeljebb véleményezésre szólíthatnák fel, ott pedig lehetetlen mást mondania igennél a kormányzó kézjegye után: más vélemény elesik.

Egyébként csak egész egyszerű hivatalos kérvényről volna szó, abban elmondhatnád, hol meddig szolgáltál s hogyan estél el a nyugdíjtól. A többi már az én dolgom. V. atya a tervet jónak találja s a legnagyobb örömmel karolja fel.

Mihelyt hazajövök, kézbe venném a dolgot. Addig is kértem a még esedékes 150.-P.-t. De reményem van rá, hogy még ebben a hónapban fogok tudni ezen kívül is pár száz pengőt – úgy 400–500-at Hozzád juttatni.

Érzem és kötelességül érzem, hogy a Te anyagi egzisztenciád ügyét még ez évben valahogy, de véglegesen rendezni kell. Rám minden tekintetben számíthatsz.

Öszinte tisztelettel és szeretettel
hived:

v. Bajcsy-Zsilinszky

Bp. 928. aug. 4.

Balaton cím: Révfülöp, Zala-megye

Nagy Jánosné: Királyhágó-u. 26. II. 25.

a kéziratot csak a Filába méltoztassál hagyni.

E levélhez néhány magyarázó szó szükséges:

1.) A levél tárgyát képező *nyugdíj*: erről Szabó Dezső 1919-ben önként lemondott. Nehéz időszakokban igyekezett a jogosultságot visszaszerezni.

2.) *Ulain* = Ulain Ferenc, ellenforradalmi politikus volt.

3.) *Vass atya* = Vass József katolikus főpap volt.

4.) *Fila* = Philadelphia kávéház; Szabó Dezső állandó asztalával.

A nyugdíjból nem lett semmi – Szabó Dezső a kérvényt valószínűleg nem írta meg, de megszületett benne az elhatározás: végre annyi várakozás után, Franciaországba utazik. Fiatal éveinek emlékezetes színhelyére. Most volt erre mód, hiszen több forrásból is „*csöpögött*” a pengő. Ment a levél Kottner Győzőnek:

(Kelt: 1928. augusztus 29.)

Sürgős!

Nagys. Kottner Győző urnak

Budapest

VII. Hársfa u. 59/b

Magyar Evang. Ifj. Szövets. Internátusa

Kedves Győző, nagyon szépen kérek, hogy amint teheted, *lehetőleg rögtön*, fáradj el hozzám. Minden perc drága: egy gyorsan nyélbe ütendő ügyről van szó *Zs. Gáborral*. A Filibe benézhetsz, de nem valószínű hogy ott leszek. Akkor: nálam. Üdv. és vár Sz. D.

Zsilinszky Gábor itt következő leveléből, amelyet Szabó Dezsőnek írt, következtethetünk a „*gyorsan nyélbe ütendő*” ügyre:

Budapest, 1928. augusztus 30.

Kedves Dezső!

Szíves soraidat véve értesítelek, hogy – sajnos – végleges választ most a benyújtott regényed kiadása ügyében nem tudok adni, miután Papp Viktor még mindig Szemesen nyaral és a napokban várjuk őt vissza.

Tekintettel azonban arra, hogy bennem a hajlandóság megvan a regény kiadására, 300.-pengőt előlegképpen kiutaltam. Fenntartom azonban magunknak a jogot, hogy a beküldött regényed el nem fogadása esetén ez az előleg a karácsonyi nagy regényedre szől.

Pár napi szíves türelmedet kérve, üdvözöl szívélyesen, igaz híved:

Zs(ilinszky) Gábor

U.i. Mikor vacsorázunk a Sasfészekben? G.

(A Sasfészek igen nívós vendéglő volt Budán.) A következő rövid levél, dátum nélkül, ismét Kottner Győzőnek szól:

Kedves Győző

a háziúr beleegyezett a beköltözésedbe. Sz. D.

Kottner Győző tehát beköltözött Szabó Dezső „birodalmába” és az író elutazása után az ifjú feleség Kottnerné *Pál Valéria* is.

„Már dohog, sziszeg a vonat . . . Félóra múlva megmozdul, hogy Párizsba vigyen: viszontlátni a nyugati Édesanyámat (. . .) Most Párizsba megyek: mégegyszer magamhoz ölelni a múltat . . .”
-írja 1928. szeptember 8-án. (Előőrs. Tavasz levelek. 14.: *A Gare de l'Est-en -Budapesten*)

Párizsból érkezik az első képeslap, a postabélyegző szerint Szabó Dezső 1928. IX. 11-én adta fel. A lapon: Au jardin du Luxembourg (felirat és látkép) A szöveg: Kottner Győző *Budapest* I. Tamás u. 14. Hongrie

... Levél megy. Üdv. Sz. D.

A következő – ez már levél-borítékkal – jelentkezése Szabó Dezsőnek 1928. X. 1-én történt. (Közben lehetett Szabó Dezsőnek egy *pénzsürgető* levele, de ez hiányzik a hagyatékából.)

Nagys. Kottner Győző úrnak
Budapest
I. Tamás u. 14. *Recommandée* Hongrie
Exp. D. Sz. Paris. 68. Brd. St. Germain 68. I. 4.

Kedves Győző, ne haragudj, hogy türelmetlen voltam, de ez máskor is meg fog történni. Fáradságaid, küldeményeid köszönöm. Mindent megkaptam. Csak azért nem feleltem, mert vártam, hogy eszem gyűljön hozzá. Nem gyűlt. De azért felelek. Mindenekelőtt: Az e hét szombatján az Előőrsben megjelenő *Erdélyi szomorúság* c. cikkemből borítékban azonnal szíveskedj egyet a kolozsvári Keleti Újságnak küldeni. – Szörnyű a pszichológus odalenn s már egy szobára valót kaptam meg. – Mellékelt levelet add át – borítékban – Papp V.-nak. Hazudok benne. A Megered az esőt *semmilyen* vállalatnak *nem* lehet felajánlani, legkevesbé a Géniusznak. Ezt azonban ők ne tudják. A székeleyeknek add vissza – ha fizetnek. Az itt küldött meghatalmazásban azért általános felhatalmazást adok: pro forma.

A Diófát vágassátok ki! Osváthnak írok levelet.

Én virulok, csak a pénzügyi megöntözést várom.

Feleségedet s Téged
szeretettel üdvözöl Sz. D.

(Mellékelve): *Felhatalmazás*

Felhatalmazom Kottner Győző urat, hogy Megered az Eső c. regénytörödékem kiadásra elhelyezze s a kiadóval az alkut megkösse, melyet magamra kötelezőnek ismerek el.

Párizs, 1928. okt. 1.
Szabó Dezső

Ez a levél is némi magyarázatra szorul:

- 1.) *Erdélyi szomorúság* c. cikke megjelent az Előőrs 1928. okt. 7-iki számában.
- 2.) „*Szörnyű a pszichológus odalenn*” = Erdélyben nagy felháborodást keltett: *Sületlenség: Tamási Áron könyve* c. cikke, amely ugyancsak az Előőrsben jelent meg 1928. szeptember 2-án.
- 3.) *Génius*z könyvkiadó vállalat. Ez a cég vette meg Szabó Dezső szerzői- és kiadói jogát – rendkívül alacsony áron.
- 4.) „*A székeleyeknek add vissza...*” = a Bartha Miklós Társaság. Ők rendezték – többek között – 1928. május 23-án az Ady-emlékestet, ahol Szabó Dezső volt a szónok.

A következő levelet Kottner Győző – Bajcsy-Zsilinszky Endrétől kapta:

Előőrs
Politikai hetilap
Szerkesztősége
IX. Köztelek-u. 1.

Nagyságos Kottner Győző úrnak
Budapest
I. Tamás u. 14.

Bp. 1928. okt. 5.

Kedves Barátom!

A Szabó Dezső kéziratának hirdetését természetesen a legközelebbi számban leadjuk. Szegény Szabó Dezső pontosan megírja és elküldi mindig a cikkeket Párizsból. Igazán megható nála ez a csodálatos rendszeresség és pontosság. Senkire olyan biztosan számítani nem tudok, mint rá. Az örömmel tölt el, hogy munkánk iránt változatlan jóindulattal és elismeréssel van. A legutóbbi cikke, melyben Benedek Eleknek válaszol: grandiózus.

Nagyon örülnék neki, ha a napokban felkeresne engemet egy és más Előőrs és egyéb dolgokban szeretnék Önnel beszélni.

Szíves üdvözlettel
igaz híve: vitéz Bajcsy-Zsilinszky

Az a cikk, amelyben Szabó Dezső Benedek Eleknek válaszolt a már említett „Erdélyi szomorúság” volt Szabó Dezső: *Segítség!* c. regényének kéziratáról volt szó. Ezt kívánta értékesíteni. – Itt jegyzem meg, hogy Kottner Győző a Bajcsy-Zsilinszky Endrével történt találkozás után az Előörs szerkesztőségi munkatársa lett. – De már jött Szabó Dezső következő levele, amelyet a postabélyegző tanúsága szerint 1928. X. 6-án adott fel Párizsban.

(A feladó és a címzett *azonos* az előző levélen olvashatóval.)

Kedves Győző, mindennek a felületes borotválkozás az oka.

A pénzt ma 1928 (Krisztus után, nagyon után) okt. 6. szombaton reggel 8 ó. 17 p. 8mp.-kor kaptam meg. Most még csak ment valahogy s a nyugtalanságon kívül nem volt nagyobb baj. De minden következő esetben katasztrófális lesz a dolog. A pénzes levelet itt külön kezelik s egy hét is beletelik a megkapásába. Ezután okvetlenül utalványakon küldd, a küldés díját levonva a pénzből.

Légy szíves lehetőleg hamar tudósíts, van-e kilátás arra, hogy a *Megered*-ből pénz lesz és mikor. Igen nagy szükségem volna rá. A veséim is egy kissé jobb kosztot követelnek s ruhaneműt is kellene vennem. – A *Segítség* kéziratát is jó volna elsütöni, 1200 pengőért is oda lehetne adni. Persze ez most nehéz.

Hálás leszek, ha minden olyan újságot, melyben rólam – akár rosszul, akár jól – szó van, megküldtök. Nagyon kérek, hogy a ma megjelenő *Erdélyi szomorúság* cikkemet küldd el borítékban a nénémnek. Címe:

Szabó Erzsébet

Chuj Románia

29. Calea Motilor 12-ik ajtó

Hogy vagytok? Hogy fungál a Château-Didier? Remélem: hogy az öreg Kottner unokájának már legalább a tervrajza kész van. Csak szorgalmasan kell dolgozni! Mi újság a Filiben?

Itt az emberek általában magyarok vagy négerek. De már láttam két franciát is. Igaz, hogy a két utóbbi voltaképp magyarországi emigrált zsidó volt. Annyi a magyar vendéglő mint Tabánban.

Feleségednek minél türethetőbb férjet, Neked pedig a gallérodon felül előnyösebb végződést kíván

feltűnően derék

Házigazdátok.

A *Színházi Élet* riportere interjút készít Szabó Dezsővel:

–Új ember született itt bennem – mondja – oly boldog és nyugodt vagyok, hogy nincs is sok mondanivalóm. Itt a kimeríthetetlen emberi szépségek e városában végre érezni kezdem, hogy van fejem és három évi tétlenség után azt hiszem, hogy munkás korszak előtt állok. *Huszonhárom évvel ezelőtt jártam itt először*, s most mint egy elsüllyedt város, úgy emelkedik ki előttem a múltból Párizs. A Luxembourgot nagyon szeretem. Valamikor itt labdázgattam Kaffka Margittal meg a párizsi gyerekekkel . . . (Színházi Élet. 1928. 42. sz.)

A következő levelezőlap *Nice*-ből jön:

1928. X. 13. (postabélyegző)

. . . de la Cascade du Château

(felirat és látkép)

Madame et Mons Gy. Kottner

Budapest I. Tamás u. 14.

Hongrie

Egy napi kirándulásból üdv. Sz. D.

Közben Kottner Győző itthon munkálkodik. Megkötí a szerződést a *Megered az eső* Szabó Dezső-regénytüredék kiadására vonatkozólag a *Bartha Miklós Társasággal*. A *teljesen hiteles*, nemrég előkerült szerződés szövege a következő:

Bartha Miklós-Társaság

(céges levélpapír)

Budapesten

„Suaviter in modo, fortiter in re . . .”
(nyomatott mottó)

1928. október 18-án

Alábbiakban van szerencsénk szóbelileg kötött szerződésünket írásban összefoglalni és magunkra nézve kötelezőnek elismerni.

Megvesszük Öntől Szabó Dezső „Megered az eső” c. befejezetlen regényének magyar nyelvű kiadói jogát 10 (tíz) évre 2500 azaz kétezeröt száz pengőért a következő feltételek alapján:

1. 2000, azaz kétezer pengőt fizetünk jelen szerződésünk aláírásakor. A fennmaradó 500, azaz ötszáz pengőt legkésőbb f.hó 31.-ig az Ön lakásán kifizetjük.

2. A könyv kiadói jogát más társaságnak vagy cégnek a Bartha Miklós Társaság el nem adhatja.

3. A nyolcadik év után (az utolsó két évben) csak akkor szabad újabb kiadást kibocsájtani, ha az előbbi kiadások példányszáma kétezsáza lepadt.

4. Egy kiadás példányszáma legfeljebb ötezer lehet.

5. A Bartha Miklós Társaság a regényt két éven belül köteles kiadni.

6. A kézirat a szerző tulajdona marad.

7. A kéziratot a Bartha Miklós Társaság köteles lemásoltatni. A lemásoltatás száz laponként történik.

8. A szerző a műnek előszót ír a Bartha Miklós Társaság levélbeli értesítése után egy hónapon belül.

9. Az első kiadás amatőr példányait a szerző díjmentesen aláírja. Az aláírandó ívek a szerzőnek küldendők el.

10. Minden kiadásból a szerzőnek huszonöt drb. és Önnek minden kiadásból egy drb. (az egyes számú amatőr példány) megjelenéskor átadandó.

11. Ha az első kiadás korrektúráját a szerző el nem végezi, a Bartha Miklós Társaság végezteti el. A levonatok minden esetre a szerzőnek küldendők el.

12. A regény folyóiratban vagy napilapban is megjelenhetik, de ezért a szerzőnek külön díjazás jár. E tekintetben a szerző előzetes véleménye és beleegyezése kikérendő.

13. A felmerülő költségek (szállítás, portó, stb.) a Bartha Miklós Társaságot terhelik.

14. Minden más jogot, így a fordítás, filrevitel, színpadra alkalmazás stb. jogát a szerző magának tartja fenn.

Szerződésünk fentebbi, reánk vonatkozó pontjainak nem teljesítése – illetve megszegése – szerződés-szegést képez, amely reánk nézve a szerződés azonnali megszűnését jelenti – minden kártérítés nélkül. Szerződésünk az alábbi szövegű Felhatalmazás alapján történt: „Felhatalmazom Kottner Győző urat, hogy „Megered az Eső” c. regénytörödékem kiadásra elhelyezze s a kiadóval az alkut megkösse, melyet magamra kötelezőnek ismerek el. Párizs. 1928. okt. 1. Szabó Dezső s.k.”

Jelen kereskedelmi levél kiállítatott azonos szövegű kettő drb. ellen levéllel; amennyiben hatósági használatra lesz szükség, az illeték kötelezettsége minket terhel. Vitás esetekben érték szerint a bpesti. kir. közp. Járásbíróság, illetve Törvényszék dönt.

Jelen szerződést, mint Szabó Dezső megbízottja kötelezőnek ismerem el.
Bpest, 1928. okt. 18. Kottner Győző

Dr. Fábíán Dániel
Hajdú Dénes

Az önkéntes titkár – mint látjuk – kitűnő jogi és üzleti érzékkel rendelkezett. Nem véletlen, hogy később üzletember lett, majd „magánzó”. Abban az időszakban igen ügyesen és szorgalmasan szolgált Szabó Dezsőt. Az író utasításait kifogástalanul hajtotta végre: Kolozsvárra is azonnal elküldte az Előörsben megjelent „Erdélyi szomorúság” című cikket, amelyben Szabó Dezső Benedek Eleket támadja meg. A Keleti Újság felelős szerkesztője Szász Endre a következőket válaszolta Kottner Győzőnek:

Cluj–Kolozsvár, 1928. okt. 23.
Piata Unirii No. 4. Telef. 508 és 694
Budapest I.
Tamás u. 14. I.

Folyó hó 16-i b. soraira tisztelettel van szerencsém a következőkben válaszolni:

1.) Mindenekelőtt hálásan köszönjük a Tamási Áron munkájáról írt kritikát, amelyet egész terjedelmében közöltünk. A cikknek valóban mélyeszántó hatása volt. Az objektív emberek előtt egyszerre nyilvánvalóvá vált, hogy az a kritikátlan kritika, amely az erdélyi írók munkáját követi, többet árt az erdélyi irodalom munkásainak, mint amennyit használ. Az objektív igazságokat nem szeretők persze nekiestek Szabó Dezsőnek, ami azonban az igazságon természetesen nem sokat változtat.

2.) Megkaptuk az Erdélyi Szomorúság című cikket is. Azonban ennek a cikknek leközlésére igaz sajnálatunkra nem vállalkozhatunk, mert az erdélyi magyarság helyzete egészen más nézőpontból bírálható el, mint az anyaország magyarságáé. Nekünk itt valóban még az apagyilkosnak is meg kell bocsátanunk. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy lapunk az egész romániai magyarság gazdasági és politikai érvényesüléséért küzd, nekünk tehát az erők egyesítése egyenesen kötelességünk. Benedek Elek alakja ma itt Erdélyben nagy népszerűségnek örvend, ennél fogva híveivel szembeszállani egyetlen magyar lapnak sem opportunus.

Kérjük, szíveskedjék az Előőrs egy számát hozzánk zárt borítékban elküldeni, módot szeretnénk találni, hogy a cenzúrán valahogy átjöhesen és rendszeresen megkaphassuk.

2 drb. melléklet
Ajánlott

Legőszintébb tisztelettel:
Szász Endre
felelős szerkesztő

Szabó Dezső erről a visszautasításról akkor nem tudhatott, mert elhagyta Párizst, megkezdte franciaországi túráját. A legközelebbi képeslapot 1928. X. 29-én *Lyonból* küldte a Kottner-házaspárnak.

31. Lyon—Place Bellecour et Coteau
de Fourviere (felirat, látkép)

Madame et Mons V. . . Kottner

Hongrie Budapest I. Tamás u. 14.

Szeretettel üdvözlöm az új párt és intenzív turbékolást kíván a Házigazda.

Mihelyt lesz adrezzem, megírom. Sz. D.

Ugyanakkor Papp Viktor, a kiváló zenekritikus, a Stádium Sajtóvállalat Rt. munkatársa is írt egy levelet Szabó Dezsőnek. Budai lakáscímére.

Stádium Sajtóvállalat Rt.

Budapest, 1928. okt. 29.

Budapest, VI. ker. Rózsa u. 111. sz.

Kedves Dezső, mi tagadás, hamarabb is válaszolhattam volna, de . . . stb.[sic.] Kimondhatatlanul sajnálom és sajnáljuk, hogy a „*Megered az eső*” nem tudtuk megszerezni, azért is történt a pár napi késedelem, mert anyagi lehetőségeket kerestünk. Gyönyörű ez a regényed is. Örökké fogom fájlalni, hogy ki kellett adnunk a kezünkéből. Később meg lett volna rá a pénz. Halljuk eladtad. Kinek? Nem lehetne valamit még csinálni?

Halljuk s Gábornak magad is mondtad, hogy a „*Miért*”-re az Athenaeum előleget adott. Írd meg nekem baráti bizalommal, hogy áll ez az ügy s ha szükséges, mindent simán elrendezek. Irigyellek Párisért!

Feleségem üdvözlésedet köszöni és szépen viszonzozza. Gábor is melegen köszönt, Endre is. Én pedig öllelek.

Viktor

Címem: vagy a Stádium, vagy

IX, Lónyay utca 36.

Avignon-ból érkezett a következő képeslap 1928. X. 31. postabélyegző dátummal.

Madame et Monsieur Gy. Kottner

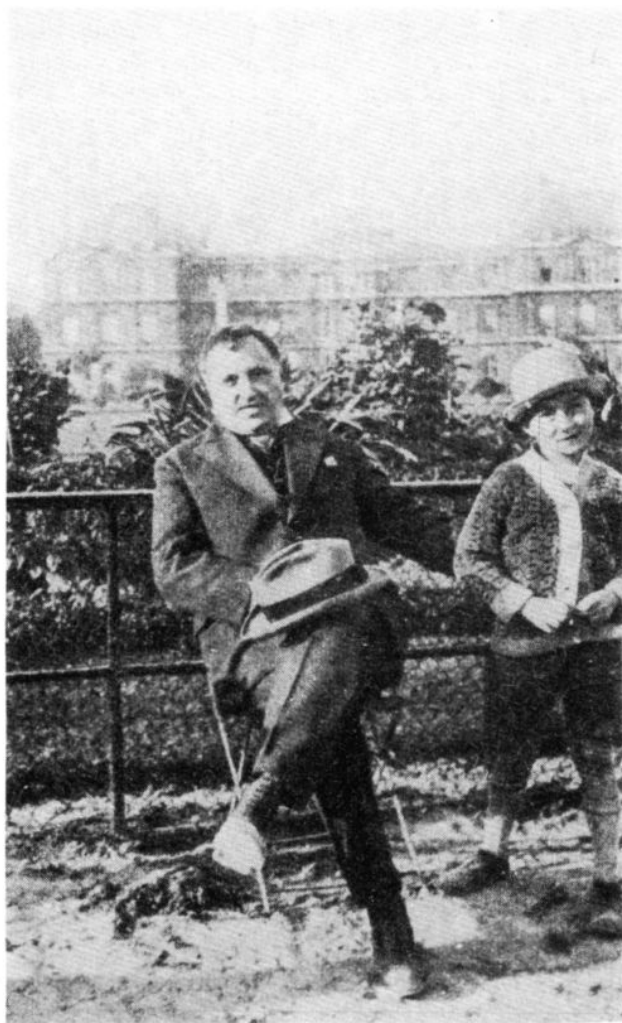
Villeneuve (Vaucluse)

Hongrie Budapest

(felirat, iátkép)

I. Tamás u. 14.

Salut! . . .

1. ábra. Francia kisleány a Luxenbourg-kertben. Párizs, 1928 szeptember

2. ábra. Szabó Dezső a kanadai Winifreddel. Marseille, 1928. november hó

Szabó Dezső franciaországi utolsó állomására 1928. XI. 2-án érkezett; *Marseille* egyik fogadóháza költözött. Innen egyszerre négy képeslapot és egy levelet írt Kottnerék címére. Két képeslapon: *Marseille. Le pont Transbordeur*-felirat olvasható. A harmadikon: *Panorama vu á vol d'Oiseau*. A negyedik: *Marseille. Notre-Dame de la Garde*. Mindegyiken azonos a szöveg:

Uj címem: Dezső Szabó
Marseille
Hotel-rest. du Petit-Nice
Anse Maldormé-Corniche

Az említett – ugyanakkor feladott – levélből sokkal többet tudunk meg:

Mons. Gy. Kottner
Budapest Hongrie
I. Tamás u. 14.

Hongrie
Recommandée

Kedves Győző: Dezső Szabó *Marseille* Hotel-rest. du Petit-Nice Anse Maldorné-Corniche

Ez a rövid címem, ebből nem lehet elhagyni semmit. Átkutatva egész Galliát: végre itt kaptam egy sziklán, körül véve a tengertől két kicsi szobát nagy kilátással.

8 napi kóborlás után most csak ennyit: Pontos címmel ide küldd, ha van valami lap vagy levél. A pénzt most is, mindig táviratilag küldd, ez a legokosabb. Inkább a hó végén csak másnap tedd fel, hogy a jobb pénzváltással pótoljuk a dolgot.

A mostanit azonnal küldd, nem mintha nem volna nekem: de biztonsági érzés. Mikor táviratilag küldöd, menessz egy lev.lapot is, hogy elküldted. 20.-ika felé Zs. Endre küld ezer P-t, szeretném ha ezt is Te tennéd fel. Minden költséget levonsz.

Közelebb bő levelet írok, mert sok fényes és nem fényes dolgon mentem át. Majd holnap, pihenés után.

Több lev.lapon megírom címem, hogyha egyik elveszne. Tudasd Zs. Endrével és a Filivel is, szeretettel üdvözöl Mindkettőtöket

Dezső Szabó
Marseille
Hotel-rest. Petit-Nice
Anse Maldorné-Cornich

Másnap, pihenés után, Szabó Dezső valóban írt egy újabb levelet: egy *humoros, kedves, boldog* levelet. Ami nála egészen szokatlan volt.

1928. XI. 3. (a postabélyegző szerint: Szabó Dezső általában nem írt dátumot)

Kedves Győző, mindenekelőtt: az éjjel, amint a tenger az ablakaim alatt levő sziklákhoz verődött, különös dolgokat hallottam és láttam. Fekete zászlós hajókon vértől csepegő kalózok suttogtak:—Kottnerné . . . Pál Valéria . . . Tamás u. 14. — és szörnyű késeket fentek. A többit eldugta előlem az éjszaka s a tenger zúgása. Nem tudom, mit jelentett a dolog.

És most öreg Aranybányatulajdonos, tátsd ki a szád: fiatal Házigazdád boldog. Olyan boldog, mint egy közönséges marha egy füves rét közepén. Végre itt a marseillei öbölben egy sziklán otthont találtam. Két kicsi szobát, a kettő nincs akkora mint az otthoni hálószobám. De minden oldal a tengerre nyílik! A lakásért és teljes (igen jó) ellátásért havi 3500 frankot fizetek. Győző fiam, szép a világ.

Közben legyen mondvá: itt egy szikla mögül kihallgattam két olasz anarchistát. Éppen arról beszéltek, hogy a Vezúv tövétől aknát ásnak a Tamás u. 14. tövéig Pál Valéria alá, hogy ott törjön ki a láva. Nem akarlak nyugtalanítani Benneteket, de kötelességemnek hittem ezt megírni.

Csoda utazásom volt Gallián keresztül. Ha tudnád, hogy Házigazdád mennyi szimpátiát szerez minden szabódezsőség nélkül!

Megkaptad-e a lev.lapjaim és a leveleimet? A pénzt *táviratilag* küldd mindig.

Győző fiacskám, ha sokáig maradhatok itt, olyan világot teremtek, hogy az Atyaisten szegyenkezve fog lemondani minden hasonló ambícióról!!!!!!

Megint közbe legyen mondva: éppen most mondja egy cethal a kollegájának: – Már csak ellátogatok abba a Tamás uccába egy kis Pál Valéria húsért.

Feleségedet, Tégedet bátorítólag és szeretettel üdvözöl

D. Szabó

citoyen de Marseille – phongrie de mer.

Szabó Dezső annyit ír és olyan nyomatékkal a *pénzküldésről*, hogy érdemes Kottner Győzőre vonatkozó feljegyzését megszemlélni:

(Pénzfeladásai)	928. X. 1.	600,- (Pengő)
	X. 17.	989,-
	X. 19.	1150,-
	X. 19.	312,80
	XI. 5.	598,-
	XI. 10.	850,-
		<hr/>
		4499,80
(Bevételei:)		
Zsilinszky Endrétől kaptam		1000,- (Pengő)
Bartha Miklós Társaságtól		2500,-
Stádiumtól		1200,-
		<hr/>
		4700,-

A három bevételből egy teljesen tiszta: a Bartha Miklós Társaság kifizette a szerződésben vállalt összeget. A másik kettő: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Stádium Sajtóvállalat Rt. (Zsilinszky Gábor) a Vass József népjóléti miniszter által Szabó Dezsőnek szánt „*segélyek*” juttatta el Kottnernek, a titkárnak. Vass József, aki több vonatkozásban *szemben állt* (ha burkoltan is) Bethlenékkel, ily módon kívánt segíteni régi barátján.

1928. XI. 5-én (postabélyegző!) Szabó Dezső a következő levelet írta Kottnernek:

Nagyságos Kottner Győző urnak
Hongrie Budapest
Recommandée I. Tamás u. 14.

Dezső Szabó Marseille
Hotel-rest.
Petit-Nice

Anse Maldormé-Corniche

Kedves Győző, elfelejtettem megírni, hogy mikor elindultam P.-ból: egy csomó könyvet, melyekhez igen jutányosan jutottam, teherárúként feltettem címedre. A szállítást *kifizettem*, azt az 5–6 p.-öt, amibe hazavitele fog kerülni, vond le a haviból. Csak egyre kérlek: ne a Feleséged előtt bontsd fel: mert a hézagokat szennyes alsóruháimmal töltöttem ki, melyek olyan foltosak voltak, hogy itt nem adhattam mosásba.

Íde mellékelem a kulcsot, mert a vámnál talán szükséges lesz.

Sz. D.

Egykori szállítólevelek szerint, amelyeket Kottner Győző precízen megőrzött, megtudhatjuk, hogy 1928-ban Franciaországból Szabó Dezső összesen 175 kg könyvet küldött haza. Hogy *milyen tartalmú* könyveket – arra vonatkozólag nincs adat.

Egy *express* levél a következő, amelyet Marseille-ből Szabó Dezső küldött. A postabélyegző szerint e levelet 1928. XI. 17-én adta fel. (A *feladó* és a *címzett* a továbbiakban *teljesen azonos* – az előző levélben olvashatókkal.)

Kedves Győző, megkaptam összegyűjtött munkáidat, a pénzeket is és mindent nagyon köszönök. Meg is kacagtattál, ami pedig most nehezen megy. Házigazdádna sokkal mélyebb bibije van, mintsem gondolta. Olyan fojtó, súlyos alaktalan szomorúságok jönnek rá, hogy majd beledöglik. Eddig önmaga előtt is tagadta, de nem lehet tovább. Honnan jön ez a szomorúság, mi az oka, nem tudom.

Egy véletlen epizód és növelte a bajt, melyet ez a két fénykép fog megmagyarázni. Légy jó tedd a holmim közé, nem akarom magammal hurcolni. Vén bolond házigazdád még egyszer odaengedte magát a nagy illúzióknak s tíz napi napsütés után válni kellett. És a vén marha most arra ébred fel éjszakánként, hogy valami zokogás van a szobájában és ő hiában akarja elhitetni magával, hogy a tenger könnyít magán.

És most már jó, bölcs és előrelátó leveled után egészen őszinte leszek. Talán a hazatérés mégis némi flastrom volna erre a megzabolátlan, égő alaktalan kétségbeesésre, ami előbb-utóbb megfojt. Hogy hamarabb nem szóltam, nagy ok volt rá, hogy nem akartalak zavarni a lakásotokban. De most, hogy a Valéria asszony buzgó és makacs imádságát írtad, kiszottyán az őszinteség belőlem. Bár a legnagyobb ok, mely visszatérésem útjában áll, nem ez. A *Dante*-tól és a Pantheontól egy-egy munkára nagyobb előleget kaptam az általad jól ismert viszonyok közt képtelen voltam dolgozni. Most a nagy munkámon kívül lehetetlen egyebet csinálnom. Viszont – a különben jogos – zaklatásuk most tönkretenné minden munkakedvem. Pengővel pedig egyelőre nem tudom kielégíteni őket. Talán ha Te tárgyalnál velük, megígérve, hogy amint megkapom a tanári végkielégítésem tetszés szerinti kamattal fizetem vissza. Végtelenül bánt a dolog, mert jogosnak érzem a méltatlankodásuk.

És most, kedves Győző arra a páratlan ragaszkodásra kérlek, mellyel annyi szívességet tettél nekem: Ird meg őszintén, lehetséges volna visszatérésem decemberre, nem volna-e ez súlyos kellemetlenség rátok? És ha igen, kbelül mikorra mehetnék vissza? Légy *teljesen* őszinte és mindenekelőtt a ti helyzetetek szerint válaszolj.

Ebben az esetben megkérnélek: intéznéd el Horvátékkal, hogy tekintettel utazásomra, a decemberi házbért két részletben: dec. és jan. elsején fizethessem. Ha fát vagy szemet szereztetek be, azt természetesen teljes értékben veszem át. Bármilyen költségek voltak ott, megtérítem. Mégegyszer kérek: teljesen őszintén és a Ti érdeketeket szem előtt tartva felelj. Persze, csak úgy megyek haza, ha valahogy le tudod srófolni a két vállalat haragját. Megvallom, nagyon vágyom haza, mert itt már csak mindennap drága pénzen több fájdalmat veszek magamnak. Pénzem van a hazautazásra is.

Erről eszembe jut, hogy nem vagyok olyan pazar, mint gondolod. Csináltattam egy szép übecikert, két öltöny ruhát és jól elláttam magam fehérneművel, cipővel, kalappal. Nagyon rongyos voltam.

Nagyon kérek, válaszolj lehetőleg gyorsan, hogy tudjam intézni a dolgaimat. És jelezd az időt is, amikor úgy térhetek vissza, hogy ez nektek nem volna kellemetlen.

Bocsáss meg, hogy annyi kellemetlenséget okozok szegény fejednek és különösen kérj nevében bocsánatot Valéria asszonytól, kit joggal nevezhetek korunk Zrínyi Ilonájának. Mentségem legyen: hogy nagyon-nagyon nagy-bibiben lenni: Szabó Dezsó lenni.

Kérlek: senkinek egy szót sem az én szomorúságaimról. Kifelé meg kell maradnom a sebezhetetlen erős embernek.

Mindkettőtöket szeretettel üdvözöl Sz. D.

(Ugyanazon a napon, *ugyancsak express* levél:)

Kedves Győző, ezelőtt 20 perccel tettem fel egy eksz. levelet. Ha jó svádát érzel magadban, hogy a két vállalatot le tudod szelidíteni, ne várd meg a dolgot, hanem a Ti körülményetek meglátolásával rögtön *express* ajánlva írd meg, mikorra térhetek haza.

Rapecné Csurs Katicának (Németvölgyi út 50.) megírtam, hogy Nálad tudja meg érkezésem idejét. Nagyon kérek, kérdezd meg a szomszédban Szász Böskétől, tudna-e tovább is ebédet adni. Ha nem, légy jó érdeklődj a vidéken, de *ne* a Béla-kertben, *utolsó* esetben inkább a Sasfészekben.

B U D A P E S T !

Szeretettel üdvözöl Sz. D

E szokatlanul lágyhangú és udvarias Szabó Dezső leveleket is magyaráznom kell.

Marseille-ben, 1928 novemberében, Szabó Dezső beleszeretett egy fiatal kanadai nőbe, *Winifredbe*. Ő volt a kis szálló *másik* lakója. Ez volt az a „*véletlen epizód*”, amelyre Szabó Dezső levelében hivatkozik. Nem lehet tudni, hogy ez a „*tíz napi napsütés*” kaland volt-e, vagy több annál: szerelem? Tény, hogy alaposan megpuhította a *negyvenkilenc éves* Szabó Dezső szívét, annyira, hogy tizenöt év múlva is szívesen emlékezett vissza az „*ügyre*”. Akkor írta meg ugyanis *A holdvilág* című

tárca-novelláját, szép nosztalgiával gondolva a *Hotel Petit-Nice*-re és főleg *Winfredre*. (Levelek Kolozsvárra. 1943.)

Kottnerék bizonyára nem fogadták kitörő lelkesedéssel a hírt, hogy házigazdájuk *idő előtt* kíván hazatérni – ez kiviláglik Szabó Dezső utolsó, 1928. XI. 23-án feladott, *express* leveléből.

Kedves Győző, amint ezt a levelet megkapod, légy jó, fuss rögtön egy dermatologushoz és vizsgáltasd meg alaposan a bőrödöt. Mert mikor azt a leveledet kaptam, hogy feleséged már nem fél a lakásban, egy sokat emlegetett funn-ugor mitológia személy étvágya figyelmét igen-igen felhívtam a bőrdődre. Elkeseredésem oka ez volt: hónapokig élém tartod a feleséged rémületének 5000 méteres filmjét és kiszottyant honvágyam még fele útján sincs Bpest felé s már kapom a levelet, hogy feleséged nem fél többé! Látod ilyen szerencsés vagyok mindennel és hányszor vagyok úgy rossz, hogy voltaképpen jó vagyok. A legnagyobb baj az, hogy most már tényleg haza kell mennem. Tudom, hogy jó hónappal azelőtt kellett volna megírnom, de majd beszélgetve meg fogod érteni, hogy ez lehetetlen. A hazamenetelre nemcsak pszichikai okok kényszerítenek, ezekkel az okokkal bárhol van elég dolgom. Hanem az okos számítás is. Ha most hazamegyek, az elseji [sic] pénz maradhat a lakbér egy részére és a decemberi életre. Viszont, itt oly rettentő drága az élet, hogyha még egy hetet maradnék, már az elsejét kellene az utazásra költenem. En így tehát már a *jövő szerdán délelőtt e hó 28-án d.e. 10 órakor a Déli Vasútnál a nagykanizsai vonattal érkezem*.

Ennek azonban úgy kell történnie, hogy nektek se kellemetlenséget se egy fillér költséget ne jelentsen. Tehát: 1. vagy én megyek hotelbe a ti fészekrakásotokig

2. vagy ti vesztek ki egy bútorozott szobát egy óra és ezt *én fizetem*.

Az egyiket okvetlenül el kell fogadnod. Eddig minden ellenem indított pizok-offenzíva dacára volt jogom tisztelni magamat. Ezt a jogot nem veheted el azzal, hogy éppen irántad legyek méltánytalan. Látod, én őszintén megmondom, hogy azt szeretném, hogy a másikat választátok. Mert ebben az esetben az otthonom hamarabb munkához szelidítene. Amit Horvátékról írsz azt mutatja, hogy a szerelmi láz még nem engedte visszatérni egyensúlyodat. Ebben ugyan semmi de semmi nincs. Pláne úgy szólj nekik: hogy ezt az évnegyedet *havonta* fizetem. Egész bizonyos, természetesenek veszik, hisz az utolsó negyed már a kezükben van. Így én nemcsak a régi, de a *legrégibb* Szabó Dezső leszek.

Ez másképp nem lehet s kérek, ne felejtse el szólni.

Innen már hétfőn reggel kell indulnom. Kérd meg Zs. Endrét, hogy a beküldött két cikk után következő számba kegyeskedjék nekem négy oldalt fenntartani, mert egy megszakíthatatlan nagy cikk következik. Vedd egy csomóba minden megbocsátási képességedet, édes Győző, és bocsásd meg, hogy ilyen kellemetlenséget okoztam. Ígérem azonban, hogy hazaérve addig nem nyugszom, amíg neked valami helyet nem szerzek.

(Itt egy kezdetleges Szabó Dezső-rajz következik. Szék felett napsugár és előtte térdel maga Szabó Dezső.)

Ez a rajz a következő. A széken Valéria asszony ül, de mivel eddig megérkezett rajz-művészetemmel nem merem ábrázolni, a nap képével jelzem ottlétét. Előtte én térdelék és töredelmes bocsánatot kérek. Ezt azért küldöm magam előtt, mert tudom, hogy a népművészetek jobban tudnak a női szívhez szólni.

Nagyon jót fogsz tenni, ha ott leszel az állomásnál.

A viszontlátásig mindkettőtököt szeretettel és bűnbánattal
üdvözlő a legszemtelenebb
Házigazda.

Szerdán délelőtt tíz óra, déli vasút.

Ha esetleg haza mehetek, kérek a szobák legyének egybenytva és melegek.

Kottner Győző és felesége – ahogy ez már az itthon írt Szabó Dezső levélből kiderül – az *elköltözést*, a hónapos-szobát választották.

Nagys. Kottner Győző úrnak
Attila körút 14.

(Dátum nélkül)

Kedves Győző, a ruhákat *ne* vidd szabóhoz, hanem egyenesen hozzám. Légy jó takszin [sic] menni – számlámra – át Pestre. Holnap ebéd után pont kettőig vagyok otthon, addig tán elhozhatod. Ha csak később kapod meg, a Kávéházban találsz.

Üdv. Sz. D.

És:
(Postabélyegző: Bp. 1928. dec. 26.):

Nagys. Papp Viktor miniszteri o. tanácsos úrnak
Stádium sajtó vállalat *Budapest*
VII. Rózsa u. 111.

Kedves Viktor
az új évre Feleségednek és Neked sok-sok erőt, fiatal kedvet és fiatal bankót kíván
erős, fiatal, kedves de *bankótlan* barátod
Szabó Dezső

Ezzel a levéllel ért véget Szabó Dezsőnek az 1928-as esztendő. De véget ért kapcsolata az *Előőrssel* és *Kottnerékkal* is.

LECH SZCZUCKI: KÉT XVI. SZÁZADI ERETNEK GONDOLKODÓ

(Jacobus Palaeologus és Christian Francken) Bp. 1980. Akadémiai K. 179 l.

(Humanizmus és reformáció 9.)*

A radikális reformáció nemzetközi kutatói között is az élmzőnyhöz tartozó, több könyvvel és tekintélyes számú cikkel elhíresedett szerző munkáját veheti kézbe a hazai olvasó. Olyan kutató munkáját, akiben ritka szerencsés módon egyszerre van meg a szívós levéltári munkában is megnyilvánuló „furor philologicus” és az összefüggések kibontásában jelentkező szintetizáló képesség. Könyvének magyarra ültetését persze nemcsak értékei indokolják, hanem az a közismert tény is, hogy az itt tárgyalt két eretnek életének igen termékeny szakaszát töltötte Erdélyben, illetve az erdélyi antitrinitarizmussal való lazább vagy szorosabb érintkezésben. Az is közismert, hogy a radikális reformáció eme európai méreteiben is jelentékeny figurái újrafelfedezésében kiemelkedő szerepet játszottak az erdélyi antitrinitarizmus magyar kutatói. Pirnát Antal volt az, aki a két hereticus életművét – de különösen Palaeologusét – teljesen új megvilágításba helyező kéziratok műveket felfedezte, leírta és először értelmezte, míg Francken vándorműhelyének kétségkívül legizgalmasabb darabját Keserű Bálint kutatta fel. A Pirnát német nyelvű könyve által az érdeklődés középpontjába került áramlatokról azóta több érdekes forráspublikáció és tanulmány jelent meg, kétségtelen azonban, hogy a legnagyobb – az életművek teljes értelmezésére aspiráló – igénytel Szczucki nyúlt a témához.

A két figura tárgyalása némiképp eltér egymástól. Az életrajz – nem kis mértékben magának a görögnek „köszönhető” – rejtélyei és a feltérásukban elért újabb eredmények (első-

sorban R. Dostálová és G. Rill) következtében Palaeologus esetében külön fejezetek tárgyalják az életút és a doktrína kérdéseit, míg a Francken fejezetben a kettőt együtt kapjuk. Ezt az is indokolja, hogy Palaeologus esetében a szerző kitaró levéltári munkával új adatok egész sorával tudta gazdagítani az eddigi kutatást. A főleg olaszországi újabb dokumentumok és a korábbi forráskiadványok alapos kiaknázásával hallatlanul izgalmas, kalandokban bővelkedő életutat rajzol fel a szerző. Nyomon követhetjük miképpen járta meg Palaeologus több ízben is az inkvizíció börtöneit, hogyan szabadult meg, az egyházi és világi hatalmasságok ellentéteit kihasználva, hogyan próbált és tudott felszínen maradni miközben bejárta a politikai és vallási ellentétek által megosztott Európa jelentékeny részét. Az életrajz rekonstrukciójának ezt a kísérletét nem csupán a felhalmozott dokumentumok gazdagsága teszi példamutatóvá, hanem az is, hogy – a merész hipotézisektől óvakodva – a még mindig homályban maradt pontokon Szczucki mindig körvonalazza a további kutatás lehetséges irányait is. Tisztázni való ugyanis maradt bőségesen a lengyel kutató vállalkozása után is. Hadd utaljunk csupán egyetlen, magyar szempontból különösen fontos mozzanatra: továbbra sem tudjuk, hogy a 60-as évek második felében Prágában időző Palaeologus miképpen került kapcsolatba a lengyelországi és erdélyi antitrinitáriusokkal. A szerzővel együtt állíthatjuk ugyanis, hogy az a levél, amelyet 1570. november 29-én Dávid Ferenc írt a görögnek arról tanúskodik, hogy már régóta „bensőséges kapcsolatban állnak”. Megjegyezzük azonban, hogy Szczuckitól eltérően ezt az érdekes

*A fordítás alapjául szolgáló két mű adatai a következők. Palaeologus esetében: *W kręgu mystyiczej heretyckich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972. megfelelő részlete. A Francken fejezet esetében: *Philosophie und Autorität. Der Fall Christian Francken*, Studien über den Sozinianismus und seinen Einfluss auf das westeuropäische Denken im 17. Jahrhundert, ed. Paul Wrzecionko, Göttingen, 1977. 157–243. (Kirche im Osten, Monographienreihe Bd. 14.)

dokumentumot nem tekinthetjük Dávid nona-dorantizmusa bizonyítékának. Szerintünk ugyanis a püspök a krisztológia szempontjából itt semmit sem állít pozitívan, csupán azokat az ellentmondásokat tárja fel, amelyek az antitrinitarizmus különböző változatait terhelik, s amelyek miatt nem tudja meggyőzni református vitapartnereit. Éppen ez teszi igazán izgalmassá az iratot, s talán ezzel is magyarázható, hogy az erdélyi unitáriusok nagyobb megértést mutattak Palaeologus eszméi iránt, mint a lengyelek.

A rövidség kedvéért csupán egyet emelünk ki az életrajzi rekonstrukció új eredményei közül. Szczeni György bizonyítja, hogy a Morvaországban időző eretneket nem vallási nézetei miatt tartóztatták le 1581-ben, hanem politikai okok következtében. Végsősoron nem eretnek nézetei miatt jutott véglegesen az inkvizíció kezére, hanem azért, mert II. Rudolf politikai szempontból tartotta veszélyesnek a gyanú szerint kettős játékok űző, a lengyeleknek és törököknek kémkedő kalandort.

Az életrajz tényeinek felsorakoztatása persze nem öncélú, hiszen nem kis mértékben a korábbi évek élményei magyarázzák a hetvenes évek derekán megírt műveket. Így bizonyára igaza van a szerzőnek, amikor Palaeologus univerzalizmusát konstantinápolyi élményeivel is magyarázza, s nagy jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy Palaeologus élete jelentős részét három ellentétes vallási kultúra (latin, görög, mohamedán) találkozási helyén élte le. Szczeni György sokkal nagyobb formátumú tudós annál, hogy az életrajz egyes mozzanatait túlságosan is direkt kapcsolatba hozza a művek eszmei sajátosságaival. Ebből a szempontból is világosan kirajzolód-
nak azonban a további kutatások lehetőségei.

A második fejezetben Palaeologus doktrínájának eddigi legalaposabb értelmezését kapjuk. A szerző nem foglalkozik részletesebben egyes művekkel, csupán utal arra, hogy az adott problematikát melyik traktátus tárgyalja legalaposabban. Ehelyett a gondolatrendszer egészét vázolja fel rendkívül lényeglátóan, az alapelemek világos kidomborításával. A palaeologusi doktrína vezérfonalának teljes joggal a különböző vallási felekezetek közötti egységre törekvő univerzalizmust tekinti. Fejtegetéseiből világosan kiderülnek e felfogás további konzekvenciái is: innen eredeztethető Palaeologus különvéleménye a krisztológia, a megigazulástan, a szentségekről kialakított tanítás tekintetében és sok más kérdésben is. Nem könnyű olvasmány persze Szczeni György elemzése. Részint azért, mert hallatlanul tömören fo-

galmaz, részint mert eleve a radikális reformáció témakörét ismerő „beavatott” olvasónak szól. (Ez indokolja például, hogy Palaeologus szociáletikai nézeteit, illetve a lengyel antitrinitáriusokkal folytatott vitáit nem tárgyalja részletesen. Ennek ugyanis tekintélyes lengyel szakirodalma van. A magyarországi reformáció kutatói számára azonban talán nem lett volna fölösleges egy tömör összefoglalás.) E tárgyalásmód keretei között sem mulasztja el azonban Szczeni György a palaeologusi doktrína fejlődésére vonatkozóan is megállapításokat tegyen. Ezek közül kiemelném a *Defensio Francisci Davidis* jellemzését. A görög által írt részletekben az eszméi bukását, a kudarcot megélni kénytelen elkeseredett próféta korábban ismeretlen hangjára figyel fel. A fejtegetéseket mintegy összegzik azok a nagy erudícióról tanúskodó megállapítások, amelyek Palaeologus eszmerendszerét az európai radikális reformáció különböző áramlatai között helyezik el. Williams tipológiáját hasznosítva jelöli ki Szczeni György eretnek helyét a „doktrinális restitucionizmus” hívei között, s helytállóan látszik a közelebbi meghatározást nyújtó „univerzaliztikus judeokrisztianizmus” terminus bevezetése is.

A magyar olvasó természetesen különleges érdeklődéssel olvassa azokat a részleteket, amelyek az erdélyi antitrinitarizmus és Palaeologus viszonyával foglalkoznak. Mindjárt le kell szögezmem, a szerző által használt eretnekfogalom e viszony igen árnyalt taglalását teszi lehetővé. Szczeni György Palaeologust olyan gondolkodónak tekinti, aki a lengyelországi és erdélyi unitárius egyházak határmezsgyéjén tevékenykedett, akinek ezek az egyházak cselekvési lehetőséget nyújtottak, de tevékenységét ezektől viszonylag függetlenül fejtette ki, hiszen még a hozzá legközelebb álló csoportok sem fogadták el teljes mértékben nézeteit. Így minősülhet Szczeni György terminológiájában Palaeologus eretneknek, vagyis olyan személynek, aki a szervezett, a hitvallással formalizált vallásos élet keretein kívül helyezkedik el. Ennek megfelelően a szerző hangsúlyozza a görög doktrínájának arisztokratikus jellegét. Ez abban is kifejeződik, hogy Palaeologus nem tartotta sokra az átlaghívőket és kitüntetett szereppel ruházta fel a bonyolult teológiai kérdéseket megoldó szaktekinéteket.

E megközelítés újszerűségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Gondoljunk arra, hogy az unitárius egyháztörténetírás – felfokozott Dávid-kultusza és dogmatikai elkötelezettsége miatt – teljesen elhallgatta az erdélyi antitrinitarizmust a hetvenes években megújító radikálisok, így Palaeologus

jelentőségét is. Másrészt az is tény, hogy a híres kalandor műveit először leíró és értelmező Pirnát Antal sem vállalkozott az unitárius egyház és a határmezsgyén tevékenykedők viszonyának részletes elemzésére. Említést tesz ugyan a hetvenes évek elején jelentkező konfliktusokról, de a Dávid bukását elemző fejezet alapkoncepciója szerint az unitárius püspök azért került börtönbe, mert egyházával az újabb dogmakritikai eredmények egészét akarta elfogadtatni. A Szcucki által felrajzolt kép differenciáltabb megközelítést tesz lehetővé. Itt nem csupán az említett eretnekfogalom bevezetéséből adódó lehetőségekre gondolok, hanem az egyes művek doktrinális és funkcionális sajátosságainak figyelembevételére utaló megjegyzésekre is. Arra pl, hogy az „*An omnes ab uno Adamo decenderint*” című traktátusban megfogalmazott „praeadamita” elmélet nem bukkan fel az életű későbbi darabjaiban, vagy arra, hogy a *Catechesis Christiana* Hagymási Kristófhoz intézett ajánlása szerint a szerző itt az erdélyi unitárius egyház dogmatikáját összegzi. Ugyanakkor fontos leszögezünk, hogy e viszony árnyalt megközelítése szempontjából a továbbiakban nem lesz érdektelen e művek retorikai-poétikai sajátosságainak figyelembevétele sem. Ebből a szempontból nemcsak nagyon fontosak, hanem a szakirodalomban egyedülállóak is Pirnát észrevételei. Ezek alapján világosan kirajzolódik a következő ellentmondás: a görög egyfelől elköpesztő mennyiségű történelmi, nyelvészeti, filozófiai ismerettel tömködi teli műveit, s ennek alapján valóban az lehet a benyomásunk, hogy egyáltalán nem izgatja őt, „saját gondolatainak emberközébe hozása”. Másfelől azonban – néhány művében legalábbis – olyan eljárásokat vehetünk észre, amelyek világosan az olvasmányossá tételt szolgálják. Éppen e törekvéssel magyarázható, hogy a kulcsfontosságú *Catechesis christiana* nem felel meg egyetlen korabeli műfaj előírásainak sem: nem egyszerűen káté, de – mint Pirnát megállapította – szétfeszíti a klasszikus és a reneszánszban felújított humanista dialógus kereteit is. Telítve van ugyanakkor olyan részletekkel, amelyek nagyon is arról tanúskodnak, hogy Palaeologus megpróbálta érzékletesen előadni, tehát emberközébe hozni teológiai elképzeléseit: a kolozsvári polgárokat is szerephez juttató környezet, a novellisztikus betétek, Telephus kalandregénybe illő története stb. De hasonlókat mondhatunk a műfajilag még nehezebben definiálható *Disputatio scholasticá*ról is, amelyet a kézikönyvben Pirnát fantasztikus regénynek nevezett.

Nem árt tehát erőteljesen hangsúlyoznunk azt a Szcucki által is észlelt tényt, hogy az egyed és az egyház közötti konfliktus Palaeologus esetében még nem jelentkezik olyan élesen, mint Franckennél. Ennek konzekvenciái a dogmatika síkján is kimutathatók. Hadd említsem csupán toleranciaelméletének dogmatikai elfogultságát. Univerzalisztikus koncepciója ugyanis egyfelől páratlanul szellős, a zsidóknak, a mohamedánoknak és a keresztényeknek egyformán helyet biztosít, és számol az átlaghívők rituális konzervatívizmussával is. Másfelől azonban a *Disputatio scholastica* befejezését – ti. a veszteseknek meg kell változtatniok nézeteiket – Szcucki joggal értelmezi úgy, hogy Palaeologus számára a tolerancia csupán átmeneti megoldás. Hangsúlyoznám azonban, hogy ez a felekezeti szellem csak akkor érthető, ha figyelembe vesszük az erdélyi unitarizmus, illetve annak radikális szárnya melletti elkötelezettségét. Dávid és társai ugyanis már a hatvanas évek második felében hasonlóan vélekedtek a vallási toleranciáról.

Az előzőnél nem kisebb erudícióval megírt második rész az életrajz menetében elemzi Christian Francken munkásságát. Ez is bővelkedik új adatokban, Szcucki itt is új dokumentumokat mutat be. Ezek közül több igen fontosról még említést sem téve csupán a magyar szempontból talán legizgalmasabbat említem meg. Azt a levelet, amelyet Francken valamikor 1590 végén – 1591 elején írt Claudio Aquaviva jezsuita rendfőnöknek Gyulafehérvárról. Ebből kiderül, hogy a híres eretnek valamikor a nyolcvanas évek második felében egy ideig Kisvárdán tartózkodott Szokoli Miklós várában. (A lengyeltől eltérően a magyar kiadás nem közöl dokumentumokat, Szcucki pedig a főszövegben nem tér ki erre a mozzanatra.) A hazai szakirodalomban már Horváth Iván Balassi-könyve hangsúlyozta e tény fontosságát. Észrevételeit megtoldhatjuk egy további hipotézissel is. Szcucki azt állítja, hogy Francken zavaros magyarázata szerint egy magyar püspök vitte őt vissza 1589 elején Erdélybe, s az ottani katolikusok segítségére számított. Az említett levélből azonban másra következtethetünk. Francken azt mondja, hogy a palinodia után két évig maradt a katolikusok között, egyet Lengyelországban, egyet Prágában töltött, „unde episcopus quidam Ungarus me abstractum deduxit in Ungariam, ubi cum nec mihi nec aliis prodesse apus catholicos viderem atque etiam puderet reverti Pragam ad magnificos patronos, quibus recte momentibus et meliora suadentibus non oboediveram, malui rogatus Claudiopolitanae

interim scholae servire quam alibi otiosam vitam traducere.” Úgy vélem, hogy az említett püspök nem Erdélybe vitte magát Franckent, hanem Magyarországra s itt érték el az iskolájukba le-tort kereső erdélyi antitrinitáriusok. A levél le-hetővé teszi, hogy kisvárdai tartózkodását erre az időszakra, tehát 1587 júliusa és 1589 februárja közé helyezzük, s bár nem tudjuk ki lehet az „episcopus quidam Ungarus”, nem tartom kizártnak, hogy a felső-magyarországi humanisták között forgolódva jutott el Szokoli Miklóshoz Kisvárdára.

Francken műveit tömör, ám igen árnyalt, s korabeli eszmei áramlatok fölényes ismeretéről tanúszkodó elemzések mutatják be. Ezeket két átfogóbb fejezet alapozza meg. Az egyik – A krakkói eretnekek az 1580-as években – ki-maradt ugyan a magyar változatból, de korábban közölte a Filológiai Közöny (1977. 384–393.). A másik a szentháromság dogma kritikájának különböző XVI. századi típusait mutatja be a *Praecipuarum enumeratio causarum* elemzésének bevezetőjeként. Természetesen különös érdeklődéssel olvassuk a híres eretnek életművében is kiemelkedő jelentőségű *Disputatio inter theologum et philosophum de incertitudine religionis Christianae* című munkáról írottakat. A részletes elemzést a felfedező Keserű Bálindra hagyva is fontos észrevételeket találunk a mű alapkoncep-ciójáról s arról, hogy Francken gondolatvilága a reneszánsz kori arisztotelizmusnak Pomponazzi-féle változatához kötődik. Nem kevésbé izgalmasak a mű lehetkezési körülményeivel, illetve a szövegtörténettel foglalkozó megállapítások. Ezek nagyon jól mutatják, micsoda fejtörést okoz a kutatóknak ez az antitrinitárius dogmatikát messze meghaladó, az egyházak és az individuum konfliktusát sorozatos áttérésekkel demonstráló gondolkodó. Műve első változatában Szcucki még úgy látta, az erdélyiek nyomtatásban is meg-jelentették a *Disputatiót*, hogy így járassák le az időközben katolizált szerzőt. Most eltekint ettől a magyarázattól, s csupán kérdésként fogalmazza meg, hogyan lehetséges a mű 1593-as kiadása. A magyar kutatók más nézetben vannak. A szöveg-történettel legalaposabban foglalkozó Keserű Bálint teljesen kizártnak tartja, hogy a művet ki is nyomtatták, ám annál nagyobb hangsúllyal beszél kézirat terjesztéséről, s a magyar nyelvű szom-batos vitairódalom alapján még a mű alapgondolatát visszaadó magyar változat meglétét sem tartja kizártnak. Lehet, hogy túlzás magyar válto-zatra is gondolni, hiszen úgy tűnik, az említett szombatos iratok inkább a Szcucki által nem

tárgyalt, s Pirnát Antal által újabban bemutatott *Argumenta XXII in sacram Mosis historiam* című Francken munkával vitatkoznak. Az azonban éppen Pirnát *Arisztotelianusok és antitrinitá-riusok* cikke óta világos, hogy a 90-es évek Er-délyének humanista elit értelmisége a *Disputatio* olvasója volt.

Ezek a megállapítások persze nem teszik kér-déssé Szcucki koncepcióját, hiszen az említett munkák is hangsúlyozzák Francken és az anti-trinitárius egyházak konfliktusos viszonyát. Keserű Bálint egyenesen arról beszél, hogy a né-metországi eretnek életútján az antitrinitáriusok között kifejtett tevékenység csupán epizodikus, a körülmények által rákényszerített vargabetű volt. Hangsúlyoznám azonban, hogy mégiscsak volt te-vékenységének olyan rétege, amelyet nagyon is jól hasznosítottak a – persze nem ortodox – antitrinitáriusok. Nem csupán arra gondolok, hogy Toroczka Máté már milyen korán megszerzi és lemásolja Francken több művét, de nem is csak Epiktétosz *Enchiridion*jának sajtó alá ren-dezésére, hanem főleg arra, hogy a befolyásukat Kolozsvárott is érvényesíteni tudó patrónusai mégiscsak a kolozsvári unitárius kollégiumban biztosítottak számára hivatalt több ízben is.

Nem kétséges, hogy a kitűnő lengyel tudós műve több szempontból is ösztönzést adhat a magyarországi antitrinitarizmus kutatóinak. E mű után még inkább nyilvánvalóvá válik, mennyire fontos a századforduló és a XVII. század első évtizedei antitrinitarizmusának alapos tanul-mányozása. Ez a periódus igen kevésbé ismert, s úgy tűnik, a szakirodalom nagyon leegyszerű-sített képet alkotott róla. Bármennyire jogosnak is tartjuk ugyanis azokat a sorokat, ahol Szcucki könyve főhősei szükségszerű bukásáról beszél, bármennyire meggyőzően állítja is párhuzamba Palaeologust és Franckent a késő reneszánsz zak-latott utópista álmodozóival, nem odázható el annak a folyamatnak a nyomkövetése, melynek során az erdélyi antitrinitáriusok közül nem egycsapásra, hanem fokozatosan tűnik el e megtúrt vagy felhasznált útítársak szellemi hagyatéka. Ezt a tényt a hazai szakirodalomban főleg Keserű Bálint disszertációja hangsúlyozta, de fontos kiindulópontot jelentenek Esze Tamás kutatásai is. Ezek folytatásával lehetne meg-alapozott véleményt formálni e radikális gondol-kodók utóéletéről, s az európai eszmetörténetben játszott szerepükről is. (Erről újabban rendkívül karakterisztikusan, s a magyar kutatókat is töp-rengésre készítetően formált véleményt abban a tanulmánnyal felérő recenzióban, amelyet

Massimo Firpo könyvéről írt. Lásd: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, T. XXIV. 1979. 161–171.)

Végezetül néhány megjegyzést a magyar fordításról. A *Palaeologus*-fejezetet lengyelből átültető Varsányi István és a Francken-részletet németből magyarítói Schulek Tibor egyaránt eredményesen birkózott meg a nem könnyű feladattal. Szczycki árnyaltságra törekvő, ugyanakkor lendületes értekező stílusát nem volt könnyű visszaadni. Csupán néhány esetben javasolnék más megoldást: A „Nehéz volna tagadnunk...” kezdetű mondatban Krisztus szerepéről szólva a következő kifejezést találjuk: még azét az öröktől fogva lévő szakadt ruhájú Krisztusét is. A helyes szöveg ehelyett: még az örökléttől megfosztott Krisztusét is. A mondat tehát helyesen a következőképpen hangzik: „Nehéz volna tagadnunk, hogy ebben a mindent átfogó irenikus vízióban alapvető módon átértékelődnek azok a doktrinális elemek, amelyek az „ortodox” unitarizmus számára éppen a kereszténység lényegét alkották és az eszmei sugallat alapvető forrását Krisztus szerepét és funkcióját (még az örökléttől megfosztott Krisztusét is), valamint tanításának erkölcsi tartalmát.” (82. l.) A kétszeres fordítás ellenére megbízható szövegben olvashatjuk a Francken fe-

jezetet is. Egy hiba azonban éppen ennek következtében csúszott be. „Egy azonban biztos: Florenius kritikája a pápaság, a szentek tisztelete és a tisztítóút fölélt, valamint az, ahogy védelmezte a *sola fide* és a *sola scriptura* alapelveit, alapvetően különbözik a reformátori nézetektől.” olvassuk a 88. lapon. A német szövegben valóban ez szerepel, a lengyel eredetiben azonban azt olvashatjuk, hogy Florenius kritikája *megegyezik* a reformátori nézetekkel. Az *Enumeratio* elemzése során említett négyes interpretációt szellemi, irodalmi, erkölcsi és anagógikus helyett helyesebb *betű szerinti, allegorikus, morális és anagógikus* formában magyarítani (104. l.). Ugyanezen az oldalon a vallás és filozófia viszonya mellett helyesebb *értelem és kinyilatkoztatás* – és nem kijelentés – egyezéséről beszélni. (lásd még 106. l.). Néhány sajtóhiba: A 45. lapon a társadalompolitikai jelző mellől elmaradt a *nézetek*. A 80. lapon *artis causa* titok helyett *artis causa tilos*, a 86. lapon *koncenzio* helyett *konverzió* a helyes. A 94. és 157. lapokon tévesen Paumgarten áll Baumgarten helyett.

Balázs Mihály

RÁKÓCZI-TANULMÁNYOK

Szerkesztette Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes.

Akadémiai K., 1980. 779 l.

A fejedelem születésének 300. évfordulója körüli esztendőök nem szűkölködtek jubileumi kiadványokban. A Rákóczi-tanulmányok szerkesztői koncepciója azonban talán mindegyikükön túlmutat igényességével: az utóbbi évek fel lendülő s az eddigieknél szervezettebbé váló új kutatásainak eredményei alapján próbál lehetőleg minél teljesebb képet adni a társadalomtudományok különböző ágaiban folyó munkálatok jelenlegi állásáról. E kötet-szervező gondolat, szerkesztői program jegyében a szabadságharc egyetemes történeti összefüggéseitől a társadalmi fejlődés és az államszervezet kérdésein át egészen a művelődési helyzet és kulturális hagyomány vizsgálatáig valóban széles körkép kerekedik ki: harminc tanulmány és öt, eddig ismeretlen dokumentumot feltáró és értelmező közlés tematikai gazdagsága és sokoldalúsága eredményeképpen.

A hatalmas anyagban való könnyebb tájékozódás – és a tartalmi összetartozás követelményei – végett a kötet négy nagyobb szerkezeti egységre különül el: *Állam és társadalom* – Kül-

politika – *Művelődés és hagyomány* – *Dokumentumok*. S e nagyobb csoportokon belül is jól tömörülő kisebb témabokrok alkotnak szerves egészet.

Hogy nem az évfordulás alkalom, hanem a valóságos igény hozta létre ezt az egyáltalán nem protokoll-kiadványt, arról a szerkesztői koncepción túl maguk a szerzők győznek meg. S nemcsak új eredményeik számbavételével, hanem az eddigi kutatások hiányosságainak, és a még elvégzendő feladatoknak kijelölésével. Mi sem igazolhatja jobban a kötet időszerűségét, mint a Rákóczival és szabadságharcával szemben elkövetett évszázados mulasztások – gondoljunk csak az *Emlékiratok*, de főleg a *Vallomások* mostoha sorsára – pótlásának követelménye és feladata. A legelterőbb tematikájú írások is ennek megállapításával rímelnek egymásra: „Rákóczi és a jobbágyviszonya történelmünk megoldatlan fejezete” (11.), „a kutatás még nem foglalkozott részletesen azzal a kérdéssel, hogy Rákóczi és összeesküvő társai miként is képzeltek el a sza-

badságharc elindítását és a háború folytatását” (123.), „A rác kérdésről mindeddig keveset írtak” (141.), „egyszóval a hadtáp munkájával eddig igen keveset foglalkoztak kutatóink” (169.). Sőt: „A Rákóczi-kor könyvtárát kitevő kutatási anyagban eddig nem jelent meg összefüggő tanulmány és értékelés a szabadságharc egészségügről.” (183.), „a Rákóczi-szabadságharc időszakának pedagógiatörténete nincs feldolgozva” (317.), „Tanulmányunkban olyan kérdéshez nyúlunk tehát, amelyről eddig kevés szó esett” (367.) – s még sorolhatnánk a negatívumokat tartalmazó kijelentéseket.

E komoly kihívásra vajon hogyan válaszolnak a tanulmányok szerzői?

Szerencsére erre sincs általános recept, jóllehet, módszertani rokonság a munka természetéből fakadóan megfigyelhető az egyes művek között. A szerzők közül számosan vannak, akik több évtizede folyó kutatásaikkal életművük fontos és állandó részévé tették a Rákóczi-témát, mások csak alkalmi kirándulást vállaltak e terepen: érdeklődési körüket egy-egy tanulmány erejéig ösvézhanga hozván a kötet célkitűzéseivel.

A *Rákóczi-tanulmányok* mintaszerű példáját mutatja a megközelítési módszerek és lehetőségek sokféleségének. Találkozhatunk problémafelvető írással (*Tolnai Gábor*), s van, aki újonnan előkerült adatok bizonyító erejével világít meg eddig ismeretlen mozzanatokat (*Zygmunt Abramowicz–Hopp Lajos*), s akad, aki új szempontból faggatja a már ismert forrásokat (*Perjés Géza, Heckenast Gusztáv*). Vannak, akik új levéltári anyag felhasználásával régebbi munkájukat folytatják tovább. A kontinuitás az életműben egyben előrelépés, elmélyülés a témában (*Trócsányi Zsolt, R. Várkonyi Ágnes, Köpeczi Béla*). Olyan szerző művét is olvashatjuk, aki más témáját eleveníti fel és viszi tovább, mint pl. *Magyari András* tette *R. Várkonyi Ágnes* nagy jelentőségű 1954-es dolgozatával. *Jacek Staszewski* a korabeli magyar–lengyel kapcsolatokat vizsgálva arra szolgáltat példát, hogyan kell az új adatok segítségével hatálytalanítani egy idejétmúlt történetkonceptiót. *Varga Imre, Jale Baysal* és *Voigt Vilmos* friss adatfeltárásaik, legújabb kutatási eredményeik összegezésére vállalkoztak, míg ezzel párhuzamosan, eddig feltáratlan terepen végzett, úttörő munkálatok tanúi is lehetünk. De olvashatunk tudománytörténeti áttekintést éppúgy (*Voigt*), mint genetikus és strukturalista műelemzést (*Péczezy László*), vagy szellemi környezetrajzot (*Szőrényi László*). Már a jövő kutatói módszereinek jelentkezését is tapasztal-

hatjuk *N. Kiss István* számítógépes adatfeldolgozásában.

E megközelítési sokarcúság fokozza, felerősíti a tematikai bőség amúgy sem csekély hatását; az olvasónak demográfiai, gazdaságtörténeti, hadászati célzatú dolgozatok adatai között éppúgy el kell igazodni, mint politikológiai és diplomáciai vonatkozásúak, iskola- és vállástörténettel, irodalom- és könyvtörténettel foglalkozók, netán képzőművészeti tárgyuak adatai között. S mindez nemcsak hazai szerzőktől származik, nem csupán magyar anyag- és adatbázison alapszik. A kötet jelentős hozadéka, hogy külföldi szerzőgárdát is mozgósított, hogy nemzetközi kontextusba helyezve vizsgálhassa a szabadságharcot, autentikus opuszokkal szólhasson annak nemzetközi jelentőségéről. Külföldi recepciójának képét több tanulmányból rakhatjuk össze: Rákóczi és Lengyelország kapcsolata mellett szó esik az angol–holland diplomáciáról, a havasalföldi és moldvai vezetők Rákóczi iránt tanúsított magatartásáról, Rákóczi és a török könyvnyomtatás viszonyáról. Napvilágra kerül Rákóczi és *Kurakin* beszélgetése és emigrációja, valamint az emigráció új török okmányai.

Az egy-két kivételtől eltekintve általában a modern szakmai követelményeknek megfelelő, magas színvonalon megírt, nagy apparátust mozgató tanulmányok ismertetése és értékelése e helyütt nem végezhető el, s a recenzius ezért elnézést kér a kötet szerzőitől. Úgy véli, hogy e fenti jellemzőkkel bíró tanulmányok közül is kiemelkedik négy: novumokat, új kutatási eredményeket is felvonultató, ugyanakkor a vizsgált kérdés végleges tisztázását is maga elé tűző, szintetizáló törekvése miatt. Ezért az alábbiakban, a recenzius korlátai miatt is, csak róluk lesz szó.

Feltétlenül e tanulmányok közé tartozik, elsőként a kötetben, *R. Várkonyi Ágnes* munkája, aki nem kisebb feladatra vállalkozott – sikerrel –, minthogy a vetési pátems módosított változatai alapján az elméletben és a gyakorlatban egyaránt láttassa Rákóczi és a jobbágyság viszonyát, ami szerinte: „a Rákóczi-szabadságharc alapvető kérdése, történelmi jelentőségének kulcsa”. Tanulmányának legfőbb érdeme és jelentősége, hogy a jobbágypolitika kérdését egyrészt hazai, és analóg jelenségek segítségével külföldi kontextusba, fejlődési folyamatba ágyazza, másrészt a kor politikai és gazdasági folyamatainak függvényeként elemzi. Csakis e módszerrel lehet a maga teljességében feltárni ezt a rendkívül bonyolult, ellentmondásos, mert számtalan ellenérdeket magába foglaló, és az aktuális helyzetnek megfele-

lően mindig másként ütköztető kérdéskomplexumot.

Az orvostörténész *Takáts László* műve méltán nevezhető úttörőnek, mégsem csupán e tulajdonsága miatt említendő. Ő sem szakítja ki kora meghatározottságai közül a szabadságharc időszakát: „a kuruc sereg egészségügyi ellátásának vizsgálata csak az akkori Magyarország egészségügyi és szociális helyzetének talajáról indulhat el.” S a hazai viszonyok ismeretén túl elengedhetetlen a kor Európáját is feltérképezni e szempontból. Reális összevetés, s arra épülő következetes, a kor viszonyaival adekvát értéktételek csak így hozhatók. Ezt a nagy többletmunkával járó lépést igencsak érdemes volt megtenni. Általa vált láthatóvá, hogy a szabadságharc központi egészségügyi vezetőségének koncepcionális programja révén, a sebesültellátásban, a kórházi ápolás és a gyógyszerek biztosításában, a járványokkal szembeni intézkedésekben felvették a versenyt a legmodernebb európai államokkal. E tudatos egészségügyi intézkedés-rendszer Kelet-Közép-Európában egyedülálló volt, s gyakran még az osztrákok ilyen irányú tevékenységének is előtte járt. A jelentős alaputatásokat is végző *Takáts László* e tanulmányával olyan fehér foltot számolt fel végérvényesen a Rákóczi-szabadságharc történetében, mely túl azon, hogy ismeretlen és feldolgozatlan volt, ráadásként negatív tudományos és morális értéktételek garmadáját vonta maga után.

Ami az előző két tanulmány értékes pozitívuma, az *Köpeczi Bélánál* (Rákóczi külpolitikája és a szabadságharc nemzetközi jelentősége) a témából fakadó természetszerű sajátosság. Neki eo ipso „hosszú időtartamban” és külföldi kiterjedésben kell vizsgálnia választott tárgyát. S még egy elengedhetetlen feltételt is szem előtt tartott, hogy a felvetette kérdésre a kor valós válaszát megkapja. Ezt maga Rákóczi várta el azoktól, akik az ő külpolitikáját a tényleges viszonyok szabta keretek között akarják analizálni: „A szellem és az emberi előrelátás hány készítményét találja majd az utókor külföldi alkudozásaimban és milyen bizonytalanoknak és túl kiterjedteknek találja majd mindezt, *ha nem vizsgálja figyelemmel a kor körülményeit és mindazoknak a fejedelmeknek és udvaroknak szellemét, amelyekkel tárgyalni kellett.*” (Kiemelést tölem. J. J.) *Köpeczi* nem kevesebbre vállalkozott – kiegészítve eddigi munkásságát e téren –, mint e kívánalomnak eleget téve elemezze Rákóczi külpolitikájában a történeti realitás és illúzió kérdését. E távlatos vizsgálat eredményeként a konkrét nemzetközi helyzet kedvezőtlenége mellett kitűnnek azok a

reális törekvések is, amelyekkel Rákócziék – és más politikusok is – számot vetettek. Összegezve *Köpeczi Béla* állásfoglalását, elmondhatjuk, hogy bár Rákóczi szabadságharca az ismert okok és ellentmondások miatt törvényszerűen elbukott, ám politikai célkitűzéseinek reális elemeit az időök tovább éltették.

Galavics Géza írása (A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet) a teljességre törekvés igényével lép meg. Nem készült még olyan képzőművészettörténeti dolgozat, mely e célkitűzést ilyen fokon képes lett volna megvalósítani. A szerteágazó téma anyagát összefoglalva: izgalmas nóvumokat is közölve – pl. a zsbíbi csata ábrázolása – úgy mutatja be Rákóczi fejlett képzőművészeti érzékét és nagy műveltségét, egyben propagandisztikus képzőművészeti vállalkozásait, hogy ugyanakkor legfontosabb művészei – az éremmetsző *Daniel Warou* és *Mányoki Ádám* – munkáinak datálását és érzékeny elemzését is elvégzi. Kimutatva azt a hatalmas minőségbeli különbséget, ami az ő korszerű alkotásaikat a kor provinciális darabjaitól elválasztja. Emellett sikerrel kísérli meg az emlékezetes kolozsvári jezsuita diadalkapu teljes – vizuális – rekonstrukcióját és értelmezését is.

Külön kell szólni a könyv Dokumentumok fejezetének két, tanulmányának is beillő dokumentummagyarozatáról és szövegközléséről. *Esze Tamás* – aki éppen ötven éve foglalkozik öt hónappal, az 1703. jún. 16. és 1703. okt. 17. közé eső 125 nap feldolgozásával – eddigi hatalmas kuruc-érdekű munkássága folytatásaként ezúttal is ismeretlen iratcsomó alapján próbálja megrajzolni a labanc tiszai védvonal felbomlásának folyamatát. S az itt lezajlott csaták datálásában a fejedelem *Emlékiratainak* esetenként téves időrendjét is kiigazítja. Mindezt azzal a nem mellékes szándékkal teszi – ő, aki annyi kuruc katona portréját retusálta –, hogy most a labanc szegedi parancsnok, *Globitz* ezredes alakját árnyalja-finomítsa. *Váradí-Sternberg János* pedig a magyar–orosz diplomáciai kapcsolatok egyik fejezetét dolgozza fel újonnan előkerült források alapján, s munkája azzal a fontos tanulsággal jár, hogy Rákóczi danckai napjaiban világosan látta, hogy a cár ekkor már nem tartotta őt politikai tényezőnek... (Rákóczi diplomáciai beszélgetése és levelezése Kurakin herceggel).

Különös, de talán nem véletlen jelenségre is felhívja a figyelmet a *Rákóczi-tanulmányok*. Arra a sajnálatos tényre, hogy irodalomtörténetírásunk nem tud igazán mit kezdeni a Rákóczi-jelenséggel. (Ezt fogalmazza meg *Tolnai Gábor* is, hang-

súlyozván: „Összefoglaló tanulmányok hiányában nem vállalkozhatunk arra, hogy teljes áttekintő értékelést adjunk Rákóczi hazai irodalmi működéséről.”) Tolnai ugyan szembefordul a polgári irodalomtörténetírás Rákóczi-képével, de magáról az íróról, a mű kvalitásairól szólván általános megállapításoknál nem sikerül mélyebbre hatolnia. Sem a stílus, sem a technika vonatkozásában. *Gyenis Vilmos* a Tolnai Gábor által felvetett gondolatot viszi tovább, amikor Rákóczi vallomásait a hazai emlékirat-hagyomány folyamatában próbálja elhelyezni. Mivel szinte egyetlen műről sem tudjuk minden kétséget kizáróan bizonyítani, hogy a fejedelem ismerte volna – szemben a műfaj kiemelkedő külföldi darabjaival –, e tanulmány is az általános elméleti konstrukció szintjén marad. Véleményem szerint az összecsengések inkább a műfaj természetéből, párhuzamos fejlődési tendenciáiból, a cél és a követendő ideál azonosságából fakadnak, semmint konkrét olvasmányélményből.

A szerkesztők nem törekedtek arra, hogy az egymással tudatosan vagy alkalmyszerűen vitakozó írók élet elvegyék (pl. *Galavics Géza-Rózsa György*), s természetesen egymást támogató-erősítő alkotások is kerültek a kötetbe (pl. *Tolnai Gábor-Gyenis Vilmos; Wellmann Imre-Benda Kálmán*), ilyenkor ismétlés vagy átfedés is előfordul – ez esetben már nem ártott volna közbeavatkozniuk, aminthogy nem a legszerencsésebb megoldás az sem, ha az ugyanazon témát érintő írók közül az egyik mű szerzője új, csak általa tudott, s először talán éppen itt publikált adatok ismeretében érvényes új koncepcióval szolgál, a többiek pedig az adott pillanatban így már elavult szakirodalmi álláspontot ismételtetik. Mivel nem kongresszusi előadások közléséről, s

nem két azonos érvényű, de eltérő véleményről van szó, az efféle ellentmondásokat a szerkesztők kiküszöbölhették volna.

A kötet érdemei között tartandó számon az is, hogy a túllelkesültségnek a Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatban oly gyakori, patetikus felhangjai csak elvétve találhatók a tanulmányokban, úgy tűnik fel, e téren sikerült konszenzust teremteni, s a tudományosság hangja elnyomja végre az érzelmi felhangokat.

A *Rákóczi-tanulmányok* írói – a historiográfustól az irodalom- és művészettörténészen át a had-, gazdaság- és orvostörténészig – és szerkesztői elérték céljukat: a valóság tényeire összpontosítva, azok tiszteletében sikerült megközelelni a „negyedik Rákóczi”, azaz a teljes személyiség rendkívül összetett képét. S e komplex személyiség-kép köré odarajzolták azt a társadalmi-politikai-gazdasági-kulturális-egészségügyi környezetet is, amelynek feltárása a kötet legjelentősebb eredménye, a korszak kutatásának egyik legfontosabb előrelépése. A szerzők tovább oszlatták a romantikus történelemszemlélet még meglevő foszlányait, s példát adtak a tudománysszakok együttműködésében megjelenő objektív tudományosság reális lehetőségeiről.

A *Rákóczi-tanulmányok* kollektív vállalkozása összegezés. A három évtizeddel ezelőtt kezdődő kutatási szakasz eredményeinek összefoglalása. S ha nem jutott is a kutatás minden kérdésben nyugvópontonra, maguk a szerzők és a szerkesztők jelölik ki írásaikban a jövőbeli munka lehetséges irányait és feladatait.

Igy a továbblépés első állomása is a *Rákóczi-tanulmányok*.

Jankovics József

JULOW VIKTOR: FAZEKAS MIHÁLY

Bp. 1982, Szépirodalmi K. 516 l.

Ha majd egy tudománytörténeti összefoglalásban valaki végigtekint a magyar irodalomtörténet fejlődésén, az 1960-as, 1970-es esztendő műfajait, irányait kutatva, nyilván megállapítja: az írói monográfia, a teljes életrajzot és pályaképet adó feldolgozás szinte hiányzik a magyar kutatók „műfajai” közül. A néhány kivétel (Szabolcsi Miklós József Attilája, Nagy Péter Szabó Dezsője stb.) mellett elsősorban népszerűsítő kismonográfiák jelzik – inkább a közönségigényt, mint a kutatói vállalkozókedvet. S még az olyanfajta

költői pályakép mint Horváth János Petőfije is „hiánycikknek” minősül. Sem az Arcok és vallomások váltakozó színvonalú darabjai, sem a szintén ritka korszakmonográfiák nem pótolják a korábban szintén váltakozó színvonalú írói nagymonográfiákat. Már csak ezért is oly öröndetes, hogy – bár posztumusz munkaként – vállalta a Szépirodalmi Könyvkiadó Julow Viktor Fazekas-könyvének kiadását. A kiadó és a szerző szerényen második kiadásként tünteti föl a könyvet, jóllehet nem pusztán az 1955-ös Julow-mű újra-

dolgozásáról van szó, hanem egy lényegében új könyvről, régi alapokon emelt új épületről. Rendkívül tanulságos, ahogy Julow felkészült erre a könyvre. A kandidátusi értekezés jelentette a kutatás első, összegző jellegű, állomását, s az erre való törekedés egybeesett – ritka szerencsés módon – a kritikai kiadás egy kötetének sajtó alá rendezésével. A következő lépés az elfogadott disszertáció sajtó alá rendezése. Ami ezután jött: részlettanulmányok sorozata. Olyan sorozat, amelyben verselemzés, adatfeltárás, folklorisztikai-tárgytörténeti vizsgálódás, környezetrajz, stílustörténeti elemzés egyként szerepelt. A közétett tanulmányok, tanulmánykötetek a hazai és külföldi szakirodalom impozáns ismeretéről árulkodnak, és soha be nem fejezhető alapkutatásról. Julow Viktor azonban nemcsak saját kutatási eredményeit hasznosította, hanem tanítványaiét, bírálóíéit, vitapartnereieit is, s felhasználta egy nagyon vitatható, ám mindenképpen figyelmet keltő módszer tanulságait: az írászakértő véleményét (Fazekas jellem- és személyiségrajzához). Tiszteletre méltó Julow Viktor magatartása: nem azért szőlalattja meg vitapartnereit, recenziéseit, hogy diadalmasan cáfolhassa nézeteiket. Éppen ellenkezőleg, úgy fogja föl a vele ellentétes álláspontot, mint amely egy vers, egy életszakasz más típusú szemléletét jelenti, más „megközelítést”. Az összes lehetséges álláspont, értelmezés felsorakoztatása után alakítja ki a maga felfogását, mindegyik értelmezést a mérlegre téve, a saját korábbi értelmezését is. S amennyire értékelendő az a tiszteletteljes vita, az a minden – akár az övével ellentétes – álláspontot megértő felfogás, amely Julow Viktor előadását jellemzi, olyannyira ébreszt némi kétséget e módszer eredményességét illetően pl. az, hogy a *Mint mikor a nap* c. Fazekas-versről szólva, 8 (nyolc!) lapon keresztül idézi Görömbei Andrásnak, egyébként igen jó elemzését. Ebben az esetben a szabadabb interpretáció talán célszerűbbnek mutatkozott volna.

Ami Julow Viktor monográfiájának feltétlenül érdeme: a teljességre törekvés. Nincs Fazekas életének, közvetlen és tágabb környezetének, témáinak, a verseiről eddig irtaknak olyan adata, amely valamilyen formában ne került volna be ebbe a könyvbe. Mintaszerű, ahogy életrajzot, költői fejlődést, hatásokat és inspirációkat összefüggéseiben lát(tat); ahogy – ha szükséges – feltárja a versek közvetlen ihlető tényezőit, a versekhez vezető életrajzi, történelmi, világtörténelmi vagy szorosabb értelemben vett irodalmi mozzanatok. Olykor versből, Lúdas Matyiból magya-

ráz lelkiállapotot, biográfiát. Példát szolgáltat arra, hogyan lehet ábrázolni életrajz és költői pályakép összefüggéseit, összefonódottságát, és arra is, hogyan *szolgálhatja* egyik a másikat. S ha Julow Viktor végkövetkeztetésével (ti. Fazekas „szelét” aratta volna 1848 „vihara”) nem mindenben értünk is egyet, s nem látunk a Lúdas Matyiban „előfutárt” Arany és Erdélyi János „népnemzeti klasszicizmusá”-hoz, a pályakép egészét meggyőzőnek, hitelesnek érezzük. Hadd emeljünk ki néhány mozzanatot Julow Viktor találó megfigyeléseiből-elemzéseiből. Igen jó, amit Fazekas „meseszövi gondosságá”-ról ír a szerző: ti. a visszaverésre való felkészülések időproblémáiról; teljesen hiteles a Fűvészkönyv összeállítás menetének rekonstrukciója, nyelvi magyarázata, a Fűvészkönyv és Linné „rendszerének” egybevetése. Finom megállapítás az alábbi: „Valójában kiszorítottak sok, a régiebb magyar fűvészkönyvekben szereplő régi és népi növénynevet. E tekintetben felvilágosodott világnézetük – és elfoglaltságuk – ütközött össze bennük népieségükkel, s az előbbi került felül.” A Nyári esti dal elemzését egészében kellene ideírnunk, hogy érzékeltessük, Julow Viktor beleérző képességét, nemes veretű értekező prózáját. Az én kis kertem c. vers bemutatására szolgál ez a mondat: „a leírás, tárgyiaságából mit sem veszve, az antropomorfizáló-megszemélyesítő fantázia segítségével alig-alig támaszkodva, a szemlélet finom árnyalatossága révén helyenként hangulatsugallóvá is válik, különösen a zivatar leírásában.” Nem szépeleg Julow Viktor, nem keresi a választékosnak ható fordulatokat, nem akar a költővel versenyre kelni a megfogalmazásban: egyszerűen pontos akar lenni. Adatban, fogalomhasználatban, fogalmazásban.

S ezzel kapcsolatosan vetődik fel bennünk a kétség: vajon segít-e a tájékozódásban, vajon a szemléletességet szolgálja-e, ha ilyen jelzők minősítik a költői stílust, mint barokk-deákos klasszicizmus (185.), barokkos klasszicista (195.), rokokó-szentimentális (195.)? A magunk fogalomhasználata szerint pl. a barokk és a klasszicizmus inkább ellentétpárok, mint egymás kiegészítői, mint ahogy – úgy érezzük – a rokokó is, a szentimentális is (ha stílustörténeti fogalom) viszonylag jól körülírható, de messze nem egyenmű, messze nem egyazon tartalmú fogalom. S aligha hiszünk, hogy a stílusirányzatok egymás mellett élését valóban dokumentálni lehetne egyetlen vers bemutatásakor. A stílusirányzatok egymástól elváló költői magatartások, költészet-felfogások leírásával, tendenciák nyomon követé-

sével szemléltethetők. A stílustörténeti megközelítés számos buktatója közül az egyik éppen az, hogy „mellékevesül” és ezáltal elmosódott jelentésűvé (így nem elég markánsá) válik az eredetileg pontos jelentés. A „barokkos” adott esetben kevesebb is, több is mint a „barokk”. Kevesebb, mert nem rendelkezik a barokk valamennyi (vagy legalábbis: számos) jellemzőjével, de több is, mert olyan vonásokkal is bír, amelyekkel a barokk feltehetőleg nem. A szentimentális jelzőnek akkor van létjogosultsága, ha érzelmet vagy érzélgőt értünk rajta, egyébként inkább megtévesztő, pontatlan megjelölés, mint eligazító. Ugyanez a helyzet a „romantika”, „romantikus” kategóriával. Helyénvalónak érezzük, ha általában *regényest*, rejtelmest, *titokzatost*, „romántos”-t akarunk mondani, de nagyon szellemesnek, ám nem egészen pontosnak érezzük olyan esetben, mint Kisfaludy Sándor „csobáncos-tátikás középkor-romantikájának színei” (182.). Kisfaludy Sándort semmiképpen sem sorolnánk be a romantika szerzői közé, még akkor sem, ha középkori (?) romokról zengedez, még akkor sem, ha a „magyar előidők”-ből veszi témáját. Egy korstílus vagy stílusirány pusztán a témaválasztással vagy akár egy-két, más korstílusra is jellemző vonással nem írható körül, ismételjük, költészetfelfogásról, költői magatartásról, „poétikáról” van szó, nem pedig néhány, stílusesszékben kimerülő jellegzetességről.

Ebből azt szűrtük le magunknak, hogy Julow Viktor monográfiája ott meggyőző, ott példamutatóan pontos, ahol művek elemzését olvashatjuk, ahol egy (az) író külső és „belső” életrajzát nyomonza, és ott vitatkoznánk álláspontjával, ahol kitekint a kor uralkodó vagy egyáltalában létező stílusaira. Nem ott, ahol összegez, hanem ahol egybeveti Fazekast más szerzőkkel. A magam nemében kitűnő e Fazekas-monográfiában egy Kosztolányi-vers elemzése (138.), de egybevetése Fazekas hasonlóan vélt költeményével talán kevésbé meggyőző. A „szenvedelmes kertész”, a XVIII. század természetértelmezésén, „fizikoteológiáján” felnőtt Fazekas természet szemlélete – úgy véljük – kevésbé előzménye az „urbánus”, valóban a tűnő benyomásokat rögzítő, a természetet egy üvegtálon elhelyezett gyümölcsökön át érzékeltető Kosztolányival. Mint ahogy szintén szellemesnek, sőt, költőinek tartjuk az ideidézett festők képeinek, festésmódjának leírását, azaz Watteau és Paál László alapján különböző természetlátásának egy gondolatkörbe vonását. „A rokokó nagyjai (...) a legkorábbi preimpreszionisták is” – állítja a szerző. Ha

„hasonlat”-ról van szó, „segédfogalmakról” vagy pusztán „munkahipotézisről” – talán elfogadnám ezt a véleményt. De majdnem végkövetkeztetésben, Fazekas módszerének érzékeltetésekor aligha érezhetjük találónak ezt a megállapítást. Emellett van az ilyen kitételeknek még egy buktatója. Most nem arról szólnánk, hogy kissé logikátlanok tartjuk a „legkorábbi preimpreszionista” kifejezést. Ad absurdum vive: a preimpreszionizmus ezek szerint másfél századot, Watteau-tól Courbet-n át egészen Monet-ig, Manet-ig érő, átfogó irányzat, amelynek „alkorszakai” vannak, egy „legkorábbi”, egy „korai”, stb. Nyilván a szerző sem így gondolja. Azt akarja feltehetőleg mondani, hogy bizonyos, az impreszionizmusban teljesen kifejlő vonások már korán, a rokokóban is megfigyelhetők. De ettől még nem lesz a rokokó az impreszionizmus „előképe”, nem tarthatjuk a rokokó néhány jellegzetességét abból a célból megalkotottnak, hogy majdan egyszer az impreszionizmus – magasabb szinten – megismételje, kiteljesítse. Elképzelhető, hogy Kosztolányi olvasta, ismerte, tanulmányozta Fazekast, de ez a feltételezés sem indokolja az összevetést, a látásmód hasonlóságának tételezését.

Félreértés ne essék, Julow Viktor álláspontját tiszteletben tartva, az ilyesfajta aspektus létjogosultságában nem kételkedve, kísérlem meg a magam aspektusának szembesítését a Julowéval, s a magamé célszerűségét indokolni. Valószínűleg az esetek többségében egy szerencsésbé jelző vagy egy még inkább egyértelmű fordulat eloszlatná kétségeinket, talán az egyre elmosódottabbá és bizonytalanabbá váló „barokkos”, szentimentális stb. megjelölések helyett a minősítések pregnáns körülírása eredményesebbnek bizonyulhatott volna.

A másik kérdés, amelyben más aspektusból szemlélem a jelenségeket, az ún. árkádiai per, egyáltalában: Kazinczy problémája, Előjáróban: nem osztom Kosáry Domokos nézetét, hogy ti. Kazinczy a *feudális nacionalizmus* jellegzetes képviselője lenne, jóllehet tudom, hogy a feudalizmus korszerűsítésének, a földesúr–jobbágy viszonyoknak, a modernizálásnak kérdésében pl. Berzevichy Gergely „messzebb” jutott Kazinczynál; s azt is tudom, hogy 1790-ben (pl. a Hamlet-előszóban vagy leveleiben), majd később, a provokatív célzattal meghirdetett tübingi pályázatra küldött dolgozatában nacionalista gondolatok is találhatóak. Azt hiszem, erős leegyszerűsítés az, hogy ha Kazinczy „nemesi-feudális-arisztokratikus mentalitás”-áról írunk (a minden más helyen

szépen, megragadóan fogalmazó Julow Viktor itt ismétlésekbe bocsátkozik, hiszen miért több a nemesi vagy a feudális a másíknál, s miért kell ezt „arisztokratikussal” tetéznie. Egyébként: ha a nemesi -köznesi - véljük -, akkor miért arisztokratikus is?). A debreceniek „polgári-plebejus-demokratikus” öntudata talán Fazekásra érvényes minősítés (viszont nem tudom, hogyan értjük akkor az írásszakértő Julow Viktor által elfogadni sugallt elemzését: Fazekas verte béreseit!), esetleg Csokonai rousseau-ista verseire is, semmiképpen sem alkalmi verseire, de Debrecen egészére, illetve a pontosan meg nem nevezett debreceniekre nem érzem teljesen találónak ezt a minősítést. Ha Julow Viktor – elsősorban Fazekas védelmében – „mélyebb gyökerű” európai magyarságot állít szembe Kazinczyval, ezt aligha indokolja az, hogy Kazinczy nem látszott törődni a nemzeti sajátosságokkal, „hovatovább azok nehézkes, de erőteljes zsíros-bajszos, sőt népi vonásai is gyűlöletessé váltak előtte”. (332.) A 328. lapon Julow Viktor a debreceni szellem (az ő kifejezése) egyik legnegatívabb vonásának véli a „soviniszta gögre való hajlamot aligha lehet Kazinczy jellemvonásúl felróni. S az sem egészen igaz, hogy ne értékelt volna népi vonásokat. Már többször leírtuk, itt csak utalhatunk arra: a népdalt, a népiyelvet becsülte Kazinczy, Csokonai népdalait is, Pálóczi Horváthéit is. Csak éppen a megfelelő helyen. A népiyelvnek helye van – úgy hirdette Kazinczy – pl. a Molière-fordításban, Csokonai népdalai szépek, de nem ódák, tehát nem a fentebb stílt képviselő költemények, és így tovább. Továbbá: nehéz lenne tagadnunk Kazinczy ízlésének némi egyoldalúságát. Sőt; személyes sértődöttségét palástolja olykor úgy, hogy a mű tendenciáján, szerkezetén vagy stílusán lelt kifogásolni valót. Lényegében ez történt a Lúdas Matyival. Bár azt is el kell ismerünk, hogy Kazinczy Pethe Ferencének hitte a Lúdas Matyit, és szinte úgy fogta föl, mint ellene írott satírárt. Alapos félreolvasásra vall, de az arkádiai per után, a nyelvújítási harcok közepette valamit megmagyaráz Kazinczy téves értékeléséből. Legalábbis annak gyarló „emberi” hátterét. Persze, nem az esztétikai jellegű ítélet melléfogását. Mindenesetre tény az, hogy a Kazinczy-nál található jelzők, mint „paraszt”, „vadparaszt” korántsem a nemesi gőg megnyilvánulásai, volt ennek másik jelentése is: pl. 'közönséges', 'mindennapi', vagy: 'tudatlan', 'tanulatlan', vagy: 'durva, faragatlan ember' (Vö.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. 102.). Mélyen

elgondolkodtató, hogy a mai köznyelvben miért maradt meg a 'paraszt' szónak ilyen jelentése is, de tudomásul kell vennünk, hogy ilyen jelentése Kazinczy korában is volt, és a szövegösszefüggésekből az tetszik ki, hogy Kazinczy ilyen értelemben használta.

Szándékosan „éleztük ki” ennyire ezt a kérdést. Mert – meggyőződésünk szerint – sem Kazinczy, sem Fazekas „felől” nem értékelhető helyesen. Annál inkább kritikátörténeti szempontból. S ez még nem történt meg. Julow Viktor elegánsan és lovagiasan vív Debrecen és Fazekas érdekében, s ez mindenképpen méltánylandó. Fontos adatokat szolgáltat egy még ennél is tárgyilagosabb értékeléshez. Mert Julow Viktor – érthető okból – nem egészen tárgyilagos. Rokonszenvesen elfogult Fazekassal, akinek kutatásával egy egész életen keresztül foglalkozott. Akit nagyon alaposan ismert; akinek hétköznapijaiba is bepillantott. Annál kevesebbet pillantott Kazinczy hétköznapijaiba. S ezért – mentalitás-történeti szempontból – nincs igaza Kazinczy indulatainak, álláspontjának értelmezésében. (Egész pontosan fogalmazva: azt hiszem, nincs igaza.)

Ezzel függ össze, hogy II. Józsefről Julow Viktor véleménye még igaztalanabbnak tetszik. Elismeri felvilágosodott voltát (a magunk részéről mérsékeltebben hangsúlyoznók ezt a józsefi felvilágosodást), viszont figyelmeztet a „császár mélyebb, germanizáló szándékai”-ra (36.), másutt a „nem osztrák tartományok minél teljesebb gyarmati függésbe döntése és elnémetesítése” szándékát tulajdonítja II. Józsefnek (58.). Tény, hogy II. Józsefnek nem volt érzéke az egyes nemzetek történeti jogai-lete iránt, az is igaz, hogy egységes monarchiában gondolkodott. Doktrínének is nevezhetjük. De . . . hiba lenne felednünk, hogy jóléti államban (is) gondolkodott, reformokat vezetett be, korlátozni akarta a nemesi előjogok egy részét. Nem hiszem, hogy célszerű lenne szembeállítani felvilágosodást a hazafisággal (ez sem olyan egyértelmű fogalom, mint első pillanatra hinnők), s a frontok egyébként sem a nyelvrendelet behozatalakor váltak szét. A birtokfelmérések terve, a házak megszámlálása stb. sokkal nagyobb vihart váltott ki.

Továbbítva: a „népiyelvet guszttussal izlelgető nemesi-patriarchális népiesség úttörői” között emlegeti Julow Viktor egy mondaton belül „báró” Orczy Lőrincet, Dugonics Andrászt és „gróf Gvadányi József”-et (54.). Dugonics és a népiyelv kapcsolata számomra világos. Orczy Lőrinc és a népiyelv kapcsolata kevésbé. Bír

Ferenc kutatásai módosították a közkeletű (s először Arany János által kialakított) Orczy-képet. Ezt szem előtt tartva, valószínűleg módosítható Orczyra vonatkozólag a nemesi-patriarchális népiesség minősítés. Nem tudom, hogy van-e egyáltalában valami, ami Orczyt és Gvadányit ilyen értelemben egy mondatba hozná. A bugaci csárdának tiszteletére írott vers vetül rá nyilván az Orczy-portréra. Hogy ezt teljes joggal a népiesség körébe tartozónak nevezhetjük-e, ebben nem vagyok egészen bizonyos. Ugyancsak más jellegűnek érzem Dugonics közmondásos népiességét és Gvadányi típusteremtő művészetét. Ami pedig végképpen kétséget ébreszt bennem, hogy e három alkotó „úttörője” volna, a most ne fesszességük, milyen jellegű, népiességnek. Nem egészen világos számomra, kiknek az úttörői.

S most már csak nagyon röviden. Gondosabb kiadói szerkesztéssel néhány, a lényegét igazán nem érintő, elírást meg lehetett volna szüntetni. Blumauer nem a paródiáját, hanem travesztiját adta az Aeneisnek (45, 116.). A 219. lapon idézett *A tavaszhoz* c. költemény nem alkaioszi, hanem aszklépiadészi strófaból áll, az Aurórárt Auroraként kellett volna írni.

A recenziókban ilyenkor szokásos fordulat helyett, itt ne összegezzük e könyvről gondola-

tainkat. Ehelyett szomorú kötelességként állapítjuk meg: a Fazekas-monográfia egy nagyívű tudósi pálya utolsó, kiemelkedően szép teljesítménye. Julow Viktor szenvedélyesen vitázott, kereste az új utakat (emlékezetes, milyen megdöbbentés fogadta a valószínűségi számítás igénybevételét egy lehetséges Balassi-rejtély megoldási kísérletekkel), bátran kísérletezett. Igényelte a bírálatot, megfogadta a kritikát, mert a tudományos életet és az egyetemi életet csak az őszinte bírálat légkörében tudta elképzelni. E recenzió szerzőjének is emlékezetesek éles, nem a *le-*, hanem a *meggyőzés* szándékával vívott vitáik. Fájdalmasan olvastam a monográfiában e vita írásbeli dokumentumaiból is néhány részletet. Vállalt feladatokat úgy fogtam föl, mint e vita folytatását. Tudva, hogy mondataimra már nem érkezik válasz Debrecenből. S ha igen, az már nem Julow Viktoré lesz, hanem tanítványaié. Hisszük, hogy Fazekasról ezentúl már csak e monográfia alapján lehet továbbkutatni, s a magyar felvilágosodás irodalmáról is csak úgy tudunk érdemlegeset mondani – ha akár vitázó szándékkal – Julow Viktor könyvét, műveit tanulmányozzuk.

Fried István

ERDÉLYI JÁNOS: FILOZÓFIAI ÉS ESZTÉTIKAI ÍRÁSOK

Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona. A jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona és Horkay László. Bp. 1981. Akadémiai K. 1118 l.

„Nem volt más célom, mióta íróvá lettem, mint, ha isten engedi, legalább egy vonallal tenni mélyebbé a hazai gondolkodást.” Erdélyi János *A hazai bölcsészet jelene* című könyvében (1857) írta le ezt a mondatot, s művei kritikai összkiadásának első kötete a tanúbizonyosság: célját elérte. Pedig folyvást érezte, hogy erős közegellenállással kell megküzdenie. „Nálunk az esztétika mindaddig nagy parlagság”, írta már 1847-ben; a bölcsészet „könnyűnek és kedvesnek soha nem találtatott (...) közöttünk”, vélekedett 1859-ben; „nemzetünk valamint a vallás terén, úgy a bölcsészeti mezőn sem igen látszik előszerezett, mintegy teremtő képességgel forgódní”, erősítette meg két évvel később (592., 179., 135.). Fájdalommal konstataulta a magyar filozófiai kultúra viszonylagos fejletlenségét 1865-től 1867-ig folytatásokban közölt nagy forrásfeltáró műve, *A bölcsészet Magyarországon* is. A filozófiának Magyarországon „nincs (...) származatos, ízről-ízre kimutatható folytonossága”, a külföldi

rendszerek úgyszólván csak vendégként fordultak meg itt, s gyorsabban adták egymásnak a kilincset, hogysem mély és szerves ismeretet hagyhattak volna hátra (258.). „A középkor hiánya” (221.) a magyar bölcsészeti kultúra lemaradásának múltba nyúló okaként szerepel itt: az európai középkorba szerinte „csak történetesen tartozunk, föligmeddig illetünk” (222.); ez a „papi sanyargás vagy erkölcsi töprengés nélkül” könnyen meglevő nemzet, mely nemigen bajlódik a „kerülgető elmélődéssel”, egész szokásrendjével „idegenszerű lehete a kor tudalma előtt” (200., vö. 222.). A magyar gondolkodásmód kezdettől fogva közigazgatási és „erkölcspolitikai” jellegű, a természet tanulmányozása és a „hit tárgyainak vizsgálása” (201.) éppúgy nem volt belső igény, mint a bölcsészet művelése. Ez az ország „a bölcsészettel vajmi kevés érintkezésben tartá a hit-újítást” (226.), a protestantizmusnak „szembe-tűnő filozófiai haladást” inkább az igyekezet, mint az eredmény dolgában lehet tulajdonítani

(245.). *A hazai bölcsészet jelene* arról tudósít, hogy a XIX. század derekán a bölcsészet fejlődésének megintcsak kedvezőtlen körülményekkel kellett tusakodnia: egyrészt az új európai törekvéssel, mely megkísérelte „a világ tudományosságát (...) majdnem kizárólag a valárd (reál) ismeretekre szorítani” s a bölcsélet „nem életrevaló” szobatudományát mellőzni, másrészt a „józan ész” hazai bölcsészeivel, akiknek tana Magyarországon különösen káros a filozófiára, hiszen e „külsőségek felfogására” oly kézséggel megáldott népet, mely nyolc évszázada „mindig csak distingvál (...) erővel is neki kellene vernie a gondolkodásnak, mint nyáját az úsztatónak, hogy (...) spekuláljon is.” (43.) A lemaradásnak Erdélyi mindig történeti magyarázatát igyekezett adni, s még ahol látszólag közel került is a nemzetkarakterológia érvelésmódjához, ott sem jutott bényít következtetésre: sosem eleve statikusan adott nemzeti tulajdonságokról, hanem heroikus kivételeket is megtűrő, körülményektől formált, megváltoztatható és megváltoztatandó jellegről beszélt. Neki magának is ezekkel a múltból öröklött és jelenben megtehető ballasztokkal súlyosbítna kellett előre vinnie a magyar filozófia, esztétika és elméleti igényű irodalomkritika ügyét. Munkáinak eddig egyetlen kötete sem oszlahatta el ennyire a kételyt vállalkozása sikerét illetően, mint a Fontes-sorozat most megjelent gyűjteménye. Lukács György 1948-ból származó ítélete szerint, melyet a Filozófiai Szemle egyik értekezője nemrég egyetértőleg idézett, a XIX. század nem „termelt ki” olyan magyar gondolkodót, „akit – határainkon kívül – akárcsak tisztes másodrangúnak is lehetne számítani”. (Lukács György: *Új magyar kultúráért* Szikra, Bp. 1948. 13.; Ladányiné Boldog Erzsébet: *A magyar kultúra „afilozofikuságáról” a XIX. század második felében* Fil. Szle. 1980/6. sz. 890.) A *Filozófiai és esztétikai trások* megjelenése időszzerűvé teszi az egykori ítélet régen esedékes felülvizsgálatát és Erdélyi János gondolkodói formátumának perújrafelvételét.

A századelőtől napjainkig többnyire két ellentétes jellegű részre bontották munkásságát, s vagy a szabadságharc előtti, vagy az utáni felét értékelték többre; ez a kötet viszont a pálya egységesítő folytonosságát domborítja ki: az állandóságot a változásban. Az irodalomközpontúság és liberalizmus eddig föltárt egységesítő mozzanatai mellé újabb állandó gondolati kötőelemet sorakoztat, mely nemcsak az életmű diakrón szerveességét, hanem szakfilozófiai, esztétikai és irodalomkritikai övezeteinek összhangját is bizonyítja. Ez a

közös rendező elv, a tények számbavételének és meghaladásának kettős követelménye, melyet a tényfelülbírlás elvének nevezhetünk, már ismeretelméleti álláspontján is meglátszik, legtisztábban *A hazai bölcsészet jelenében*: a „lélektani bölcsészekkel” szemben ő az „eszmei bölcsészekhez” sorolta magát, mert ezek „nem tartják mindjárt életnagyságú, telivér igazságnak azt, a mi közvetlenül van, mert ez csak *van*”. Szerinte „a dolgok pusztá külső léte, vansága (...), előttünk állása igen szegény fokozat arra, hogy meglegessük rajta mindjárt a tárgyilagosságot”, és súlyos tévedés egynek tekinteni ezt a kettőt. Úgy gondolta, hogy „az igazság *nem kész* jó, mely a szabad ég alatti 'tárgyilagos' világból napsugáron, lélekző csón minden gondolkodás nélkül jőne fejünkbe, hanem az inkább *készülő* és pedig az emberi szellem felvilágosultsága szerint megújuló, elmenő, örökös, lankadatlan törekvésben az általános felé.” A lélektani bölcsészek elválasztják egymástól az érzéki tapasztalatot és a gondolkodást mint az ismeretszerzés kétféle, egymással ellentétes módját, s a gondolkodástól elszigetelt érzéki tapasztalat „adatai kész pénzü fogadják”, pedig ezek nem hathatnának egymásra, ha szellemünkben nem volna meg „közös érzülkőzésök”. Az „értelmi bölcsészetnek” hasonló fogyatékoságára mutatott rá, mert az meg a „tárgyilagosságot” és az „alanyiságot” akarta mindörökre elválasztani egymástól, olyannyira, hogy „az alanyi (subjectiv) más, mint a tárgyi, (...) és a kettőnek érintkezése, egysége merő tiszta lehetlenség.” Mindezzel szemben ő fejlettebb ismeretelméleti modellt kínált, melyben a megismeréshez tapasztalat és gondolkodás kölcsönhatása vezet el; az érzéki tapasztalat a megismerésnek csupán szükséges előfoka, mely a tárgyak egy-egy időpillanatáról ad közvetlen és részleges képet, s a közvetlen tapasztalat ilyen adataiból kell azután a gondolkodásnak eljutni a törvényszerűségig, a dolgok lényegét magába sűrítő és történetüket egybefoglaló fogalomig.

Erdélyi ismeretelmélete a múlthoz és a jövőhöz is kapcsolódik: a hegeli fejlődésgondolat nyomait is magán viseli s a pozitivistá tényfelfogás és verifikációs elv korai kritikájának is beillik. Korabeli művelődéstörténeti jelentősége szempontjából mégis az a legdöntőbb, hogy az empirikus tapasztalat közvetlen tényeinek számbavételét, de egyben meghaladását is szorgalmazva voltaképpen az akkortájt úgynevezett „bevégzett tények” felülbírlásának korszakformáló követelményét fogalmazta meg az ismeretelmélet övezetében. Ismeretelméleti álláspontjának s a tényfelülbírlás

átfogóbb, egy korszak egész művelődéstörténeti jellegét meghatározó attitűdjének összefüggésére itt nemcsak logikai felépítésük hasonlóságából következtethetünk: a kettő érintkezési pontjára ő maga is rávilágított *A hazai bölcsészet jelenében*. Ha elfogadnánk, fejtegette, hogy az „a dolgok valóságága, amint közvetlenül előttünk állanak”, nem maradna különbség „a tárgyaknak ilyenmű felfogása és aközött, (...) hogy az, ami van, ésszerű; mikor aztán minden visszaélés, ferdeség, fonáság a magán és társadalmi, vallásos és országos életben, mint éppen meglévő tárgyak, köztünk divatozó rosszak meglelnék igazoltatásukat”. Az az empirikus tapasztalatot abszolutizáló ismeretelméleti felfogás tehát, melyet ez a műve oly szívet gyönyörkedtető hozzáértéssel szedett ízekre, nemcsak immanens filozófiai fogatékosságai miatt utasítandó el szerinte, hanem azért is, mert elmosná a különbséget tény és érték, létrejött esetlegesség és normaszembesítéssel jóváhagyott mozzanat között. Szakfilozófiai értékei mellett a tényfelülbírási elvének Erdélyi által létrehozott ismeretelméleti alakváltozata tehát még egy nagy érdemmel dicsekedhet: a maga övezetében hozzájárult egy beszűkítő és veszélyes tendencia késleltetéséhez. Ez a késleltetés csak 1867-ig sikerülhetett, az érvanyag elmélyült kimunkálásának azonban maig hasznát vehetjük.

S nemcsak ismeretelméletében, hanem történetfelfogásában és nyelvszemléletében is érvényesült a tények számbavételének és meghaladásának ez a kettős igénye, legösszefüggőbben mégis esztétikai és irodalomkritikai gondolataiban kapott szerepet. A belső élményt, bármilyen előjelű legyen is, nem szabad eltagadni, erőszakkal figyelmen kívül rekeszteni, hanem teret kell adni neki a műben, csakhogy minősítéssel meghaladva olyan végső szemléleti egész részévé kell tenni, mely domesztikálni képes, el tudja rendezni, s egy választott értékrend fényében képes az értelmét kibontani. Erdélyi is eljutott a tragikum élményéhez, de meggyőződése szerint az embernek mindenkor le kell győznie ezt az élményt; az Arany-bírálat hasonlatában (a világfájdalom a műben „Tapodtassék el, mint a sárkány Szent György által, hogy megjelenhessék a győző feje körül a glória”) nem a glória kegyesnek látszó igénye a legfontosabb, hanem az, hogy a győző feje körül kell felfénylenie. Ebben az álláspontban sok igazság rejlik, hiszen ugyan mit ér a tragikum élménye, ha belepusztul az ember; a mű világának ezért kellett arra a belátásra épülnie, hogy értékeinket csak úgy szolgálhatjuk, ha talpon maradunk – Világos tapasztalatának része

volt e meggyőződés kiérlelődésében. S ahogy a tragikus élményt számba kell venni és meg kell haladni, ugyanúgy kell túljutnia a művészetnek a „kelmeiségen” is: a kelme, a jellemző anyagi részek is csak mint eszköz kaphatnak polgárjogot, s nem mint cél; a súlypont nem tevődhet át rájuk. Sem a minden egyedről elvonatkoztatott idealizmus, a legyőzendő ellenállás nélküli győzelem, sem az egyedinel való megrekedés nem elégítette ki Erdélyit. Akár ismeretelméleti, történetiszemléleti, nyelvfelfogásbeli, esztétikai vagy irodalomkritikai nézeteit vizsgáljuk, a pusztá tények „pozitivitását” nem akarja megkerülni, de végül számbavétel utáni meghaladásukat, egyszóval felülbírálsukat kívánja meg: a tényfelülbírási kettős követelménye, ha változó hangsúlyokkal is, pályaképeinek egységesítő, folytonosságot biztosító elemei közé kívánkozik.

S ez összefügg egy másik mozzanattal, mely hozzájárulhat az eddigi pályaképek továbbgondolásához: Erdélyi korábban kifogásolt (Haraszthy, Heller) eszképzimusának ügyével. A tényfelülbírási attitűdje 1849 után a tények számbavétel és meghaladását általában az utóbbi primátusa jegyében egyesítette, még ha a primus inter pares módjára is, s ez a primátus már kis túlhangsúlyozás esetén a tények ignorálásának látszatát keltheti. S még ahol nem csupán látszat, ott is menthetnénk mint erényből fakadó hibát, legalábbis a tényekbe záruló pozitívizmus korszerűbb, de perspektívtalanabb útjához képest. Erdélyi azonban nem mulasztotta el számba venni a tényeket, legfőképpen nem mindig tudta egymásra vonatkoztatni az eszményt és a hozzá közelítendő valóságot. Ez az egymásra vonatkoztatás valóban kimarad történelmi elv és történelmi körülmények meghasonlásánál (Veres). Kérdés azonban, hogy a korábban neki tulajdonított menkülésvágy vitte-e az absztrakciók világába, vagy valami más. A filozófia státusára vonatkozó gondolatait és gondolkodói alkatát kell ehhez az új kötet fényében szemügyre vennünk.

Igazi filozófus alkat volt, a szó eredeti értelmében: a bölcsesség szeretete jellemezte, örömeit lelte az önálló gondolkodásban (vö. 791., 139., 796., 269., 888.). A filozófiáról szólva hangja mindig érezhetően felforrósodik; a gondolkodás örömein kívül a létértelmező nézőpont adta méltóságot, s az élet gyötrelmeit elviselni segítő vigaszt kapta meg tőle (664). Társadalmi szempontból ugyan a „bölcsészet a szellem fényűzése”, mely nélkül „nagy államok (...) ellehetnek” (201), „hasznos volta” azonban nem szorulhat magyarázatra (507.), s az egyén szellemi éle-

tének úgyszólván középpontja, rendező elve, melyet szükséges mindenkinek „a lélkére hagyni, hogy vele ösméreteinek mintegy középpontot vagy tengelyt csináljon, aztán életben, tudományban igazodjék, intézkedjék utána.” (140.) „A bölcsészet – a dolgok közepe – nyugszik mélyen a tudalomban, mint irány a delejben” (199.), írta *A bölcsészet Magyarországon* első fejezetében, töretlenül vállalva meggyőződését, mely már *A hazai bölcsészet jelene* írásakor ezzel a hasonlattal világította meg a filozófia küldetését: „nem vegyíténém ezt be oly mélyen a közvetlen haszon érdekeibe, sőt szeretném megtartani azon szerencsés nyugalomban, melyben marad a delejtű minden vihar ellenére s mutatja örökké az éjszakot. (...) Az északi csillagot senki sem akarja lámpásba tenni, hogy utcai kóborlókat vezegessen haza vele. Mert hová lennének akkor a világtenger utazói?” (33.) A hasonlatot kibontó gondolatmenet szemlélete és implikációi sejtelemként előre vetítik az írástudók árulásának lehetőségét, melynek bekövetkezése után Babits nagyon hasonló szemlélettel és implikációkkal fogja majd használni híres tanulmánya zárómondatában – ugyanezt a hasonlatot. (Babits Mihály: *Az írástudók árulása* 1928; in: *Esszék, tanulmányok* I–II. Bp. 1978. II. 234.) Ez a szemlélet azonban nem mellékes absztrakciók retrográd akadéemizmusára szorította Erdélyit, ahogy pályafutása második felét az 1950-es években beállították (Vö. pl. Heller Ágnes: *Erdélyi János*, in: *Filozófiai Évkönyv*, I. évf. Bp. 1952. 468–473.), hanem a filozófia viszonylagos autonómiájának jótékony tárgyyszerűségével a magyar bölcsészettörténet szakavatott lapjait írhatta meg.

A gondolkodás szabadságát védte is mindenkor, mindennel szemben. Belső szabadság és determinizmus dilemmájában elméletileg is az előbbihez húzott: Fichtét ugyanúgy ebből a szempontból bírálta (405.), mint a XVI. századi Johannes von Sturm oktatási módszerét (520.). A filozófiai munkálkodás normája nála „az igazság elfogulatlan keresése” volt (809.); „a bölcsészet középpontja épen a gondolkodásbeli szabadság”, de nem úgy, hogy „a bölcsészet számára igényelt szabadság és függetlenség más valahonnan, p. hit vagy szentkönyv tekintélyétől föltételezhetnék” (129). A „szellem szabadsága” olyan fontos volt számára, hogy nem is tudott szomorúbbat elképzelni, „mintha filozófiát (...) dogmatika után kellene írni” (578). A sárospataki tanár meglepő eréllyel és következetességgel védte a filozófia integritását a vallástól: elvi állásfoglalásait és értéktételeit egyaránt áthatja ez a törekvése.

Szilasy János óvatosan eklektikus filozófiájáról azt írta, hogy „feltarthatatlanul a hit körébe, s oltalmába menekül”, és a „fensőbb elmélődéstől irtózó elmék, s kezdők” gyönyörködhetnek benne (128). Nem értette, mi vihette rá Szilasyt arra, hogy „a bölcsészeti alapot végső megállapodásul kevesellje, s így a vallásos érzést emelje ki filozófiai tájékozásai középett”, módszerében pedig helytelenítette, hogy ateista filozófusok ellen „más kegyes tudósokat, ok helyett példát, hoz fel”. (124.) A filozófia önállóságát szorgalmazó álláspontjának beszédes példája, ahogyan *A bölcsészet Magyarországon* lapjain a XVI. és XVII. század bölcselőiről írt. Dudith Andrásról így: „Be akarta egyházába vinni (...) a filozófia elvét, s nem vihethén be, maga ment ki belőle mint igazi reformer, mint valódi filozóf.” (231.) Dudith a „gondolkodás embere”, a filozófiában elismerte Arisztotelész tekintélyét, „de nem a középkor túlzott bálványozásával, hanem férfias átgondoltsággal: így foga tollat vak imádói ellen is.” (233.) Csímor Jánosról azt jegyezte meg, hogy „mint bölcsész elég korai jelenet a hittan virágzó korában, hogy (...) haladást jelezzzen a gondolat művelésében. Legelső haladási adat mindjárt, hogy eltér a hittani gondolkodástól, melyet messzi hagy maga mögött a bölcsészet jogán.” (240.) Czabány Izsák munkásságát, aki a „metafizika fensőbb igazságait (...) fejtegeté (...) a parányok elméletéhez ragaszkodva, de végső kimenettel a Krisztus testének misztériumára” (286), megintcsak a filozófia önállóságának normájával bírálta: „A metafizikának semmi köze a Krisztus testével.” (288.) Bayer János „a teológia tényeitől, rejtelmétől eltérve a természet munkáit és titkait foga fejtegetni”, Arisztotelészt megelőelve „Bacchoz szegődött” s így a filozófia haladását szolgálta, bár „a mózesi teremtéstörténettel ő is többet foglalkozott, mint szükséges volt” s ez nem vált előnyére: „kár, hogy nem menekülhetve a teozófia emelkedéséitől (mert mi köze a metafizikának az eset történetével s héber hagyományokkal?); kozmológiát szerkeszt a mózesi előadás alapján” (288., 290.).

Emlékszünk az 1950-es évek szellemében fogant ítéletre, mely az Erdélyit perifériára szorító, sőt terméketlenné és reakcióssá tevő szemléleti korlátok közt a „vallásos maradvány” visszahúzó erejét is kipellengérezte, a protestáns valláshoz való ragaszkodást „a népi provincializmussal” kapcsolta össze (sajnálván, hogy „Erdélyi ebben a fontos világnézeti kérdésben sem tudott a provincializmusból kiemelkedni”), s ebben látta egyik okát annak is, hogy 1849 után „egy ideig

annyira ragaszkodott a hegeli idealizmushoz, mely többek között kimondottan a protestáns vallás igazolását szolgálja." (Heller Ágnes: *Erdélyi János*, in: Erdélyi János: *Válogatott esztétikai tanulmányok*, Bp. 1953. 9.) E vád tarthatatlanságáról meggyőzőnek már a főnti idézetek is, melyek szemléleti modernsége azonnal kitetszik, ha összehasonlításképpen melléjük illesztünk egy kegyes mondatot Hetényinek azokból a „vehemens” (108.) beszédeiből, melyekkel Erdélyinek vesződnie kellett: „Hit, erény és öröklét a mi (. . .) főjavunk, és amely filozófia ezeket védeni nem bírja, nem akarja, az nyílt ellenség (. . .)”. (109.) Nem mintha Erdélyi az erkölcs alapjának tekintett vallást el akarta volna vetni, vagy a filozófia autonómiáját őrizve vallását ne tudta volna összeegyeztetni a szellemi fejlődéssel (544., ill. 806.). Mi több, érezhető sajnálkozással írta a vallás mindenkori viszonylagos hiányáról Magyarországon (212.). De még nagyobb együttérzéssel kommentálta XVII. századi pataki tanár-elődje, a jezsuitákkal küszködő Pósházi János sorsát, aki „a tudományban önállóságot” akart, de végzete „a legkeserűbb és eredménytelenebb” vitákba vonta, s így filozófusi életműve torzó maradt: „A vallási vitákba elegyedett ember nem vihette ki szándékát, s a levitában odalett a bölcsész. Ezen túl nem tudom, hogy foglalkozott volna bölcsészettel. Őt is megverte a sok.” (279., 282.) Nos, a „sok” tán Erdélyit is megverte, amennyiben elszigetelődésre kárhóztatta, életműve azonban így is kiteljesedett, s ebben semmiféle „vallásos maradvány” nem gátolta meg.

S nemcsak a filozófia autonómiájának erős meggyőződése miatt kell nála elhárítani az absztrakciókba *menekülés* vádját, hanem alkatával összhangzó főbb módszerelveinek ismeretében is. Az alapos, racionális, egyenletesen nyugodt és önálló gondolkodással kimunkált értekezésmód híve volt, aki tiszta lelkiismerettel gondolhatott vissza műveire: „mióta széptani dolgokkal foglalkozom, egyetlen szót sem írtam le, melyet végig nem gondoltam volna mind nyelvészeti, mind bölcsészeti tekintetben. Egyetlen tételt sem állítottam fel, melynek igazolására el nem készültem volna eszmék és gondolatok egész tartalék seregével” (674.). Ilyen gondolkodói alkatnak a polémia persze korántsem volt annyira életeleme, mint Gyulainak volt; sőt elvben sem tartotta igazán gyümölcsöző módszernek, mert az ellenfelek többnyire nem az ügy érdeklé, hanem a személy (885.). Gyulai polémiaját „retorikával” vádolta és így jellemezte: „színezés, nem alapa vágó fejtegetés; bővítő magyarázat és nem foga-

lomszerű taglalás. Értekezése ragaszkodás inkább az elmélethez mint elmélet; az érzés, az imagináció nyelve inkább mint az elemző, irányadó gondolkodásé”. (661.) Ő maga, mint e kötetbe fölvetett diákkori jegyzeteiből látható, alapos logikai képzést kapott, s ezt maximálisan ki is használta. S a racionális elemzés azért szorgalmazhatta az érzelmi színezéssel szemben, mert meg volt győződve arról, hogy esztétikában és irodalomkritikában a már létrejött művek szépsége ilyen módszerrel megérthető és megmagyarázható (893.). Az értekező racionálisan taglalt módszerét ő „a tudomány méltóságához illő nyugalommal” párosította (595.); a gondolkodó nyugodt méltóságával vállalta az önálló gondolkodó gyakran népszerűtlen szerepét; nem menekült az absztrakciók világába a való élet problémái elől, hanem inkább kényszerű elszigetelődését is igyekezett minél jobban a magyar filozófia és irodalomkritika szolgálatára fordítani. Magánya elsősorban a gondolkodó belső magánya volt, ezért hangzik egyformán idegennek és otthonosnak minden korban. Gondolkodói alkatára, értékrendjére, magánya türesének erőforrásaira egyaránt fényt vet, ahogy Dudith életét végül mérlegre teszi: „Gondolkodása, élete a XVI. század vívódásai közepett csodálatra, tiszteletre méltó jelenség. Bármely ő vagy újkori bölcsészhez illő egységben magával, elveivel megbírá a hit és tudat csatáit kételkedés, a hír és dicsőség kockáit elkedvetlenülélés nélkül. Soha nem volt nyugodtabb, mint paskai magányában családja közepett. (. . .) végtelen előmenetel és rang alkalmi, hírnév csábítása, küzdés gyönyöre, bölcsész nyugalom; ime Dudith élete mint példa, melynek a tudomány is hasznát veheti.” (233–234.)

A kiadás első kötetének tehát nagy érdeme, hogy egy borító alá gyűjtve eddig csak elszórtan vagy úgy sem tanulmányozható írásokat, lehetővé tette Erdélyi jelentőségének majdnai tisztább megértését és munkássága pontosabb újraértékelését. A kritikai kiadások sorában ráadásul filológiai tekintetben is előkelő helyet vívhat ki magának ez a gondos munka, mely a sajtó alá rendezést és a jegyzetelés oroszlánrészét végző T. Erdélyi Ilonán, s a jegyzetelésben részt vevő Horkay Lászlón kívül, ahogy T. Erdélyi Ilona köszönő sorai is sugallják (903.), a kötet lektorának, Oltványi Ambrusnak is érdeme. (Lassanként megszokjuk, hogy elengedhetetlen kelléke ő a színvonalas kritikai kiadásnak.) Filológiai kifogásaink ennélfogva elenyészőek, számra és jelentőségre nézve egyaránt. Azonosítatlan idézet, utalás alig akad (920., 1004.), félreértés e hatalmas kö-

tetben mindössze kettő. Az egyik: amikor az ET 7. kötetének 10. levelén Erdélyi azt írja, hogy „A többi cikk itt következik”, akkor ez nem a Horváth Cyrillről írott vagy „egyéb, újra megjelentetni szándékozott” cikkére vonatkozik, hanem *A hazai bölcsészet jelenének* azokra a fejezeteire, melyek a Pesti Napló folytatásaiban nem jelentek meg, de az „önálló munka gyanánt” 1857-ben publikált könyvben igen. (912–913.) A másik: Gyulai és Erdélyi polémiáját kommentálva T. Erdélyi Ilona azt állítja, hogy az *irodalmi, illetve művészi cél fogalmaival* vitázva „Gyulai – szándékosan – félreértette Erdélyit”, azaz olybá vette, mintha az Aranyról írt kritikák irodalmi célja vitapartnerre szerint az lett volna, hogy az Arany-művek kelendőse nőjön, holott Erdélyi „világosan látta” az Arany-dicséris irodalmi célját, „ami elsősorban az Arany nevét, költői tekintélyét zászlóként használó irodalmi tábor céljait szolgálta.” (1017.) Szándékos, tehát rossz-hiszemű félreértésről Gyulai részéről itt nincs szó. A kelendőség hangsúlyozásával talán kissé sarkítottan fogalmazott, de valójában ugyanazt értette az irodalmi cél fogalmán, amit Erdélyi, aki egyáltalán nem csoportérdeket értett rajta. Erdélyi maga értelmezi a fogalmat: akik az irodalmi célt a művészeti fölé emelik, azok „mert írva van valami, azonnal dicsérik, ajánlják a közönségnek”, holott a művészi célt is tekintetbe kellene venniük, „*mely mindennél nagyobb*”. Az irodalmi cél fogalma alapján véve mindkettőjüknél annyit tesz, hogy az irodalom gyarapodását a kritikának jóindulatúlag elő kell segíteni, a *meglevőt* („mert írva van”) megbecsülni, a fejlődést tapintatosan serkenteni, ápolni, a művészi cél viszont, melyet saját korukban ennél is fontosabbnak véltek, annyit jelentett számukra, hogy a műveket a legmagasabb esztétikai normához mérve is értékelni kell, mert a tiszta bűzát mégiscsak el kell különíteni az ocsútól. Az irodalmi cél tekintetbe vételében és a művészi cél primátusának hangsúlyozásában a tényfelülbírálás korabeli élének kettős stratégiáját láthatjuk.

A kritikai kiadás kívánatos ökonómiáját megsejtő aránytelódásnak, melyről nemrég Szajbély Mihály beszélt a Berzsenyi kritikai kiadás tanulságaként (ItK 1981, 478–483.), itt alig látjuk nyomát, s ha elvétele mégis, akkor sem irreleváns *adatok*, hanem fölöslegesnek látszó vagy kevésbé mondó *kommentár* formájában. Előfordul, hogy egy mondatban szerepel Erdélyi gondolata és a kevés újat adó utólagos magyarázat: „Erdélyi hivatkozott arra, hogy mindig kezében volt a toll, amivel azt akarta mondani, hogy sokat írt és a

kor fontos kérdéseiben hallatta szavát.” (6.) Ez az értelmezés fölösleges, hiszen nélküle sem értettük volna úgy, hogy Erdélyinek szó szerint *mindig* kezében volt a toll. Amikor a „kereszttyén”, illetve „keresztény” alakváltozatokra célozva a Sárospataki Füzetek egykori lábjegyzete így végződik: „Ennek a szónak sorsa van.”, a kritikai kiadás jegyzete szükségesnek érzi hozzáfűzni: „Ma úgy mondanók, története van.” (929.) A nem nélkülözhetetlen kommentár olykor amúgy sem meggyőző érvelésre épül. Szilasy János saját célkitűzéséhez, hogy ti. „egyéni” filozófiát akart létrehozni, a jegyzet ezt fűzi hozzá: „Kár azonban, hogy csak az akaratnál maradt meg; kár, hogy csak kisebb lélegzetű munkákat készített, mert hiszen világos okfejtése, jól érthető, tiszta filozófiai fogalmazása alkalmassá tette volna őt nagyobb lélegzetű filozófiai munkák írására is.” (928.) Nos, éppen Erdélyi fejtegette kötetünk lapjain, hogy a világos érthetőség nem elégséges feltétele egy filozófia becességének (pl. 141.). Ha ehhez hozzávesszük azt is, amikor a jegyzetek arról tudósítanak, hogy Kerkápoly Károly „otthagytta a filozófiát, amelynek nem is volt hivatott képviselője roppant bonyolult és nehézkes stílus miatt” (934.), akkor csak arra gondolhatunk, hogy a jegyzetíró a világos stílust szükséges és elégséges feltételnek fogta föl, ellentétben Erdélyi idevágó fejtegetéseinek, sőt egész életművének tanulságával.

A kötet adatfeltárási ökonómiáját általában dicsérelhetjük, föl kell azonban tennünk Szajbély Mihály elméleti igényű kérdésének („meddig terjedjen ki egy kritikai kiadás jegyzeteinek érvényességi köre?” ItK 1981. 478.) a párját: mennyi *értékelés* tartozzon egy kritikai kiadás jegyzeteinek feladatkörébe? E kiadvány jegyzetei ugyanis olykor az üresen önismétlő, argumentálatlanul ömlengő dicséret műfajába tévednek, mely nem való egy ilyen komoly és magvas kötetbe. Elhisszük Horkay László mérték nélkül kurzíváló ékesszólásának, hogy Erdélyi „igazi filozófusi nagyságát” csak úgy ismerhetjük meg, ha korában szemléljük, „*filozófiai munkássága ugyanis diadalmas befejezést jelent a magyar filozófia történetében az egyik legdicsőségesebb korszaknak, a magyar filozófia önállóságáért, nagykorúságáért vívott hősi harcnak*.” Meglehet, hogy „*Öbenne valóban először érett önállóságra a filozófiai gondolkodás magyar földön*.” Elfogadjuk, bármit jelentsen is, azt az ismét dőlt betűvel ágáló mondatot, mely szerint Erdélyinek „*éppen az a jelentősége, hogy benne végre a magyar filozófiai szellem emberére talált*”. Ám legyen:

„helyes irodalmi érzékre valló szép magyar stílusával, szellemes, fordulatossá, zamatos nyelvvel egészen újszerűen” mutatta be Hegelt, s ő volt „egyfelől a legöntudatosabb és legönállóbb magyar hegelianus, másfelől a legzamatossabb író, vérbeli filozófus a múlt század derekán, aki példa volt korában, és egyben iránymutató a jövőre nézve”. Nem kételkedünk abban sem, hogy „biztos kezű iránymutató volt, akinek széles látóköre, nagy tudása, határozott célkitűzése új fejlődésnek vetette meg az alapját”. Rendben van: „Nagy szellem, gazdag lélek volt (. . .)”. Csakugyan jogos észrevétel lehet, hogy „bölcséleti művének minden sorából a szellem erejének, méltóságának és valódiságának rendíthetetlen tudata tündöklök”. Szívesen tekintjük mi is „a modern, önálló magyar filozófiai gondolkodás atyjának”, s ezután pár sorral természetesen nem vitatjuk, hogy „munkássága sok területen volt gazdag, eredményes, értékes, a fejlődés útját egyengető, így a filozófia területén is”. De ha mindezt másfél lapnyi szövegen belül kell olvasnunk (904–905.), ráadásul filozófiai tanulmányainak bevezető jegyzetként s minden konkrétebb szakfilozófiai jellemzés és indoklás híján, akkor a szuperlatívuszos általánosságok ilyen áradata csak émelet vált ki s nem leszünk tőle okosabbak.

A szuperlatívuszok kavalkádjának az a legszomorúbb következménye, hogy óhatatlanul devalválja és elfogultság gyanújába keveri a tartal-

masabb értékítéleteket is, például azt, amikor Erdélyi saját filozófiatörténeti periodizációjával szemben a jegyzetíró Horkay László – helyesen – nem az Akadémia megnyitásától számítja az újabb magyar filozófia korszakát, hanem Erdélyi fellépésétől (954.). Bárhogy döntünk is elméletileg a kritikai kiadások értékelő szerepének mindenkorai határaitól, ezúttal bizonyos, hogy tárgy-szerűbb kommentárookra épülő, mértéktartóbb és kevesebb értékítélet nemcsak meggyőzőbb lett volna, hanem többet használna Erdélyi ügyének is. A perújrafelvételnek úgyszéves nehéz dolga lesz: elmarasztaló ítéletek precedenseit kell a régi és időközben előkerült bizonyítékokkal megcáfolnia: „az esztétikailag oly kevésbé fogékony esztétikus” képétől (Babits) a politikai valóság elől elbujdosó ábrándkergető rajzán át (Haraszthy) az 1849 utáni munkásságával „a magyar reakciós filozófiai fejlődés egyik kezdeti láncszemévé” váló Erdélyi beállítottságát (Heller). Ha tehát a kötetért elsősorban mégis elismerés illeti létrehozóit, ez nem értékítéleteinek szól, bármennyire egyetértünk is zömökkel, hanem a színvonalas filológusi munkának, mely megteremtette egy későbbi perújrafelvétel alapját. Maga Erdélyi nem mindig mert „bizni az igazságosabb utókorban”, keserűen látva, hogy „nálunk meg sem kell halni, hogy elfelejtsünk jobb részünkben.” (655.) Ez a kritikai kiadás, további kötetivel, lehetőséget ad arra, hogy az utókor bizonyítson.

Dávidházi Péter

JUDITH MARCUS-TAR: THOMAS MANN UND GEORG LUKÁCS

Beziehung, Einfluss und „repräsentative Genensätzlichkeit”. Mit einem Vorwort von István Hermann. Bp. 1982. Corvina K. 208 l.

Tudományosságunk adós még egy átfogó Lukács-bibliográfiával, így nem nézhetünk utána, hány publikáció jelent már meg a könyv címében megjelölt témáról. A Thomas Mann-kutatás, érthető módon, előnyösebb helyzetben van: két korszerű bibliográfia is földolgozza eredményeit. Az egyikben (*Die Literatur über TM. Eine Bibliographie 1898–1969*. Bearb. v. H. Matter. Berlin 1972) huszonhárom, a másikban (*Die TM–Literatur, Bibliographie der Kritik*. Bd. 1. 1898–1955; Bd. 2. 1956–1975. Bearb. v. K. W. Jonas. Berlin 1972, 1979) huszonkét tétel található a Mann–Lukács-viszonnyal foglalkozó írásokból. Mivel azonban, sajnos, egyik összeállítás sem ún. „bibliographie raisonnée”, tematikus mutatóikban épp azokra a tanulmányokra és könyvrészekre nem fogunk utalást találni, amelyek a

kapcsolat megvilágítása szempontjából a legfontosabbak, mivel címükben nem fordul elő Lukács neve. Böven volt tehát előzménye az előttünk fekvő könyvnek, mely az első önálló kiadványként s így a témának szentelt eddig legterjedelmesebb munkaként ígéri a címében megnevezett két személy kapcsolatának földolgozását. Sajnálatlaltal szöveggük le mindjárt, hogy a címlap ígérete beváltatlanul marad. Bevezetésében (24. l.) maga a szerző sem igyekszik titkolni ezt, mondván, hogy a kapcsolat egészének bemutatása várat még magára; könyve a probléma csupán egy, noha lényeges részével foglalkozik, s ugyanakkor további kutatásokat szándékozik ösztönözni.

Természetesen minden kutató tudományos lelkiismeretére van bízva, hogy választott tárgya-

nak mely részét dolgozza föl, illetve eredményeinek mekkora hányadát viszi a nyilvánosság elé. Viszont joggal várható el, hogy munkája címével ne égerjen többet, mint amit jónak látott vagy képes volt beváltani. Címével és terjedelmével a szóban forgó könyv azt a jogos várakozást ébreszti, hogy fölsorakoztatja az író és a filozófus viszonyát érintő valamennyi adatot, továbbá elvégzi kapcsolatuk megvilágítását mindkét oldalról. Ezzel szemben szó sem esik benne arról az igen jelentősnek mondható szerepről, amit Mann életművével történt foglalkozás játszott Lukács irodalomkritikai és esztétikai munkásságában, a két férfi kapcsolatának mozzanatait pedig úgy szólván kizárólag Mann oldaláról látjuk, az ő szemével vagy azokban a nyomokban fölmutatva, amelyeket a szerző *A varázshegyben* Lukáccsal kapcsolatba hozhatónak tart. Ugyanakkor említetlenül marad több, nem elhanyagolható vonás ahhoz a képhez, amit az író alakított ki magának magyar kortársáról. (Csupán példaként említem az oly nagy jelentőségűvé vált bécsi találkozás után alig öt héttel Balázs Béla művéről, a *Csofátlatosságok könyvéről* írt recenzió (*Ein schönes Buch*) igen elismerő szavait *A regény elmélete* írójáról, amelyek egyszersmind azt is bizonyítják, hogy Mann ismerte a fiatal Lukácsnak ezt a művét; továbbá azt a polémiát, amely 1944-ben folyt az író náciellenességének őszintesége körül az első világháború idejéből való állásfoglalásai tükrében, amely polémia során a megtámadott a kommunista Lukácsot hívta tanuló maga mellett támadóival szemben, őt állította példaképül az összefüggések éleselméjű fölismerése tekintetében az utóbbiak elé, akik csupán lapos és elfogult érveket voltak képesek fölhozni.)

A könyv szerzője, Amerikában élő egykori honfitársunk, *Georg Lukács, Thomas Mann und Der Tod in Venedig* címmel a svájci *Die Weltwoche* hasábjain 1971 júniusában közzétett cikkével írta be nevét először a Mann-nal foglalkozó kutatások történetébe. Ez a rövid, alig négy hasábos tárcacikk nagyon jelentős irodalomtörténeti fölfedezést ismertetett, méghozzá csupán alig néhány héttel azután, hogy Lukács halála fölfokozta az érdeklődést személye és életműve iránt. Judith Marcus-Tarnak sikerült írásos bizonyítékot találnia arra a több mint fél évtizeddel korábban egy másik Mann-kutató által hangoztatott sejtésre, hogy Lukács németül először a *Die Neue Rundschau*-ban megjelent, majd a *Die Seele und die Formen* kötetben is olvasható esszéje, a *Sehnsucht und form: Charles-Louis Philippe* komoly hatással volt a *Halál Velencében*

írójára (vö. Heinz Saueressig: *Die Entstehung des Romans „Der Zauberberg“*. Biberach 1965. 18. l.). Az író Zürichben őrzött hagyatéka tartalmazza a novellához készült följegyzéseit, köztük Lukács esszéjéből vett idézeteket, melyek aztán az elbeszélés negyedik és ötödik részében a Szókratész és Phaidrosz közt szövegdő képzelte dialógus részeivé lettek.

Bizonynal nem járunk rossz nyomon, ha a szerzőnek ebben a fölfedezésében véljük meglelni a legfőbb indítékot könyve megírásához. Annak első fejezete, *Die geistige Nähe: Darstellung eines Wechselverhältnisses* mindenesetre e kölcsönzés ismertetésében csúcsoodik ki. Megelőzi az ismertetést, mintegy magának a kölcsönzés lehetőségének előkészítőjéül, azoknak a problémáknak – sajnos, meglehetősen szűkre szabott – fölsorolása, amelyek a század első évtizedében egyaránt foglalkoztatták a fiatal Lukácsot, valamint a nála tíz évvel idősebb Mann-t. Az *Achtung und Distanz: Darstellung der persönlichen Beziehung* címet viselő második fejezet a két férfi kapcsolatának rövid, tehát korántsem teljességre törekvő áttekintését adja. Jobban mondva a szerző fejti ki véleményét arról, hogy minek következtében volt oly gyér és szegényes ez a kapcsolat, Lukács kezdeményezése miatt nem találtak kedvezőbb visszhangra Mann-nál. *A lélek és a formák* írója – mondja a szerző – sokmindenben átlépte a polgári szemléletvilág határait, s így az akkor még – legalábbis személyes nézeteit tekintve – mindenestül polgári Thomas Mann szemében „unheimlich” jelenséggé vált. E német szóval (alkalmas magyar megfelelő híján) maga Lukács jellemezte azt, hogy miképpen látta őt Mann már azelőtt is, hogy kommunista lett volna belőle. Nem sokkal a halála előtt a szerzővel folytatott beszélgetéséből is az derül ki, hogy nincs köztük különbség a Mann–Lukács-viszony megítélésében. Ahogy az első fejezetben a párhuzamba állítható életproblémák fölmutatása által, úgy itt is sikerült a szerzőnek új szemponttal gazdagítania a kapcsolat megítélését. Nevezetesen ott, ahol rámutat, hogy a Lukács-jelenségről magának kialakított kép minden bizonynal több vonatkozásban is emlékeztette az írot azokra a föltöbb problématis, sőt olykor egyenesen ellenséges érzelmi és fölfogásbeli mozzanatokra, amelyek az ő viszonyát jellemezték bátyjához, Heinrich Mannhoz.

Bármennyire „unheimlich” volt a szerző által jórészt jogosan az egyensúly és a kiegyenlítő „is-is” embereként jellemzett Mann számára a kommunista ideológusként és a Magyar Tanács-

közársaság volt népbiztosaként a szélsőséges „abszolút”-at és a „vagy-vagy”-ot képviselő Lukács, 1922 januárjában történt bécsi találkozásuk mégsem bizonyult terméketlennek. Sőt, az író szempontjából, valamint egyik főműve, *A varázshegy* olvasóinak időben egyre bővülő táborát tekintve nagyobb jelentőségre tett szert, mint ha bármilyen sűrű személyes vagy levélbeli eszmecsere fejlődött volna ki kettejük között. Ez a találkozás adott ugyanis döntő impulzust ahhoz, hogy véglegesen kiformalódjék az akkor készülő regény Leo Naphta nevű figurájának szellemi fiziognómiája és egyszersmind külső megjelenése is. Végleges kiformalódásról van szó, mert maga az alak, a regénystruktúrában betöltendő funkcióját tekintve, már a megírás kezdetén, mintegy tíz évvel korábban is ott lebegett az író szeme előtt. Most, hogy nyomtatásban hozzáférhető Mann 1918–1921. évi naplója, Naphta ősképének neve is ismert: Bunge tiszteletes. Ez utóbbi forrás ugyan nem állott még Marcus-Tar rendelkezésére könyve írásakor, azt viszont pontosan tudta Mann-nak egy 1917-ben írott leveléből, hiszen idézi az 58. lapon, hogy konceptuálisan Naphta a bécsi találkozást jóval megelőzően is létezett. Megítélésem szerint mégsincs kellő mértékben tekintettel erre a tényre munkájának harmadik, az egész könyv több mint háromnegyedét kitevő fejezetében, amely fölé a *Der Zauberberg: Zeitroman oder Roman der Zeit* címet írta. A hangzatos címadás megismétli a könyvcím hibáját: jóval többet ígér a később beváltottnál, hiszen amint a szerző már az elején leszögezi (57. l.), egyedül Naphtával foglalkozik, s a regény többi szereplőjéről legfőljebb a hozzá fűződő kapcsolatuk összefüggésében ejt szót, az egész műnek a cím nyomán várható értelmezése pedig végképp túl van a vállalt föladat határán. Szépszámú lehetséges, sőt valószínű forrást mutat ki, amelyekből Mann merített vagy meríthetett Naphta alakjának megformálásakor. Közülük Ernst Blochnak Thomas Münzerről, „a forradalom teológusáról” írt könyvét, továbbá a jezsuita rend működését és történetét tárgyaló munkákat tartom a legjelentősebb nyereségnek a Mann-filológia szemszögéből. Ugyanakkor fölmerül a kérdés, hogy a nekik meg a továbbiaknak szentelt terjedelmes – és önmagukban persze igen értékes – forráselemzésekkel indokolt-e megtölteni egy olyan tanulmány legnagyobb részét, mely Mann és Lukács kapcsolata tisztázásának igényével lép föl. Amint ugyanis Naphta igen összetett és a Mann-i oeuvre-ben, mint a szerző helyesen hangsúlyozza, korántsem előzmények és

következmények nélkül álló alakjából erőszakolástól mentesen összefüggésbe lehet hozni Lukács modell-szerepével, az mindössze a regényalak zsidó volta és eszmerendszerűnek azok az elemei, amelyek konvergálnak a proletariátus diktatúrájának gondolatával. Ezekre az összetevőkre pedig egy francia germanista, Pierre-Paul Sagave már évtizedekkel ezelőtt rámutatott *Complexio oppositorum: Le personnage de Naphta dans La Montagne magique* című tanulmányában, mely a második fejezete Thomas Mann társadalmi regényei szociológiai hátterét és ideológiai vonatkozásait vizsgáló könyvének (*Réalité social et idéologie religieuse dans les romans de TM*. Párizs 1954). Marcus-Tar két helyüt is megemlíti ugyan Sagave munkáját (64., 71. l), de csupán Lukács modell-szerepének összefüggésében. Nem szól viszont arról, hogy épp a Naphta-figura vizsgálata nyomán fölvetődő ideológiai és művészet-szociológiai problémák (Mann műveinek zsidó alakjai, a polgári korszak kultúráját bíráló-romboló forradalmár típusa, a teokratikus világrend, az askétizmus és az erészak) kijelölésében francia elődjének nyomdokain jár és eredményeire épít, noha ezeket az eredményeket kétségkívül konkretizálja és filológiailag Sagave-nál megalapozottabban viszi az olvasók elé. Ne feledjük azonban, hogy a két könyv megírását elválasztó mintegy negyedszázad során a nemzetközi diszciplínává terebélyesedett Thomas Mann-filológia hatalmas anyagot tárt föl, amelyre támaszkodhatott az utóbb született munka szerzője, míg az előd jószerezivel csupán magának az írónak műveire volt utalva, és alig állott a rendelkezésére úgynevezett „másodlagos irodalom”.

Mármost ami ezeket a „Sekundärliteratur” kategóriájába sorolható műveket illeti, Marcus-Tar imponálóan széles körű tájékozottságról tesz tanúbizonyságot, és igen kiterjedt apparátust mozgat. Bibliográfiájuk a könyv 200–208. lapján csaknem másfélszáz könyv és tanulmány címét sorolja föl. (Épp ezért fölöttébb hasznos lett volna névmutatót is csatolni a könyvhöz, hogy olvasója könnyebben tájékozódhassék a 131 lapnyi, sokfelé hivatkozó szövegben, főleg pedig a jegyzeteknek szám szerint háromszáznál is több és 41 lapra terjedő tömegében.) A szakirodalom ilyen körültekintően alapos fölhasználásának fényében meghökkentő, hogy teljesen figyelmen kívül maradt a könyv tárgyával teljesen egyező és már egy évtizede megjelent két munka. Az első Gerhard Loose tanulmánya, *Naphta. Über das Verhältnis von Prototyp und dichterischer Gestalt in Thomas Manns „Zauberberg”* az általa

szerkesztett *Ideologiekritische Studien zur Literatur. Essays I.* című kötetben (Frankfurt/M. 1972); a másik szerzője Yvon Bourdet, a címe pedig: *La personnage de Naphta dans La Montagne magique ou Lukács vu par Thomas Mann*, és a szerző *Figures de Lukács* címmel Párizsban 1972-ben kiadott könyve harmadik részeként jelent meg.

A *Thomas Mann und Georg Lukács* tehát értékes adalékokat sorol föl és újszerű szempontokkal szolgál a német író és a magyar filozófus kapcsolatához – anélkül azonban, hogy teljesnek mondható képet rajzolna kapcsolatukról –, másrészt pedig az elődök nyomán elvégzi Naphta bonyolult szellemi képlete összetevőinek mind-

eddig legszerteágazóbb vizsgálatát. A német nyelven kiadott munka aláhúzó érdeme, hogy Lukács életére és tevékenységére vonatkozó számos, csupán magyarul hozzáférhető dokumentumra hívja föl a külföldiek figyelmét. Viszont helyesebb lett volna ezt a címet adni neki: „A varázshegy Naphta-figurája, különös tekintettel Lukács György modell-szerepére és Thomas Mannhoz fűződő kapcsolatára”. Belátom azonban, hogy ilyen címmel sokkalta nehezebb lett volna kiadót találni a könyvnek, és fölkelteni iránta az olvasók érdeklődését.

Schweitzer Pál

KOCSIS RÓZSA: MINŐSÉGESZMÉNY NÉMETH LÁSZLÓ SZÉPIRÓI MŰVEIBEN

Bp. 1982. Magvető K. 638 l. (Elvek és utak)

Németh Lászlóról írni – a legizgalmasabb és a legnehezebb feladatok egyike. Hogy fontos és nehéz feladatra vállalkozott a szerző, közhelyszámba menő megállapítás, igazságához azonban nem férhet kétség. Németh munkássága kezdettől az érdeklődés előterében állt, minden elképzelhető jót és rosszat elmondtak már róla. A sokféle torzítás, az ideológussal kapcsolatos félreértés is oka lehet, hogy – Vekerdi László Arcok és vallo-mások-beli munkája kivételével – nagyobb összefoglaló művek csak az utóbbi időben jelentek meg. Ilyen volt Gerzsa Ferenc korszakmonográfiája (*Németh László vásárhelyi korszaka*), Sándor Iván könyve (*Németh László üdvtana tanulmányainak, drámáinak, önvallomásainak tükrében*) és Király István akadémiai székfoglalója (*Eszmei problémák Németh László műveiben 1945 előtt*). Kocsis Rózsa munkájának „célja, hogy a szépiró Németh László megértéséhez adjon kalauzt”. E hatalmas életmű sajátosságaira, a magyar és a világirodalomban kijelölhető helyére próbálja figyelmünket irányítani. Világkép és irodalom összefüggéseit tartja szem előtt, műfaji és formai problémákat közelít meg. Már a könyv bevezető sorai arról tanúskodnak, hogy Kocsis Rózsa is szakít azzal a Gaál Gábortól származó, újabb többször megcáfolt, de olykor még ma is fölbukkanó felfogással, mely mereven szétválasztja a szépiró és a tanulmányíró működését. Az életmű egységét vallja, a szépirói célok és a gondolkodó-moralista igény, magatartás összefonódására, egymást erősítő kapcsolatára figyelmeztet. Kiemeli Németh László kelet-

európaiságát, eszmekörét azonban nem elemzi, csak a főbb vonásokat jelzi.

Minőségeszmény Németh László szépirói műveiben – a cím azt sugallja, Kocsis Rózsa a jegyzetanyaggal együtt több mint hatszáz oldalon megírta, hogy Németh nézetrendszere, központi gondolata, minőségeszménye miként jelentkezik szépirói műveinek anyagában. Még *Előljáróban* is azt írja a szerző: úgy tárgyalja a szépirodalmi alkotásokat, hogy „a mindenütt felbukkanó minőségeszményt” magyarázza. De valóban azt írta-e meg Kocsis Rózsa, amit könyvének címe ígér? Nem arról van-e szó, inkább, hogy munkája a szépirói művekről szól, s természetesen a minőségeszményről is, mivel ez eleve megkerülhetetlen. Jellemző, hogy a minőségről igazán csak a 160. oldalon beszél, addig a késő polgári filozófiáktól Németh ritmuselméletének T. S. Eliot költészetelméletével való összevetéséig sok minden szóba kerül. Szükséges persze ez is, de talán nem így, nem ilyen arányban. A 151. oldalon a gondolati regényről ír, s fontosnak tartja, hogy a gondolkodást mint pszichikus és fiziológiai folyamatot megvizsgálja. A 176. oldalon elmondja, hogy mi volt a Válasz meg a Márciusi Front. A Szerettem az igazságot című fejezetben több mint húsz oldalon vázolja föl a dráma és a színház 30-as évekbeli helyzetét. Olvashatunk itt a rendezői stílusról, a népiek jelentkezéséről, a Németh-dramák fogadtatásáról, a szinkritikus Németh Lászlóról. Hasznosak ezek a kitekintések, de vajon érdemes itt ilyen túlzottan belemerülni a fenti kérdések részleteibe? A 360. oldalon az

allegória mibenlétéről értekeznek. Kiragadott példák ezek, de mindenképpen azt jelzik, hogy Kocsis Rózsában könyve írásakor (egyébként nemes) ismeretterjesztő igény is élt. Ám könyvének éppen az a hibája, ami – a szakma eredményeinek popularizálása szempontjából – érénye. Ami az olvasók bizonyos körének még érdekes és újat mondó, az sokaknak didaktikus összefoglalás. Félreértés elkerülése végett: Kocsis Rózsa könyve rendkívül alapos, még csak nem is bőbeszédű. Pontosság, megbízhatóság és óriási anyagismeret, világos felépítés jellemzi. De a kitérítések, kitérők többnyire nem visznek előre, nem mondanak lényegesen újat. Áthidalják a valóban új kutatási eredményeket hozó részeket. E példás elrendezésű könyvben paradox módon mégis az arányokat szeretnénk módosítani azon fejezetek javára, melyek – eddig ismeretlen szálak kibogozásával – e zseniális életmű kialakulását az eddiginél tisztábban mutatják meg.

A minőség tájékozási pont, kilátó, ahonnan az életmű egésze áttekinthető. Németh idearendszerének tartópillére a minőség forradalma – reformprogram, minőség-szocializmus, Kert-Magyarország mind innen érthetők meg. Vekerdi Lászlóval értünk egyet: „A Minőség az a mítosz, mely valósággá edzheti az utópiát, s nem enged ki a kihunyni az utópia korrigáló fényét a valóságból.” Fejlődik is persze ez a minőségeszmény. Kocsis Rózsa szerint a minőség Németh „induláskor tragikus-végzetesen nyilvánul meg (...), pályájának második szakaszában pedig inkább az etikummal megemelt formáját mutatja.” Tehát a szerző úgy látja, a pálya 1945 utáni szakaszában az etika kerül előtérbe. Föltehetjük a kérdést: vajon a felszabadulás előtt (például az *Emberi színjáték*ban) nem az etikummal megemelt minőség volt a jellemző? Kocsis Rózsa láthatólag a minőségeszmény meghatározásával, tipizálásával foglalkozik, s annak fejlődésében csak egyetlen fordulatot lát. Ez a fordulat az *Iszony*ban érhető tetten: a XX. századi ember tragikumát itt „a Németh László-i gyógyulás sajátos kelet-európai formájával” gazdagodik. Igaz, az életényekben és a művekben 1945 után olyan pozitív tendenciák erősödtek fel, melyek már korábban is megvoltak, csak kevésbé hangsúlyosan. A megértő szeretet, melyet Babits a *Kisebbségben* Németh Lászlójától követelt, a vásárhelyi korszakkal kezdődően csaknem minden művét elborította, s az „életreceptre” tanító, a modern kor emberének skizofréniáját feloldani kívánó író az emberi lét feladatán, értelmén, a boldogság lehetőségén töprengett. Igaza van Kocsis Rózsának, az *Iszony* a

minőségeszmény, az írói pálya két korszakát kapcsolja össze. Kárász Nelli és Takaró Sanyi: „Ők ketten a létezés két formáját képviselik, az egyik a világuidegen, meddő minőséget, a másik pedig a felszínes léthez húzó, minőségre képtelen vegetációt.” Ám a regény végén „az iszony oldódik”, s a befejezés az Égető Eszterek, Kertész Ágnesek magatartása, „a minőségi ember erkölcsi példája” felé mutat. Az *Irgalom* hősnője már „a minőség-ideának megfelelően valósította meg önmagát”, a *Nagy család* „a minőségi együttélési forma” hitében íródott. A minőségeszménynek ezt a változását szépen, hitelesen tárja föl Kocsis Rózsa, s az is világos, hogy ez a minőségidea mennyire nem idegen a szocializmustól. Amit hiányolunk, az a minőségeszmének a két nagy korszakon belüli – a gondolkodó Németh László megújulásával, újabb és újabb vállalkozásaival szinkronban levő – változása, a rövidebb periódusok érzékeltetése.

Aki a Németh László-i gondolati regény és dráma kialakulására kíváncsi, haszonnal forgathatja Kocsis Rózsa kalauzát. Jól sikerült fejezet tárgyalja Németh regényszemléletének gyökereit. Proust monologikus módszere, a Huxley-regények polifóniája, a gide-i lélekelemzés, Dosztojevskij lételeméleti regényei – ezek hatottak Némethre. A magyar irodalomból pedig Móricz Fáklya című regénye, Kosztolányi prózája. Az *Emberi színjáték*ban az önéletrajzi, önszemléleti fogantatást emeli ki, a „tragikus életérzést” és „heroikus reménytelenséget”. A *Gyász* az „önértékelő, szubjektív epikára”, az *Utolsó kísérlet* az esszéizáló megoldásokra példa. Az *Iszony* képtechnikájának, hármastagoltságának elemzése, a világirodalom áramában való elhelyezése („magyar lételeméleti regény”) Kocsis Rózsa könyvének egyik legjobb része. Az *Égető Eszter*ben lélektani és pedagógiai vonatkozású regényt lát a szerző, de hangsúlyozza, hogy a mű társadalmi és családrégény is. Helyesen állapítja meg, hogy az *Irgalom* követi ugyan Proust képtechnikáját, monologikus tendenciáját, „de hősnője már nem saját lényének az elemzésére törekszik benne, hanem a világ és a többi ember megértésére”.

A Németh László-i dráma előzményét Kocsis Rózsa a múlt századi magyar történelmi tragédiákban, valamint a naturalista drámában, Ibsen és Csehov műveiben látja. Feltűnő, hogy a szerző Németh színpadi műveit főként a korábbi drámatörténeti korszakokhoz kapcsolja, óhatatlanul előnyben részesíti így a korszerűbbnek látszó regényeket. Kérdés, hogy csakugyan olyan hatás-

sal volt-e Ibsen Némethre, miként Kocsis Rózsa állítja? A „klasszikusan tömör, zárt négyfelvonásosok” után valóban „az epizálás felé” hajlanak drámái, de közben megannyi modernizálási kísérlet. A Németh László-i drámai eszménytől („az igazság vállalásának és kimondásának tragikus igénye”) a történeti drámák dramaturgiájáig jó néhány fontos megfigyelése van Kocsis Rózsának. Óvakodik a Németh-drámákkal kapcsolatos makacs előítéletektől, nem bonyolódik bele a művek játszhatóságának, illetve színpadképtelenségének kérdésébe. Öntörvényű műalkotás számára minden dráma, de az értékeket se mossa egybe. (A *Colbert* például szerinte sem éri el a legjobb drámák színvonalát.)

Hosszú évek szorgalmas munkája van Kocsis Rózsa könyvében, s ez mindenképpen elismerést érdemel. Mindent elolvastott, a bő jegyzetanyag, a hivatkozások bizonyítják, hogy a szerző figyelmét a Németh-kutatás egyetlen újabb eredménye sem kerülte el. (Olykor túlságosan is támaszkodik rájuk.) Nagy erénye munkájának az alaposság, az anyag világos elrendezése, az áttekinthetőség. Szüntelenül műközelben van Kocsis Rózsa, könyvéből elsősorban az elemzések emelkednek ki. (Emlékeztet az *Emberi színjáték*, az *Iszony* és néhány dráma – a *Vásárhelyi trilógia*, a *Galilei* – értelmezése.) Az *Akasztófavirág* című kis-

regényt elsőként elemzi a Németh-szakirodalomban. Kocsis Rózsa könyve az igényes ismeretterjesztés és bizonyos tudományos részletmunkák közzététele között ingadozik. Ez utóbbira jó néhány olyan példa hozható, mint az *Irgalom* és Tolsztoj *Feltámadásának* összehasonlító vizsgálata. Kocsis Rózsa otthon érzi magát az ilyen párhuzamos elemzésekben, meggyőzően mutatja ki a két regény eszmekörének azonosságát, a „jelki feltámadás” és „az irgalmat gyakorló példameberség” közös vonásait. Targyszerű elemzéseiben olykor a kelleténél jobban részletezi a művek közölnivalóját, a tartalomelmondással sem fukarkodik.

Arányosan, hitelesen jellemzi Kocsis Rózsa a teljes szépírói életművet. Ha az átfogó központi gondolatra jobban ügyel, következetesebben, szigorúbban összpontosít, akkor kevesebb olyan része lenne munkájának, mely valójában a Németh-szakirodalom eddigi eredményeinek – kétségtelenül színvonalas – összefoglalása. Persze ezek a kitekintések, összegzések is – például tanárok, diákok számára – megbízható eligazítások lehetnek. A bírálatként elmondottak nem kérdőjelezhetik meg e könyv hasznosságát, csupán arra emlékeztetnek, hogy irodalomtörténetírásunk itt nem állhat meg.

Olasz Sándor

Bónis György: Révay Péter. Akadémiai K. Bp. 1981. 113 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 104. sz.)

Révai Péter munkássága sohasem tartozott a tudományos kutatás divatos témái közé. Szilágyi Sándor *Révay Péter és a szent korona (1919–1922)* című dolgozata százhat évvel ezelőtt, 1875-ben jelent meg, és teljességre nem törekedve, Révay pályájának főként a Bethlen-korszakra eső részét tárgyalta. Közül negyven esztendeje annak is, hogy Eckhardt Sándor *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburghban* című tanulmányában Révay Péter Johannes Sturm iskolájában végzett tanulmányait feltérképezte. A történettudományi kutatások évtizedekkel korábbi módszere és látásmódja érvényesül Bartoniek Emma *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből* című posztumusz művének Révay Péterről szóló bekezdéseiben is. Ezért nagyon időszerű és hasznos Bónis György kismonográfiája, melyben Révay Péternek, államelméleti irodalmunk egyik úttörőjének életét és műveit feldolgozta.

E feladat megoldására államelméleti, jogtörténeti, a jogi írásbeliség problémáira és a jogtudó értelmiség kialakulására vonatkozó eredményes kutatásai szinte kijelölték Bónis Györgyöt.

Könyve három részből áll: az első Révay Péter életét, a második műveit mutatja be és elemzi, a harmadik pedig függelék, mely négy dokumentumot tartalmaz. Az életrajzi rész három fejezetben Révay ifjúkorát és tanulmányait, Mátyás főherceggel való kapcsolatát és koronaöri tevékenységét mutatja be. A műveit tárgyaló második rész fejezetei mindenekelőtt a szent koronáról szóló két művét, majd a *De Monarchia*-t elemzi, továbbá Révaynak a tacitizmushoz és Justus Lipsiushoz fűződő kapcsolatát tárgyalja. A függelékben találjuk Révay Péter Justus Lipsiushoz írt levelét, a szent korona öreinek kívánságait; azokat az utasításokat, melyeket a koronaörök: Révay Péter és Pálffy István fogalmaztak meg a pozsonyi vár parancsnokának; végül Révay Péter Thurzó Györgyhez szóló levelét, melyben egyebek között megírja, hogy a szent koronáról írt művének két példányát megküldi.

Bónis György kutatásai nyomán Révay Péter életéről, jelleméről, műveiről, politikai felfogásáról, történelemszemléletéről minden eddiginél részletesebb, élethűbb kép bontakozik ki előttünk: Révay Péter nem alkotott egységes gondolatrendszert. Eszménye a mérsékelt abszolutizmus volt. Lipsius bölcseletének hatása alatt mindenkor kompromisszumos megoldásokra törekedett. Óvakodott attól, hogy fontos kérdésekben egyértelműen állást foglaljon. Irtózott a politikai viszályoktól. A tacituzmusig nem jutott el. Szavát leghatározottabban a háború és béke kérdésében, továbbá a törökellenesség ügyében emelte fel. Mindenféle háborút, a vallási jelszóval folytatott öldöklést is elítéli, mert a kereszténység erőinek megoszlását látja benne. A törökbarátságot pedig mindennél károsabbnak tartja, mert a Szapolyaiak sorsából azt szűrte le, hogy a törökbarátság „rút szolgálóra vezet”. Érezhetően kevés megértést mutat Révay az erdélyi politika: Bocskai István és Bethlen Gábor koncepciója iránt.

Bónis György kismonográfiája Révay Péter minden életszakaszával és valamennyi művével kapcsolatban számos ismeretlent vagy eddig kéllőképpen nem méltatott adatot, összefüggést tár fel. A szakirodalom és a nyomtatott források feldolgozásán túl, Bónis György szerteágazó, igen értékes levéltári kutatásokat végzett. Ennek köszönhetjük, hogy Révay Péter ifjúkora, családi körülményei, valamint Bécsben és Strasszбургban végzett tanulmányai oly hitelesen rajzolódhatnak ki előttünk. Különösen becses forrás az a három kötetes, mintegy 1300 folio terjedelmű kézirat, mely Révaynak bécsi tanulmányai során készített jegyzeteit tartalmazza.

Meggyőző és igen tanulságos, ahogyan Bónis György Révay szentkoronáról szóló műveinek geneziséét megrajzolja. Rámutat arra, hogy Révay munkájának alap gondolata csírájában már 1608-ban, koronaörré választásakor benne munkált, és tényleges megszületésében Jeszenszky János és Berger Illés játszott ösztönző szerepet.

Értekes és fontos munkát végzett Bónis György, amikor Révay Péter életét, koronaöri tevékenységét, történetírói működését, történelemszemléletét eredményes, új levéltári kutatásokra építve átfogóan megrajzolta. Eredményei, következtetései hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy a 16. század végén, a 17. század elején lejátszódó politikai eseményeket, az államelméleti gondolkodás, a történetírás és az irodalom problémáit árnyaltabban érzékelhessük és értékelhessük.

Tarnóc Márton

R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Bp. 1978. Gondolat K. 430 l.

Európa XVII. századi arculata számos új vonással gazdagodott, sőt átférmálódott az utóbbi évtizedek megújuló nemzetközi kutatásai nyomán. Ez jellemző a XVII. századi Magyarország történeti képének átalakulására is, arra a megindult s tartós folyamatra, amelyben a szerző tanulmányainak, „műhelymunkájá”-nak élesztő és ösztönző hatása különösképpen megnyilvánult. Ennek méltatása vagy értékelése a szorosabban vett szakkritikára tartozik.

De R. Várkonyi Ágnes munkássága tanulságol szolgál a társadalomtörténet művelődéstörténeti ágazatai művelőinek is. Azt is mondhatnánk, hogy kötetbe gyűjtött tanulmányai és – a művelődéstörténeti tudatformákra is kitékintő – más írásai kedvezően befolyásolták a korabeli Magyarország régről örökölt s szemléleti torzításoktól nem mentes művelődéstörténeti képének átférmálására, a korszak föltárására, jobb megismerésére irányuló újabb kutatásokat. Elsősorban a magyarországi és erdélyi történeti fejlődés összképére vonatkozó, a vesztfáliai békétől a XVII. és XVIII. század fordulója közti fél évszázad sorskérdéseit érintő tanulmányokról van szó, amelyek a hazai barokk művelődéstörténeti korszak vizsgálatának lényegi, szemléleti, módszerbeli kérdéseivel kapcsolatosak.

A bevezető tanúsága szerint a szerző kutatásai a nemzeti tudatformák kérdésköréből indultak ki, hogy a gazdasági alapokig lehatolva, s onnan más szférába térve, „a politikai eseményekben, az állami intézmények körül, a gazdaságpolitika, társadalompolitika küzdőterein keresztül keressék az érdek és az eszmék bonyolult kölcsönhatásainak megnyilvánulásait”. Érintkezési pontok adódnak a történészek és irodalomtörténészek ama törekvéseiből, hogy a XVII. századi társadalom tudatvilágának vizsgálatában, a kor ideológiai problémáinak tisztázásában, közösen próbálják feltárni a nemzeti tudatformák reális társadalmi és politikai tartalmát. A történész eredményei a kor mélyebb összefüggései felé terelik az irodalomtörténész figyelmét, s a XVII. századi magyarországi történelmi fejlődés tendenciáinak jobb megértése útján kölcsönösen elősegíthetik a művelődéstörténeti tudatformák elmélyültebb tanulmányozását.

Főleg a kötet első tematikai egységét, az állam, a Habsburg udvar s a birodalmi gazdaságpolitika problémáit követő két nagyobb tanul-

mánycsoport, a Habsburg abszolútizmus és magyar rendiség, illetve a társadalom és nemzeteszme időszerű problematikája nyújthat erre alapot. Az önálló magyar állam megteremtéséért folytatott évszázados küzdelmek összefüggnek a szerző által hangsúlyozott külpolitikai, valamint a differenciáltan vizsgált belső társadalmi kérdésekkel. Ilyen vonatkozásban rendkívül tanulságosak a nemzet, a haza fogalmával, a feudális nemesi történetfilozófia sajátos megnyilvánulásával, a törökellenes harcok ideológiájával vagy a népi kurucság eszmevilágával foglalkozó írások, amelyek szétszórt megjelenési formájukban is tanulságul szolgáltak, de együttesen inkább szembevetnek a szerteágazó jelenségek közös, „törvényszerű meghatározói”. Ezek a tanulmányok valóban a társadalmi tudat, politikai gondolkodás és modern történetiszemlélet világába vezetnek, s alapvető hazai és külföldi történelmi és irodalomtörténeti művek eredményeinek feldolgozása révén, elvezetnek a korszak irodalmi műveltségének és kultúrájának kutatását meghatározó tényezőihez is. A rendi kötöttségekből kiemelkedő reformpolitikai küzdelmek polémikus értékelése, ill. fejlődéstörténeti szemszögből különösen a Bethlen, Zrínyi, Rákóczi (történelmi személyiség, válság és fejlődés) témájú, differenciált megközelítési móddal írt tanulmány emelkedik ki, középkelet-európai kitekintésével vagy távlataival. Egészében pedig támaszul szolgál a barokk udvari kultúra és politikai irodalom vizsgálatához.

Igaz, hogy a kötetbe került írások műfajukban eltérőek s a tanulmányok, vázlatok, vitacikkek, portrék és esszék témája, súlya is különböző, tartalmukkal, szemléletükkel s módszerükkel mégis a szintetikus látásmód irányába terelik az olvasó, a rokontudományok kutatóinak figyelmét.

Hopp Lajos

Bethlen Mihály útinaplója. (1691–1695) Sajtó alá rendezte és az utószót írta Jankovics József. Bp. Magyar Helikon, 1981. 257 l. (Bibliotheca Historica)

„Az Úristen velem lévén és a jó Isten kegyelméből, ki Attya, Fiú, Szentlélek, tellyes Szentháromság, egy bizony örök Isten, annak az ő segedelme velem lévén, indultam ki édes hazámból, Erdély országából, Szebenből 26 Junij.” – Ezekkel a sorokkal kezdi útinaplóját Bethlen Mihály, 1691. június 26-án, mikor apja, Bethlen Miklós példáját követve elindult hosszú külföldi

tanulmányútjára, hogy egyrészt eleget tegyen az atyai óhajnak, másrészt – mint ahogy Jankovics József megállapítja – „a nagy hatású újsztoikus filozófus, Justus Lipsius utazási előírásai értelmében a bölcs tanítók, könyvek és felkeresendő híres emberek hármasságának jegyében okuljon, gyönyörködjön és nevelődjön a peregrinus” (Utószó, 147.)

Frankfurti és franekeri egyetemi tanulmányok után Németország, Hollandia, Svédország, Dánia, Anglia, Belgium, Svájc, Itália, Ausztria és Lengyelország Bethlen Mihály útjának fő állomásai, s közben nemcsak a lipsiusi intenciónak tesz eleget: lakonikus tömörségű feljegyzéseiből a külföldet járó peregrinus életformája, örömei és kisebb-nagyobb bosszúságai éppen olyan teljességgel tárulnak fel, mint az egyes népek, államformák és emberek fő jellemvonásai, a templomok, várak, s az annyira csodált raritások kulturális és művészi értékei.

Bethlen Mihály – bár az útinaplóírás két nagy öregjének, Szenci Molnár Albertnek és Szepsi Csombor Mártonnak példája ismert volt előtte – nem annyira az elődök nyomában haladt, nem a szépírói megformálás szándéka vezérli, sokkal inkább a *pro memoria* és a *pro domo* elvének praktikusabb szempontjait követi, azaz a *diarium*-írás olyan módszerét, mely dátumokhoz kapcsolt rövid, tényszerű feljegyzések sorozatában ölt formát. Így naplója elsősorban kordokumentum, s mint ilyen, a művelődéstörténeti adalékok becses tárháza. Indokolt lenne mihamarabbi sokszempontú, teljességre törekvő feldolgozása.

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött autográf kézirat kiadásával, valamint az ehhez csatolt kísérő tanulmánnyal Jankovics József megtette az első lépéseket. Kiadásában – mely végeredményben *editio princeps*-nek tekintendő – a Bibliotheca Historica sorozat jellegéből fakadóan egyszerre tart szem előtt tudományos és népszerűsítő elveket: a már hagyománnyá vált módszer szerint megtartja az eredeti kézirat szerzőre jellemző ortográfiáját, ugyanakkor a mai helyesíráshoz közelíti a szöveget. Átírási elveit általában következetesen érvényesíti, talán csak a magyar hely- és személynevek modernizálása ellen vetethetnek némi kifogást: indokoltabb lett volna a főszövegben is megtartani az eredeti formát, s a modern alakot a jegyzetekbe utalni.

Elismeréssel kell szólni a kötet példás jegyzetapparátusáról. Az útinapló latin mondatainak fordítása, valamint az idegen és régi szavak, kifejezések indexe Kulcsár Péter munkája, míg a *Név-*

mutatót és a *Helynévmutatót* Jankovics József állította össze, bár a névanyag azonosítási nehézségei miatt teljes nem lehetett. Ugyancsak Jankovics József munkája a kötet *Utószava*, mely rövid, de hűtele summáját adja Bethlen Mihály életének, s az általa képviselt műfajnak.

Számos filológiai és művelődéstörténeti részletkérdés megoldása nem e kötet feladata, magára vállalt funkcióját viszont jól betölti: Bethlen Mihály irodalomtörténeti tudatunkban perifériára szorult művének feltámasztásával árnyaltabban rajzolható meg egy sajátos műfajnak, a peregrinációs irodalomnak a története.

János István

Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából. Egyetemi segédkönyv, Szerkesztette: Mezei Márta és Szuromi Lajos, 1–2. köt. Bp. 1982. Tankönyvk. 491, 379 l.

Egy új szöveggyűjteménytől nyilvánvalóan az elmúlt évtizedek vonatkozó kutatásainak eredményeit is célszerű számonkérni. Ismeretes ugyanis, hogy a felvilágosodás koráról szóló előző egyetemi segédkönyv még 1952-es kiadású, és Waldapfel József szerkesztette. Ez a kötet azóta nemcsak elkopott, – a szó fizikai és válogatási szempont szerinti értelmében egyaránt – de régóta el is fogyott: felvették a közkönyvtárak és az elmúlt évtizedek során felnőtt irodalomtanár-nemzedékek házi könyvtárai. Itt volt tehát az ideje a szöveggyűjtemény új kiadásának, pontosabban szólva: egy újraválogott szöveggyűjtemény megjelentetésének.

A kérdés tehát jogos és szükségszerűen felteendő: mennyiben haladja meg az új az előzőt, csupán formális változtatásoknak lehetünk-e tanúi, s egyébként tartalomban az előző kötet reprodukcióját kapjuk-e, vagy pedig a szerkesztők a válogatás szempontjait, az alkotók névsorát és a szemelvényeket egyaránt képesek voltak megújítani?

A két szöveggyűjtemény között a formai különbség egyértelműen szembetűnő: a korábbi egyetlen vaskos (nehézkés) kötet most – nyilván a jobban kezelhetőség praktikus szempontjai miatt – két karcsú, elegáns kötetre oszlik. Így az áttekinthetőség is könnyebb, az írói csoportok rendszerezése is nyilvánvalóbb.

A tartalmi megújulás már nem ennyire felteendő. Kétségtelen ugyan, hogy az új kötetek összeállítói számos új szerkesztési elvet alkalmaz-

tak következetesen. Így pl. világos volt előttük, hogy nem antológiát, – ahogy az Előszóban megfogalmazták – nem egy „minden szerzőt felvonultató seregszemlét” kívántak az olvasók, az egyetemi hallgatók kezébe adni. Helyesen döntöttek, amikor az utóbbi évek során kritikai kiadásban megjelentetett szerzők – pl. Csokonai, Berzsenyi – verseinek közlésétől eltekintettek, s helyettük a kevésbé ismert művekből adtak szemelvényeket. Dicséretes a korszakon belüli kontrasztív törekvések egymás melletti szerepeltetése is, ezek által a korszak sajátosságainak komplexebb bemutatását segítették elő. Csak örülni lehet a korabeli kéziratos költészetből válogatott ún. „diákirodalmi” összeállításnak is. Célszerűen korrigálták a régi kötetnek a szerzők nevére vonatkozó rövidítési és helyesírási hibáit is: itt most már *Baróti* Szabó László, *Pálóczi* Horváth Ádám és *Batsányi* neve is helyesen szerepel.

A 30 évi kutatómunka eredményeit, „felfedezéseit” jelzi az új szerzők jelenléte: Gyöngyössi János, Édes Gergely, Mátyási József, Aranka György, Ungvárnémeti Tóth László, Bolyai Farkas és Bárány Boldizsár műveinek a beválogatása. A jogos kihagyásokkal (Szemere Krisztina, Magda Pál) egyetértve, sajnálatosnak tűnik viszont, hogy a régiak közül kimaradt pl. a Bessenyei Körének egyik legjobb stilisztája, Báróczi Sándor vagy a Magyar Tudós Társaságot szorgalmazó Decsy Sámuel.

A szerzői-rostához képest a szemelvény-válogatás minőségével szemben több kifogás támasztható. Igen gyakori ugyanis a sablonos megoldás, a reprodukálás, az újragondolás nélküli, automatikus áthozat. Amikor ugyanis bizonyos témákban örömmel tapasztaljuk, hogy a kutatók felfedezéseinek eredményeként pl. a Bessenyei-szemelvények közé végre bekerült a szerző néhány fontos, meghatározó verse (*A lélekrül*, *Bessenyei György magához*), és az *Ágis tragédiájának* ugyancsak nélkülözhetetlen Ajánló-levele, vagy a *Jámbor szándék* esetében említést kap a vonatkozó Némedi-kutatás Révai társszerzőségét bizonyító eredménye; ugyanakkor sajnálattal kell megállapítanunk, hogy pl. a *Holmi* vagy a *Természet világa* szemelvényeinek kiválasztásában nem történt meg az újraértékelés, így automatikusan a régi kötet cikkei kerültek át az újba, ezzel mintegy kizárva azt a lehetőséget, hogy a versek és drámák után az esszékből és a filozófiai írásokból is az új, a teljesebb Bessenyei-kép bontakozzék ki. Ez az eljárás más esetekben is az irodalmi tudat sztereotípiáinak konzerválásához vezet.

Az új szöveggyűjtemény az adatközlések terén igyekszik az utóbbi évtizedek során bekövetkezett változásokat rögzíteni. Jelzi pl. az újat, b, – olykor helyi – kiadások tényét (lásd: *Tolerancia*), közül olyan, még az irodalmi berkekben is alig ismert adatot, mint pl. Bessenyei hamvainak Nyíregyházára való hozatala; (itt bizony célszerűbb lett volna a „később” időhatározó helyett a pontos 1940-et írni), hírt ad Ungvárnémeti Tóth László 20. századi „csendes reneszánszának” személyes okairól; és minden alkotó esetében pontos életrajzi adatokkal is szolgál. Igen hasznosak a Jegyzetekben közölt kiegészítő információk, a figyelmes olvasónak még – többek között – a magyar könyvkiadás elmaradásaira is példákat adnak, hiszen az újonnan beválogatott szerzők – Bolyai Farkas, Édes Gergely stb. – szövegeit a szerkesztők még a múlt századbeli kiadásokból voltak kénytelenek átvenni.

Az új egyetemi segédkiönyv – az egyes kritikai kiadások hiányából, illetve a korszakra vonatkozó alap kutatások elhúzódsából fakadó problémáival együtt is – előfeltétele és nélkülözhetetlen része a magyar irodalom felsőszintű oktatásának.

Bánszki István

A Huszadik Század körének történetfelfogása. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Pók Attila. Bp. 1982. Gondolat K. 436 l. (Történetírók Tára)

„A Huszadik Század . . . a magyarországi szabadgondolkodók tudományos vitáinak legfőbb fóruma; itt pendítik meg először a többi orgánumban aprópénzre váltandó és forgalomba hozandó eszméket” – jelentette ki 1907-ben a legszélsőbb ellentábor, a militáns katolicizmus egyik szóvivője, Göröcsöni Dénes. Vélekedésének igazát – túl *A szociológia első magyar műhelye* c. gyűjteményen s egyéb kiadványokon – alátámasztja immár a jelenlegi válogatás is. A maga műfajában és eszközeivel elődje, majd harcostársa volt a Nyugatnak ez az orgánus: a „magyar Ugar”-ral vívta küzdelmét mindkettő. Ha – Ignotus szavával – „az irodalom szabadságáért” szállt síkra az előbbi, utóbbi a tudomány szabadságáért tette ugyanezt, s a két törekvés nemegyszer egybenőtt. Mind a Nyugat, mind a Huszadik Század kötelességének tartotta például Szekfű Gyula Rákóczi-könyvének védelmét, s tették ezt egymástól korántsem függetlenül. A nyugatos Laczkó Géza indulatos vitacikke jelzi kötetünk-

ben az összeműködést. Fontos és tanulságos így hát e Pók Attila gondozta kiadvány az irodalom-történezs számára is.

Tömör, sallangmentes az előszó, a válogatás ügyes és sokszínű. A folyóirat jelentőségéről, legfőbb törekvéseiről csakúgy tudósít a bevezető, mint a Társadalomtudományi Társaság s vele egyetemben a Huszadik Század körének radikálizálódásáról. Pók Attila vázolja az orgánus történetiszemléletének fejlődési fázisait a Herbert Spencer-i evolucionizmustól a – némileg félreértett – történelmi materializmusig (9–11.), s tisztázza, mely témák vizsgálatában és megítélésében volt leghevesebb a polémia a folyóirat szerzői és a hivatásos-hivatalos historikusok között (11–12.). A Huszadik Század munkatársai csak kevésszer járnak el szaktörténezs módján: aktuálpolitikai megfontolások hevítik őket, maguk felkutatta anyagot elvéve mozgósítanak. A készen kapott tényeknek „csupán” az értelmezése-értékelése merőben más, mint volt a hagyományos, nemzetközpontú történetírásban. Ők a gazdasági és osztályszempontú vizsgálódás primátusának szószólói, s ez a szemléleti-módszertani újdonság avatja munkásságukat – függetlenül az egyoldalúságoktól, a vulgarizáló-szimplifikáló tendenciáktól – a marxista történetírás előfutárává.

A publikált szövegek – tanulmányok, vitacikkek – rendre igazolják az előszó megállapításait. Többségük – helyesen – a folyóirat egyértelműen radikális periódusát, az 1906 utáni reprezentálja. A korábbi, még kiforrotlan, útkereső időszakot érdekesen szemlélteti például Kunfi Zsigmondnak a pápaságról írott esszéje. Felvilágosult-radikális gondolatok és kultúrkritikai székszis furcsa vegyüléke ez. A szerző elítélszemlélete és relativizmusa csakúgy szóhoz jut benne, mint az eszmék deformációjának egyetemes érvényét hirdető tézis, s Kunfi – történelmi materialista alapon! – a jézusi szellem inkarnációját várja „. . . a kommunisztikus emberiségi állam”-tól (27.). Különös, hibrid gondolatmenetének számos irodalmi utalás a fűszere. A kötet írásainak majd mindenike publicisztikába oltja a tudományt. Szerzőik a jelen és a jövő elkötelezettjei lévén, „. . . a múlt csak példa legyen most” Kisfaludy Károly-i gondolatának jegyében tevékenykednek. Példatárként kezelik a történelmet, a jelen aktuális gondjait a megelőző folyamatok és jelenségek felidézésével aposztrofálják: historizálnak. Szóljon bár az elmefuttatás Werbőcziről avagy a középkori magyar városokról, a román nemzetiségi kérdéstről avagy a jobbgátság történetéről, invitáljon akár fikatív uta-

zásra a reformkor előtti időkbe, a historizáló tanulás sosem hiányzik. Ekként beszélhet Szende Pál 1705-ös agráriusokról és OMGÉ-ről, vonhat párhuzamot „a Rákóczi-forradalom” és az egykorú koalíciós felbuzdulás közt (89., 91.), állíthatja be – bizonyonnyal a darabnt-időkre emlékezvén – egyértelműen rokonszenvesnek II. József személyét és politikáját Erdélyi Viktor, szólhat ugyanó a régi és az új Thoroczkayak vagy Bornemisszák birtokszerző ármányairól (218–220.), azonosíthatja a XI. és a XX. század földesúri érdekét és állami politikáját Rác Gyula (327–329.) – folytathatók. Erény s tehertétel egyszersmind ez a folytonos historizálás-aktualizálás, ámde téveszthetetlen karakterjegye a Huszadik Század történeti publicisztikájának.

Csak kevés gáncs érheti a válogató–sajtó alá rendező Pók Attilát. Kár, hogy a szöveggondozás szempontjairól egy szóval sem értesít, itt-ott pedig következetlennek bizonyul: Harkányi Ede szemléletét-módszereit bírálja például (338.), Leopold Lajos Marx-kommentárjai esetében viszont elmulasztja ezt (330.). Megjegyzőnk: szerintünk nem a XX. század első évében indult a polgári radikálisok orgánuma (5.) – 1900 még az előző századhoz tartozik, Ágoston Péter és Farkas Geiza polémiája pedig aligha egyazon lapokon látott napvilágot (vö.: 369., 371.). A névmutató – Varga István összeállította – szócikkjei sem győztek meg bennünket mindenkor. Ha Pogány Józsefről szólva említjük a koncepciót, amelynek áldozata lett, miért nem tesszük ugyanezt Kun Béla esetében is? Kérdéses, érdekel-e ily terjedelmű szócikket a kötetben mindössze egyszer-egyszer feltűnő Görgey, Heltai Gáspár és Herczeg Ferenc, kivált ha Anatole France, Heine és Mikszáth jóval rövidebben „elintéztetik”. Végezetül: nem kielégítő egyes filozófusok minősítése. Ha pl. Szókratész és John Stuart Mill egyaránt „idealista”, van-e különbség bölcséletük között? Mindössze apró szépség-hibák ezek, a gyűjtemény velük együtt is becses és haszonnal forgatható.

Lőrinczy Huba

Velká generace Básnici Nyugatu (A nagy nemzedék, a Nyugat költői). Szerkesztette Rákos Péter. Praha 1982. Odeon 361 l.

E sorok írójának legjobb tudomása szerint idegen nyelven még nem jelent meg ennél *teljesebb* (a kötet mondanivalója szempontjából teljesebb) antológia a Nyugatról. Úgy közli cseh

fordításban Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Füst Milán és Szabó Lőrinc legismertebb, illetőleg életművük szempontjából fontos verseit, hogy még a legtájékozatlanabb cseh olvasó számára is rokonszenvet keltő ismerősökké válnak. Ez nemcsak a kitűnő fordítók: Kamil Bednár, Karel Boušek, Václav Daněk, František Halas, Ladislav Hradský, Luděk Kubišta, Jindřich Pokorný, Jana Štroblová és Vilém Závada, valamint a nyelvi „segítők”, Heé Veronika, Marcella Husová, Jan Mészáros, Anna Rossová és Robert Svoboda érdeme, hanem elsősorban és mindenképp Rákos Péter mindenre ügyelő, az anyagot szinte „rendhagyó” módon feldolgozó kommentárjára. Szándékosan nem használtam az „előszó” vagy az „utószó” kifejezést: Rákosnak az antológia elé írt, majd az egymás után sorjázó költők arcképét és a verseikből vett szemelvényeket lezáró, az „utódok” működését ismertető szövege a megadott terjedelehez képest mindent elmond, amire a felsorolt költők és az egész Nyugat-mozgalom jobb megismeréséhez egy cseh olvasónak szüksége van. Fejtegetéseit a töle meg szokott nagy erudíció, a filológiai pontosság, esztétikai elmélyültség és az ismeretterjesztő nagy rutinja jellemzi; pontosan helyezi el a Nyugatot, forradalminak mondható jelentőségét a századvégre a századunk elejére sekélyessé vált esztétikai és ideológiai konzervativizmus világába, de világirodalmi kapcsolataiba is. S ha a magyar „moderna” (a cseh s a szlovák irodalomtudomány kedvelt kifejezése ez) a fejlődésnek más üteméről tanúskodik is, mint a századelső nem magyar irodalmainak törekvései, a Nyugatnak éppen ebben az antológiában bemutatott költői az európai, sőt a világirodalom fejlődésében is jelentős helyet foglalnak el. Rákos a problematikát összefoglaló, a bemutatott költők kortársait és utódait (a Nyugat második, harmadik, negyedik nemzedékének néhány tagját), valamint avantgarde (s esetleg más kortárs- és utód-irányzatok) képviselőit jellemző fejtegetéssel zárja le a minden sorával töretlen egységgé kiképzett antológiát. A cseh olvasónak azt is tudomására hozza, hogy nem volt a korszak magyar irodalmának olyan színvonalas művelője, aki így vagy úgy – útítársként vagy ellenfélként – ne viszonyult volna a Nyugathoz, amely címével és tartalmával századvégi–századeleji provinciális elmaradottságunkat akarta felszámolni, de nem a külföld sznob utánzásával, hanem a magyar költészet új, eredeti mondanivalóját és formavilágát kialakítva. Rákosnak nem mindössze a bemutatás a célja; azt akarja, hogy a cseh olvasó át is élje

azt, amit Adytól Szabó Lőrincig elért. Ezt szolgálják a közbe-közbeiktatott, más színű (zöld) betűkkel nyomtatott idézetek is. Móricz Zsigmond, Komlós Aladár, Schöpflin Aladár, Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső, Rónay György, Nemes Nagy Ágnes, Gyergyai Albert és Thurzó Gábor szavaival igazolja és jellemzi a folyóirat és az egész mozgalom jelentőségét. A kötetben szereplő költőkről – élet-adataik pusztá felsorolása mellett – olyan plasztikusan, gondosan kimunkált portrékat rajzol, hogy azok méltán vete-
kednek Beck Ő. Fülöp Mikes-érmével, amelyet a Nyugat alapítói és szerkesztői nagyon tudatosan a folyóirat emblémájául választottak.

Szétvetné a rövidre szabott recenzió kereteit, ha magának a fordításoknak az alaposabb elemzésébe fognánk. A Nyugat költőinek impresszionista fogantatású, a francia szimbolizmushoz is csatlakozó, sőt, egy-két avantgarde irányzat (pl. az expresszionizmus) formavilágával is érintkező, széles skálájú, a legtöbb esetben tömören magyar nyelvezetét és verselési módját nem könnyű csehül visszaadni; ők csaknem annyira lefordíthatatlanok, mint Arany János. Ennek ellenére a legtöbb fordítás nagyon szépen sikerült: valóban a Nyugat költőit adja vissza úgy, hogy a cseh nyelv lehető legművészebb kifejezés-kincsét használja. Hadd emeljem ki ebből a szempontból Kosztolányi Dezsőnek Václav Daněk és Anna Rossová együttműködésével készült „Iloná”-ját (184–185.): a magyar mester költeményének minden szempontból remekbe készült tolmácsolása ez.

Az első szám címlapja, a vezető munkatársak, a kötetben szereplő szerkesztők, a nagy ihletők: Léda, Csinszka, Juhász Gyula Annája stb. portréi, néhány karikatúra s egyéb rajz, valamint az egykorú Budapestről készült felvételek, egyáltalán: a kötet parádés kiállítása teszi Rákos Péter kötetét rendkívül széppé. Kitűnő módon illeszkedik bele a cseh irodalom közegébe.

Sziklay László

Világszemlélet és irodalom. A magyar marxista irodalomszemlélet kialakulásának dokumentumaiból. Szerkesztette Szabolcsi Miklós, Illés László, József Farkas. Bp. 1982. Kossuth K. 360 l.

A modern munkásmozgalom kibontakozása óta a világszemlélet és művészet viszonya állandóan visszatérő viták, nézeteltérések tárgya a különböző esztétikai irányzatok között. A megújulásra törekvő művészet azonban mindenkor természetesnek tekintette a világszemlélet jelenlé-

tét éppúgy mint az új, az „élni akaró ember” ábrázolását, és a kifejezés új eszközeinek keresését. A századelőről Kosztolányi Dezsőnek egy, a kötetbe fel nem vett írását idézve: „Csak a gyökér nyúl a fekete földbe, az ág és a virág, mely belőle nő, a kék, levegős ég felé kacag. A dráma emberi küzdelme stilizáltan, légiesen formálódik, a művész sápadt álmait azonban mindig az élet tüzesíti át piros vérrrel és forró könnyel. Itt találkozik a társadalmi és művészi forradalmár. Ezen a ponton fog kezdet a szocializmus és a művész forradalom, az igazság és a szépség.” (A forradalmi dráma. Népszava, 1907. dec. 25. sz. 28.)

Kosztolányi végkövetkeztetése a szocializmus és művészi forradalom, az igazság és szépség össztalálkozássáról a művészetben több egyszerű történelmi dokumentumnál, napjainkig ható érvényű. Mert a marxista irodalomszemlélet általánossá válásának mai időszakában is visszatérő kérdés, hogy a kritika képes-e, és milyen mértékben képes válaszolni a kor és a művészet kihívására. Ebben a tekintetben feltétlenül tanulságos a jelen koncepciók szembesítése a múlt kérdésfeltevéseivel s a javasolt megoldásokkal, a ma már történelmileg helytállónak bizonyult felismerések vizsgálata éppúgy mint a nyilvánvaló tévedéseké. A kötet dokumentumai meggyőzően bizonyítják, a marxista irodalomszemlélet fejlődése – a korszakoként megfigyelhető gazdagodása, árnyaltabbá válása ellenére – nem egyenes vonalú, történelmi szükségszerűség folytán követte a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésritmusát, de kitérőit sőt szakutcait is.

A kötetben közölt dokumentumok csaknem fél évszázadot ölelnek föl a marxista irodalomszemlélet magyarországi történetéből. Az első írás Szabó Erviné, aki a Múcsarnok 1902-es tavaszi nemzetközi tárlatának ürügyén fejtette ki a Népszavában a feketelet létjogosultságának „első elemét”, nevezetesen, „hogy a művész érző, gondolkodó, a világ jelenségeiről magának saját véleményt alkotó lény, aki ezen tehetségeit kell hogy kifejezésre juttassa műveiben”. Záródokumentuma pedig Lukács Györgynek az *Írástudók felelőssége* elv írt előszava, egy olyan köteté, amelyből a felszabadulás után eszmélő nemzedékek sajátították el a marxista irodalomszemlélet alapjait. A két idézett írás egyúttal a kötet nyitó és záró fejezetének tematikáját is jelöli. Közben pedig olyan jelentős kérdésekről esik szó, mint a Tanácsköztársaság művészetpolitikája, a proletkult és avantgarde, a proletárirodalom mibenléte, a realizmus kérdései, jól áttekinthető, szervesen egymáshoz illeszkedő nagy fejezetekben, és

abban a történelmi sorrendben, ahogyan ezek a kérdések a munkásmozgalom magyarországi fejlődésének története során felvetődtek.

A történetiség állandó szem előtt tartása mellett műlhatatlan érdeme a nézetek ütköztetése a szemelvények kiválasztásában, egy olyan, objektivitásra törekvő szerkesztői elv érvényesítése, amely a fejlődés valóságos menetének ábrázolása érdekében nem fél a tévesnek bizonyult állásfoglalások közlésétől. Másik jele az egyensúlyra törekvés – elsősorban a két világháború közötti időszakban – a marxista irodalomszemlélet emigrációban (pl. Réz Andor, Mácsa János, Illés Béla) és hazai környezetben (József Attila, Radnóti Miklós, Fejtő Ferenc) való alakulásának bemutatásában. Néhány helyen viszont, mint Kassák Lajos Kun Bélához írt levele vagy a proletárirodalom platformtervezete esetében célszerű lett volna néhány kiegészítő dokumentum közlése, akár jegyzetek formájában is. Így például Kun Béla előadásából azoknak a részleteknek az idézése, amelyek Kassák levelét kiváltották, vagy József Attila megjegyzései a platformtervezethez.

A könyv azonban nemcsak eszmétörténeti szempontból nagy jelentőségű. Egyúttal értékes hozzájárulás napjaink kritika- és irodalomtörténeti művei hátterének jobb megértéséhez bizonyítván, hogy a bennük leszűrt elméleti általánosítások és tanulságok nem mesterséges konstrukciók, hanem a fejlődés valóságos menetéből leszűrt tapasztalatok alapján jöttek létre.

Kovács József

Vargha Kálmán: Berda József alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1982. Szépirodalmi Kk. 311 l. (Arcok és vallomások)

Az újpesti Zarathusztrának nevezte el egyik 1929-ben megjelent cikkében az Újpesti Szemle Berda Józsefet és a költő rezignált büszkeséggel vállalta is a megjelölést: „Íme, itt állanak, nevetnek: (nem ilyen füleknek) való száj vagyok én.” E néhány egyszerű sorban benne rejlik Berda egész emberi és alkotói magatartásának, belső konfliktusainak lényege. A csavargó lét, az utcai ödöngés, a kötözködés, nyílt színi hangoskodás, a szándékos nevetetés, nem attitűd, olcsó póz, feltűnési viselkedés okozta szereplési mánia volt nála, hanem fékezhetetlen belső kényszer következménye: a magányos – embertársat keres. Találónan jegyezte meg róla egykori kritikusa, Bressz-

tovszky Ede a Népszavában, hogy különöségeire, a szabadszájúságára nem a fenegyerekeskedés, a polgár pukkasztás indította, ne azért „nevez mindent nevén, hogy elképpesse a nyárspolgárt, Berda Józsefnek belső szükséglete a gyermeki őszinteség”. Ez a gyermeki őszinteség rendkívüli kifejezőkészséggel és vaskos, bővérű humorral párosulva a magyar irodalom eredeti és egyedi jelenségévé avatta Berdát.

Ám éppen ez a „jelenség-szindróma” nehezítette és bonyolította az első Berda-monográfia írójának feladatát. Hisz vizsgálódásának tárgya, a csavargó-költő, négy évtizeden át szinte hozzá tartozott Újpest városképéhez. A róla szóló anekdoták, életének egy-egy kalandja, sőt olykor néhány írásos telitalálatának híre is bejárták a pesti szerkesztőségeket, kávéházakat. Ehhez képest viszonylag kevesen és keveset tudtak költészetéről, az igazi, a maradandó értékről. A naiv, gyanútlan és ellenőrizetlen gyermeki őszinteség oly ritka tünet, hogy nem is lehet csodálkozni rajta, ha ennek meghökkentő hatása sokszor háttérbe szorította az esztétikai mérlegelést, a gondolati elemzést. Bár figyelemre méltó, hogy kortársai sorából éppen a legkényesebb ízlésűek, legigényesebbek közül sokan – Kosztolányi, Illyés, József Attila, Ignóus, Bálint György – ismerték fel és értékelték költői tehetségét.

Vargha Kálmán nyilván e realitást érzékelve arra összpontosította erőfeszítéseit, hogy elsősorban Berda Józsefet, a költőt mutassa be a maga jelentőségében és megőrizze ezt a ritka értéket a magyar irodalom, az utókor számára. Tudatosan elhagyta a szórazokoztató sztorikat, a csavargóélet pikareszk mozzanatainak kísértését, amely oly könnyen formálhatta volna írását olvasmányos, népszerű ismertetéssé. Ehelyett a lelkiismeretes és odaadó filozófus önfegyelmével és egyszerűségével mindent alárendelt annak, hogy Berda József költői rangját emelje ki. Ennek szolgálatába állította tudását, széles körű kutatásait, tartós személyi ismerettségüket, a verselemzést, a dokumentumok gyűjtését, a visszaemlékezéseket, a kritikákat, vitákat. Így született meg ez a monográfia, amely nemcsak az első és sikeres vállalkozás, hogy bemutassa Berdát és életművét, hanem meg is határozza a költő helyét a modern magyar lírában.

A szerző kutató és elemző munkája legfontosabb eredményének vélem, hogy gazdagítja – mégpedig igen jelentős, mondhatni alapvető – mozzanattal a Berdáról kialakult képet. „Ezek a versek valósággal kiharsantak” – írta annak idején kicsattanó, zabolálatlan életöröméről Kosz-

tolányi Dezső. A testi örömek dicsőségét zengő, Rabelais-re emlékeztető sorai valóban elementáris erejűek. Ugyanilyen megkapó az a bensőséges, gyermeki alázat, amellyel a természetnek hódol. Amint azt több kritikusa megjegyezte, itt valóban a poverellónak, Isten játékos kedvű fráterjének, Szent Ferencnek alakját idézi fel. De az élvezetek és a gyönyörűség eufóriájában, az ízék mámorát és a természet csodálatát zengő sorok között szerényen rejtőzik csak itt-ott egy-egy utalás, amely mélyebb összefüggésekre mutat. Ez természetes is, hiszen a pörkölt-órák, a vargánya, tinóorrú, fülöke gombák dicsérete, a libák és kacsák bővölete, meg az „Istennel teli bolyongások”, Csobánka, Visegrád, Bakonybél, „az Isten ölében ülő tájak” ámulása a lírai költő szubjektív, személyi élménye és verseiben csak ritkán említi meg, hogy ezt az élményt kollektíven élte meg, hogy a társaság, a barátok, cimborák, partnerek nem egyszerűen környezete, hanem közege volt élete legszébb és legderűsebb pillanatainak. Egy helyen megírja ugyan, hogy „Bartókról, Kodályról beszélgettünk, áradoztunk és / vitatkoztunk s késő éjszakában nagy hevülettel. / Minden savunk a zene hullámaival hőmpölygött / kamasz-boldogan.” Másutt meg elmondja egy fóti találkozásról: „Vörösmartynak hódol rendületlenül e mindig / szébre szomjas baráti kör, mikor évről-évre / találkozik itt a szőlőt érlelő sugárzó / őszben a fóti domb megszentelt tetején, hogy / magába szállván, meghallja a költő legfájdóbb / intelmeit a haza sorsa felől.” E sorok sejtetik, hogy a kocsmá, a piac, az utca, a kirándulások, túl a fizikai gyönyörűségen a humanitásban teljesedtek ki. A magányos csavargó akkor volt boldog, ha megoszthatta örömeit, ha asztalát sokan vették körül, ha a természetet járva a hívek raja követte. Erről tanúskodnak a Vargha Kálmán által összegyűjtött levelezőlapok, üzenetek, értesítések. Hívta, kérlette, olykor agresszívan követelte, hogy barátai keressék fel egy újpesti vagy egy budai borozóban, jöjjenek el egy túrára, jelenjenek meg egy összejövetelen. Rosszallotta, megsértődött, zohorált, ha valaki „igazolatlantul” távol maradt. Ő, aki soha nem tartozott semmilyen organizációhoz, irodalmi áramlathoz, folyóirathoz, de még asztaltársasághoz sem, zokon vette, ha valaki elmaradt a rendezvényeiről. Nemcsak a maga választotta magány elől menekült, mint az „éjszakai kutya”, ki a füstös kocsmák előtt settenge a vidám részegek körül „boldogan várja, hogy meg-megsimogassák durva szórét, vagy tán meg is öleljék” hanem élete végéig kereste a barátokat, a kedvére való

társaságot. Nem született magányosnak, az élet tette azzá. Megvetett minden „embernek csúfolt földi férget”. Ropant igényes volt. Erről tanúskodnak verseinek ajánlásai és összefüggései meghívottainak névsora.

Közéleti magatartása is csak ezen összefüggések ismeretében érthető. Szemlélete, gondolkodása határozott és rendíthetetlen volt. Az önkénnyel, az erőszakkal, a fasizmussal szembeni ellenszegülésében tántoríthatatlan volt. Aláírta 1938-ban az első zsidótörvény elleni tiltakozást. Soha egyetlen sanda sort le nem írt. A legnagyobb szükségben sem küldött verset jobboldali lapnak. A politikában soha nem botlott el az egyébként csetlő-botló, csámpás csavargó. Pedig azt is tudta, milyen szívesen fogadná a jobboldali kurzus a fajlag kifogástalan, angyalföldi születésű proletárköltőt. Nem egy csábítás kísértette az ágyrajárót, a népkönyha látogatóját. Erről szól megrendítő Vallomása, amely megvallva, hogy mily nehéz megőrizni a becsületet „ez alkuvásra hajló ocsmány világban”, bibliai hangon fohászodik az éghez „S bár / gyarló vagyok, mégis arra kérek téged én, igaz / Isten: bélyegezz meg, s vedd el az eszem, vagy / némits meg, ha csak egy pillanatra is / megfedekeznek, mire kötelez az emberség.” S bár igen olvasott, művelt ember volt, és politikailag roppant tájékozott – erről tanúskodik néhány kivételes alkalmi írása, epigrammája – személyhez, párthoz, organizációhoz, ideológiához nem tudott kötődni. Egyik fiatalkori versében ezt írta: „És különben is mit bánom én, ha dilettáns vagy / epigon vagyok. Elsősorban a Lényeget dalolom. / Hogy templomi ömlengéssel vagy káromkodással, / legkevésbé sem fontos.” Ez nemcsak egy életre érvényes esztétika útmutatója maradt, hanem eszmei krédója is. Vargha Kálmán könyvének legfőbb érdeme, hogy Berda Józsefet, mint ezt a Lényeget kereső és kifejező költőt mutatja be.

Vásárhelyi Miklós

Belohorszky Pál: A mulandóság lovagrendje. Bp. 1981. Szépirodalmi Kk. 441 l.

E költői cím komoly elméleti felkészültséggel megírt tanulmányokat rejt. Belohorszky Pál a magyar és a világirodalom különböző korszakait kalandozza be, s elsősorban azt a folyamatot igyekszik tetten érni, ahogy a gondolkodástörténet elemei beszüremkednek az irodalomba, megtermékenyítik az írói gondolkodást, s a születő

műveknek formáló elveivé lesznek. Az irodalomtudományban mind többször esik említés arról, hogy egy-egy korszak filozófiai gondolkodása a következő korszakok művészetén is nyomot hagy, nos, Belohorszky Pál több helyütt meggyőző érvekkel bizonyítja e feltételezés helyes voltát.

Kötete két jól elkülöníthető ciklusra oszlik. Az elsőkben világirodalmi tanulmányokat olvashatunk, Cervantes *Don Quijote*-járól, a *Hamlet* és Duns Scotus bölcséletének összefüggéseiről és a *Vörös és fekete*ről, majd időrendi beosztásban következnek a magyar irodalmi tanulmányok, s aligha véletlen, hogy ez a sor *A csárda romjai* című Petőfi-vers elemzésével veszi kezdetét, hiszen Belohorszky Pál egyik legfőbb törekvése, hogy a magyar irodalomban azokat a műveket és alkotói pályákat vizsgálja, melyekben a nálunk oly kevésbé népszerű bölcséleti gondolkodás elemei is fellelhetők. (Bizonyára érdemes volna kutatásai során a későbbiekben Babitsra is kiterjeszkednie.) *A Haláltánc a vérről* című írásban „Ady Endre lírai kozmogóniájá”-ról olvashatunk, majd egy szellemes és ötletes fejtegetés következik Kosztolányi regényeiről, egy új szempontokat felvető méltatás Vas Istvánról és két igen eredeti dolgozat Juhász Ferenc egy-egy művéről, a *Gyermekek dalokról* és *A halottak királyáról*. Már e rövidke felsorolás is jelezheti, hogy Belohorszky Pál egy gondolati ívet is konstituál a magyar költészetben, s ez a törekvése azért is fontos és tanulságos, mert az irodalmi elemzés a létről való tudás megnyilatkozásaira kevésbé van figyelemmel, s szívesebben keres hatásokat ott is, ahol az író eredeti – esetleg filozófiai kiindulási – gondolatainak kellene nyomába erednie. A szerző különös affinitással fordul azok felé a művek felé, melyekben a modernebb bölcsélet lenyomatait érzi, ugyanakkor azonban olvasóját néhol igencsak nehéz feladat elé állítja, mert a pontosan körülhatárolható, egzakt fogalmakat szívesen oldja fel a maga metaforikus stílusában, s itt-ott olyan vibrálást teremt, amelynek nyugvópontjai nehezen bontakoznak ki. Hadd idézzünk egyetlen példát erre az érzésünk szerint alighanem fölösleges túlbonyolításra az Ady-tanulmányból: „Az én-mítosz Adynál gazdagodik a múltidéző és múltplédkba ágyazódó, biztonság- és küldetésalapot azokban találó megszállottsággal is, és e drámai vagy éppen tragikusnak is felfogható kettősség lesz a legfőbb alap az újfajta érzékenység, az asszociatív élményszimbolizmus indultatosabb kiéléséhez is.” (289. l.) Nyilvánvaló, hogy másodszori olvasásra nagyjából meg is lehet

érteni, mit akar kifejezni a szerző, de midőn egy dolgozatban túlságosan sok ilyen mondatra és kijelentésre bukkanunk, előbb-utóbb veszítünk kedvünkben, ami pedig nagy kár, hiszen Belohorszky Pál valóban a felfedező jótekingony szenvedélyével kalandozik az irodalom és a filozófia vonzó és sokszor félhomályos határterületein. S ugyanakkor megkapónak mondható az a törekvése is, hogy a gondolati elemre koncentrálni nem feledkezik meg a műegészről sem, a korról sem, hanem inkább ezeknek bonyolult ellentmondásait felfejtve igyekszik megragadni azt a művészi lényegét, mely a műalkotásban érzékletessé teszi az elvonatkoztatott gondolatokat, és képekbe vagy más trópusokba öltözteti a létről való bölcselkedést.

Ennek az ellentétéből a szintézis felé törekvő gondolkodásmódnak egyik igen érdekes és a szerző módszeréről is sokat eláruló megnyilatkozása a Hamlet-tanulmány. (Ámbár a Duns Scotus-i „szintézis-gondolat” a Don Quijote-elemzésben is fontos szerepet játszik.) Hiszen Joannes Duns Scotusban a modern keresztény filozófiatörténetesek is az újkori individualista gondolkodás egyik előfutárát látják, kivált abban a meglátásban, hogy az individualitás értelemmel megragadható. Nos, Belohorszky Pál szinte mindvégig az „értelemmel megragadható”, pontosan körülhatárolható gondolati elemek meglétét és kifejeződését igyekszik nyomon követni a műalkotásokban. S nyilvánvalóan valamelyest Duns Scotus hatására, illetve az általa történt megihlettségére gondolhatunk akkor is, amikor módszerét áthatja az intuitív szemléletre való fokozott figyelem.

Már jeleztük bizonyos aggályunkat Belohorszky Pál előadásmódjával kapcsolatban. Hadd tegyük azonban hozzá ehhez, hogy bizonyos pontokon ez a költői, metaforikus, áthévelt előadásmód szinte rímel az elemzett szövegre. Bár több ponton alighanem ki lehetne egészíteni azokat a fejtegetéseit, melyek során Kosztolányi regényeit elsősorban az esztétikum oldaláról közelíti meg, mégis azt kell mondanunk, hogy ez az írása a kötet legszebb, legjobban megszerkesztett darabja (s egyben annak is bizonyossága, hogy Kosztolányi jó néhány regénye igazi remekmű, hiszen új és új arcát mutatja az elemzőnek, mindig a szerint, honnét közeledik az hozzá, milyen kiindulópontot választ elemzéséhez). Szellemes az a végkövetkeztetés is, hogy az író „a döntő kérdést mindig megválaszolatlanul hagyja”, s két-vagy háromértelmű nyitott kérdést állít az olvasó elé, akiben a regény mondanivalója és

szándéka így tovább zeng és állásfoglalásra kész-teti.

Belohorszky Pál bölcséleti megközelítése különösen jól és eredményesen kamatozik Juhász Ferenc műveinek elemzésekor. A *Gyermekdalok* kapcsán jó kiindulási pontot választott, amikor azt hangsúlyozza, hogy a modern művészet egyik legfontosabb feladata, hogy tudatosítsa – vagy legalábbis tudatosítani próbálja –, ami a tudás számára még hozzáférhetetlen. Ilyenformán Juhász Ferenc versépítkezésének sok olyan vonatkozását teszi intuitíve érzékelhetővé, amit a ráció aligha tudna megragadni. S hasonlóan fontos a szerzőnek az az értelmezési kísérlete, ahogy Juhász Ferenc szerep- és küldetés tudatát méltatva rámutat annak korszerű, modern elemeire, s meg-

húzza azokat a szálakat, melyek a költőt a század nagy formabontóihoz és formateremtőihez kötik, anélkül persze, hogy itt a régi értelemben vett hatásokra kellene gondolnunk.

Amikor a *Mítosz, allegória, szimbólum* című bevezető tanulmányában Belohorszky Pál tisztázni igyekszik e fogalmakat, egyben modern értelmezésükre is kísérletet tesz. Kötetének azonban mindvégig ez az alaphangja: a létet értelmezni vágyó ember érzékenységével közelít a művészetekhez, hogy azokban is felmutassa a hasonló törekvéseket s a mind teljesebb gondolati fegyvertet, mely e nehéz és ellentmondásos létben tájékozódni segíthet.

Rónay László

e Tamás nyolcvanéves

... Az öregség leghatalmasabb védőfegyvere a tudományokkal való foglalkozás és az erénynek gyakorlása; ezek ugyanis, ha minden időben foglalkoztunk velök, miután sokáig és sokat éltünk, bámu- s gyümölcsöket teremnek...” E „bámulatos gyümölcsöket” számlálgatva igazat adhatunk Ciceró- , ha a nyolcvanesztendő Esze Tamás életútján végigtekintünk, köszöntése alkalmából. Eltekintve l, hogy vele kapcsolatosan félve írom le az öregség szót, tudnunk kell: nála a tudományokkal való alatoskodás nem a fiztes kort megért tudós önvédelme, hanem létforma. A pályára lépése óta.

lgényességét a felkészülésben mi sem jelzi jobban, mint hogy egyidejűleg végezte a református ógiai akadémiát s a bölcsészeti kar magyar–történelem szakát. Így olyan teológiai-egyház-történeti kozottságra tett szert, ami kiegészítette a történész más irányú képzettségét. 1924 és 1948 között dlelkészi szolgálatot végzett Balassagyarmaton, Kisvárdán, Debrecenben, Vésztőn, majd Szankon yöngyösön volt a gyülekezet lelkésze. A református egyház levéltárainak gondozása után egy évet v tanítással az egyháztörténeti tanszéken töltött, majd megválasztották a Duna-melléki Egyház- llet főgondnokává, mely tisztségét immár negyedszázada tölti be – egyház és állam közmegele- ésére.

Bizonyára illetlen gondolat a köszöntés ünnepi perceiben azt latolgatni, mennyivel lett volna szegé- bb a magyar művelődéstörténet, ha Esze Tamás nem lép ki a két világháború közötti vidéki lelkész- izmatikus szerepéből, s nem vállalkozik – kétszer is, 1943-ban és 1958-ban – az Egyháztörténet c. óirat beindítására, egyben az egész pálya tudományos irányba történő módosítására. Ezért inkább, lkalmához illően, ám a teljességre törekvést meg sem kísérelve, csak a körvonalait jelezzük annak endkívül széles körű tudományos munkásságnak, amelyet Esze Tamás egyházi funkciója és ádi hagyománya determinált. Az egyes dolgozatok felemlítésére a hely kevés, a témakörök alapján kozódva jobban eligazodhatunk az életút ösvényein.

Az egyháztörténész-teológus Esze Tamás vizsgálata tárgyává tette a hazai protestantizmus szinte den fontos kérdését. A Heidelbergi Káté magyarországi történetéről éppúgy írt, mint a Debreceni putáról. Dávid Ferenc, Kálmáncsehi Sánta Márton, Melius Juhász Péter munkásságát egyaránt ele- zte, s nem került meg az irányzatok harcának kérdését sem. A javarészt ismeretlen lelképásztorok telen sírjait” éppúgy feltárta az időben, amiként nevet adott a névtelen kuruc vitézeknek – folya- dványaik alapján. Az egyháztörténész látóköre és érdeklődése kitágult az évek során s az anyaggal ó ismerkedés révén, s Esze Tamás a művelődéstörténész komplexebb feladatát vállalta magára. g van a reformáció-ellenreformáció korának irodalmi figurái közt olyan, akiről ne ejtett volna szót izegedi Kis Istvántól Mikes Kelemenig –, s levéltári bűvárlatai nyomán új nevekkel gazdagodott iro- omtörténetírásunk (Ujváry Tamás, Csuzi Cseh József). Érdeklődési körében a líra; próza, dráma massága megbonthatatlan, s ha a líra dominál, az az anyag természetéből adódik. Könyvtörténeti útmányai – akár a kolozsvári, akár a debreceni tipográfia történetére gondolunk, vagy a kitűnő fel- erésű *Kolozsvári könyvek Baranyában* c. dolgozatára – mindig alaposak s úttörő jellegűek, de ltán sorakoznak melléjük a zenetörténeti, sajtó- vagy éppen orvostörténeti tanulmányok is. Az isko- vagy a peregrináció-történet kapcsán írtak ugyancsak nélkülözhetetlenek a korszakkal foglalkozók mára.

Esze Tamás rendkívül sokirányú, hatalmas anyagmozgatással járó munkásságából is kiemelkedik nban két nagy – egymástól elválaszthatatlan – téma. Az egyiket egy tanulmánya címével jelöl- jük meg: *A kuruc költészet problémái*. Ez beletartozik abba a másikba, amely tulajdonképpen az e Tamási életmű terjedelmesebb része: kiterjed a kuruckor egész területére, társadalmának minden

rétégére, a kor műveltségére (irodalmára, zenéjére, orvosaira stb.), hadszervezetére, eseménytörténetére – de elsősorban és főként Rákóczi személyére, szellemiségére és tevékenységére irányul. S míg az összegző tanulmányok készültek, szerzőjük a több évtizednyi levéltári-könyvtári kutatással, anyagfeltárással és forráskiadással járó áldozatos munkától sem riadt meg.

Esze Tamásban – akinek még e történelmi patinájú név hátrányaival is meg kellett birkóznia, mégpedig legelőször családon belül –, rendkívül puritán, racionalista szakembert ismerhettek meg és tisztelhetnek mindazok, akik közelebről figyelhetik munkamódszerét. A bibliográfus Gulyás Pál, a debreceni történészprofesszor Szabó István mellett Hóman Bálint, Horváth János és Gombocz Zoltán példamutatása alakította ki ezt a tudósi karaktert. Az adatszítelő, a tényekhez makacsul ragaszkodó kutatóé. Azét, aki nem tud továbblépni, amíg a hiányzó adatokat – ha kell, több évig, évtizedig tartó kutatással, a problémára vissza-visszatérve – fel nem tárja, azét, akinek hitvallásává lett mesterei tanítása: „Nincs jelentéktelen adat, csak rossz történész van.” Ezzel a minden apró adalékot megbecsülő kitartó következetességgel gyűjti Esze Tamás ma is választott területe tényeit-adatait. Szemünk láttára dagad egy-egy téma dossziéja akár öt évtized múltán is. Az már a nagy tárgyismerettel rendelkező, összefüggéseket felismerő igaz tudós munkásságának velejárója, hogy tanulmányai mégsem válnak pozitivistá adathalmazzá, hanem szervezülve egységes rendszerbe állnak adatai, s érdekes, izgalmas, újdonságokban bővelkedő írások kerülnek ki tolla alól. Nem tartozik a koncepciógyártó szakírók közé, tanulmányai szorosan kötődnek a feltárt anyag közléseihez. Minden állítását igyekszik hiteles dokumentummal igazolni. Nála a szintézis nem monográfiákban, hanem tanulmányokban megy végbe.

Különös, de az eddigiekből talán következik is az ellentmondás: Esze Tamás tudományos tevékenységének legfőbb erénye egyben annak gátja is. A minden láncszemet szigorúan helyére illeszteni akaró lelkiismeretes gondosság elnapolja a nagyobb szintézis megteremtésének lehetőségét. Monográfiákra gondolnánk mohón. . .

Esze Tamás pályafutása során – talán a prédikátor elődök példamutatása nyomán, de talán azért is, mert csak egyszer, rövid időre juthatott katedrához – többször is „iskolán kívül” teremtett kapcsolatot az ifjúsággal. Sokakat látott el, önzetlenül, témával, s a hozzávaló anyaggal. Egyik szép példája ennek a szegedi fiatal textológus munkacsoport *Peregrinuslevelek* c. munkája, mely az ő ötletéből nőtt köteté, s talán újabbak is követik majd. Ma is többen keresik fel a korszakkal foglalkozó fiatal kutatók közül s nem távoznak tőle üres kézzel, jó tanács nélkül.

Esze Tamás több évtizedes fáradozatlanlansággal, kitartó munkával páratlan mennyiségű és minőségű anyagot gyűjtött össze, másolt le, rendszerezte kedvelt korszakából. Nyolcvanadik születésnapján szívből kívánjuk, hogy mozgósítva kutatási eredményeit, betakaríthassa munkája „bámulatos gyümölcseit”.

A ház már áll. Alapjai biztosak, falai erősek. De a tető még hiányzik. Annak felrakásához, a tervek közt szereplő tanulmánykötetek megírásához-összeállításához adassék: erő, munkakedv, egészség.

Jankovics József

Borsa Gedeon hatvanéves

Az irodalomtörténészek nevében ezúton köszöntjük tisztelettel és szeretettel korunk kiemelkedő magyar bibliográfusát és könyvtörténészét, az Országos Széchényi Könyvtár tudós könyvtárosát.

Tudományos munkássága különösen 1961 óta bontakozott ki, s hozott jelentős eredményeket, amióta az OSZK-ban a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című bibliográfiai vállalkozás vezetésével bízták meg. Kitűnő szervezőkészsége nyomán – amely már korábban is megmutatkozott –, valamint a rá jellemző gondos precizitással és következetességgel kimunkált elvek gyakorlati megvalósításával – megszületett az *RMNy* I., és II. kötete (Budapest 1971, 1983), és sinnen vannak a további kötetek is. Ennek, a régi magyarországi művelődés kutatói számára nélkülözhetetlen, egyedülálló részletességű bibliográfiai kézikönyvnek az első kötete méltán érdemelt 1972-ben akadémiai díjat.

Borsa Gedeon a bibliográfiai munkálatok minden részfeladatából mindig is igen aktívan kivette részét. Önzetlen lelkesedéssel és hallatlan módszerességgel kutatta fel hazai és külföldi gyűjteményekben az 1801 előtt megjelentetett hazai nyomtatványokat. E munka során sok értékes dokumentumot fedezett fel. Legyen elég ehelyütt „csak” az utóbbi évek irodalom-, zene-, egyház- és nyomdatörténeti szempontból legfontosabb felfedezésére utalnunk: Huszár Gál 1560–1561-ben kiadott énekes-

könyvére, amelyet Borsa Gedeon 1975-ben a stuttgarti Württembergische Landesbibliothek-ban talált meg.

Mint bibliográfus a Szabó Károly által megkezdett úton halad, könyv- és nyomdatörténészként pedig Fitz József utódjának tarthatjuk. A régi könyvekre irányuló, több évtizedes kutatásai fejlesztették ki benne azt a képességet, hogy a nyomtatványok formai sajátosságait elemezve, sokszor egy-egy lapnyi töredékből is olyan következtetéseket tud levonni, amelyekhez más úton, más diszciplínák kutatói nem képesek eljutni. Számos magyar és idegen nyelvű tanulmányban publikálta eme újszerű megközelítéssel elért eredményeit XV–XVIII. századi nyomdánk és nyomdászaink működésére, termékeire vonatkozóan. Módszerével iskolát is teremtett. Könyvtáros kollégái és tanítványai köréből verbuválódott lelkes gárda munkálkodik vezetésével a XVI–XVIII. századi hazai nyomdák betűtípus-repertóriumának elkészítésén.

Az európai könyvkultúrára vonatkozó munkáinak – mivel érdeklődési köre nem szűkül le a hazai nyomdász- és könyvtörténetre – legjelentősebb gyümölcse a *Clavis typographorum librorumque Italiae 1465–1600*. (Budapest–Baden-Baden 1980) című kézikönyv. Nemzetközi tekintélyének és elismerésének szép bizonyítéka, hogy a wolfenbütteli *Arbeitskreis für Geschichte des Buchwesens* igazgatásával megbízott 14 fős gremium egyik tagja.

Kitűnő és páratlan szaktudása hihetetlen munkabírással párosul. Végtelenül igényes munkatársaival és elsősorban önmagával szemben. Ugyanakkor mindig is segítségre készen, jóindulattal és tapintattal kíséri mások munkáját. Nem tűz ki mindenki, akinek megadatott, hogy hosszabb vagy rövidebb ideig irányításával munkálkodjék, hálaival gondol rá mint önzetlen szakmai segítőjére és humánus főnökre.

Születésnapjára e lap hasábjairól is szeretettel kívánunk további sikerekben és eredményekben gazdag, egészséggel teli évtizedeket a bibliográfiai és könyvtörténeti kutatások további felvirágoztatására és mindannyiunk örömére!

Vásárhelyi Judit

Kiss József hatvanéves

Tudományos pályája a kéziratos énekeskönyvek vizsgálatával indult. Doktori disszertációjának tárgya a Dersi Biás daloskönyv volt. A közzöntököt tartalmazó, XVIII. századi, erdélyi daloskönyvről írott tanulmányában sok érdekes, elvi értékű megállapítást tett a népköltészet sajátosságairól. A kéziratos énekköltészetben való jártasságát első, igazán nagy szabású publikációjának készítésekor, Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteményének kritikai kiadásában hasznosította: ő gondozta az ő és új, mintegy ötödfélszáz énekek szövegét és írt hozzájuk összehasonlító jegyzeteket.

Életművének legnagyobb része azonban a Petőfire vonatkozó kutatások eredményeiből áll. Munkásságának terjedelmét nem is lehet teljesen átlátni, tudjuk pl., hogy évekig dolgozott egy teljességre törekvő Petőfi-bibliográfián, előbb a megjelenés reményében, majd a megjelenés reménye nélkül. Nagy része volt a második Petőfi kritikai kiadás befejezésében – négy impozáns kötet munkatársa volt –, majd a harmadik elindításában, amelyből eddig a versek első kötete jelent meg. Olyan alapkutatót végez tehát, amely nagyon időigényes tevékenység és ezért többnyire a tudománynak, nem pedig a tudósnak hoz hasznát. Kiss József azok közé a tudósok közé tartozik, akiknél mindig a tudomány szempontjai állnak előtérben: szövegkiadásait és más műveit kifogástalan pontosság, az adatok teljessége és logikus elrendezése jellemzi. A tudomány iránti odaadása, segítőkészsége legendás. Gondosan végigolvassa mániás Petőfi-kutató öregurak több ezer oldalas dolgozatait: hátha van bennük egy-két használható adat. Petőfi életművével kapcsolatban alighanem mindent tud, amit ma filológusnak és textológusnak tudni lehet, ha kérdezzük tőle valamit, válaszai miniatűr tanulmányokkal érnek fel.

Lelkes oda- és bölcs megadással végzi társadalmi munkáit is. A Textológiai Bizottság társelnöke, részben neki köszönhető tehát, hogy a kritikai kiadások ügye, változó lendülettel ugyan, de halad előre és elsősorban az ő titkári tevékenységének az eredménye, hogy az Intézet szakszervezeti munkájának immár városszerte is jó híre van.

A gyakran fárasztó és szárazító munkákat a humor nedvével ellensúlyozza. Akinek alkalma volt már Kiss Józseffel egy kis „karintizásra” vagy „svejkezésre”, az tudja, hogy milyen mély érzéke van a

humor, a komikus iránt. De ő ezt is a tudomány érdekében hasznosítja: megvédendő kandidátusi téziseit – stílszerűen – a komikum tárgyköréből készíti.

Ehhez és a többi munkájához szívből kívánunk mindannyian jó egészséget és sok sikert.

Stoll Béla

Lukácsy Sándor hatvanéves

Lukácsy Sándor a felszabadulás után kibontakozó új magyar értelmiség vezető képviselőjeként indult pályáján. 1923. április 11-én született Csornán, az Eötvös Kollégium tagjaként a budapesti egyetemen végezte tanulmányait, majd hamarosan a fiatal magyar értelmiség folyóiratának, a Valóságnak szerkesztői között dolgozott. Nagy szerepet vállalt a felszabadulást követő esztendőik irodalmi és közéleti vitáiban, később a könyvkiadás szervezésében a Népművelési Minisztérium könyvkiadó osztályának vezetőjeként. Értékes munkát végzett a magyar történelem és irodalom forradalmi hagyományainak gondozásában, antológiákat szerkesztett, szöveggyűjteményeket és irodalomtörténeti dokumentumokat adott közre, általában a reformkor és a szabadságharc időszakából. Közéjük tartoznak *Kossuth zászlaja alatt* (1951), *Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig* (1952), *Kossuth* (1952), *Rabszolga Washington sírjánál* (Kossuth emigránstársainak írásai Amerikáról, 1953), *A halhatatlan szabadság dala* (Írások Petőfiről, 1953), *Kortársak nagy írókról* (1954, 1956) című kiadványai, illetve a Balassa Lászlóval közösen sajtó alá rendezett *Vörösmarty Mihály. 1800–1855* (1955) című irodalomtörténeti dokumentumgyűjtemény. Közreadta, illetve kísérő tanulmánnyal látta el Eötvös Károly (1952), Bajza József (1954), Váli Mari (1955), Papp Dániel (1957) a reformkori életképirók (1958), Erdélyi János (1961), Vajda Péter (1972) és mások műveit, sajtó alá rendezte Eötvös József Szalay Lászlóhoz írott leveleit (1967), *Szamártestamentum* címmel összeállította a középkori francia mesék és boházatok antológiáját (1962). Közben közéleti vitákban hallatta szavát, folyóiratszerkesztésre készült, részt vállalt az ötvenes évek közepének irodalompolitikai küzdelmeiben. Nagy szerepe volt abban, hogy irodalomtörténetírásunk megszabadult a szektás-dogmatikus gondolkodás kötelező sablonjaitól.

A hatvanas évek elején az Irodalomtudományi Intézetben folyó Petőfi-kutatások irányítója, az Intézet tizenkilencedik századi kutatásokkal foglalkozó osztályának vezetője lett. A tőle megszokott lendülettel fogott hozzá a költő világnézetének irodalomtörténeti vizsgálatához és bemutatásához. Idehaza és külföldön végzett kutatásai nyomán a francia szocializmus ideológusainál fedezte fel Petőfi Sándor forradalmi eszméinek forrását, ekkor jelentek meg *Petőfi és Cabet* (1966), illetve „... és piros zászlókkal” (1967–1968) című tanulmányai. A megújuló Petőfi-kutatások eredményeként szerkesztette – Varga Jánossal együtt – a *Petőfi és kora* (1970) című tanulmánykötetet, s reformkori irodalmunk gondozásának jegyében rendezte sajtó alá egy-egy kölcsével (*A Hymnus költője*, 1974), illetve Vörösmartyval („Ragyognak tettei...”, Horváth Károllyal és Szórényi Lászlóval közösen, 1975) foglalkozó tanulmánygyűjteményt. Tudományos eredményei feltűnőek voltak, a viták persze nem maradtak el: Lukácsy Sándor összefoglaló munkája azóta is az íróasztalfiókban várja a kiadói érdeklődést, remélhetőleg ennek a várakozásnak nem kell sokáig tartania. Voltak esztendőik, midőn úgy tetszett, hogy Lukácsy visszavonulóban van a tudományos közélet vitáiból, munkássága mostanában élénkült meg ismét: irodalomtörténeti „kincsásaival”, elfelejtett írók körül végzett felfedező munkájával, kritikai és képzőművészeti tanulmányaival mind gyakrabban találkozunk a folyóiratokban. Hatvanadik születésnapján ehhez a megújuló munkához kívánunk neki fiatalos kedvet és friss erőt.

Pomogáts Béla

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája 1982.

I. Összefoglaló művek

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1945–1975. IV.

A határon túli magyar irodalom. Szerk.: Béládi Miklós. Irták Béládi Miklós, S. Benedek András, Bori Imre, Csanda Sándor, Kántor Lajos, Kovács Vilmos, Láng Gusztáv, Pomogáts Béla, Rónay László, Szeli István. A szerkesztő munkatársai Pomogáts Béla, Rónay László, R. Takács Olga. Bp. 1982. 463 l.

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET BIBLIOGRÁFIÁJA

Szerk.: Vargha Kálmán és V. Windisch Éva.

6. Botka Ferenc–Vargha Kálmán: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 1905–1945. Személyi rész I. A–K. A szerkesztésben részt vett Szerb Antalné. A kötet munkatársai B. Hajtó Zsófia, Stauder Mária. Bp. 1982. 959 l.

II. Az Intézet kiadványsorozatai

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

Szerk.: Bodnár György

105. Rubin Péter: Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849). Bp. 1982. 179 l.

106. Kulín Ferenc: Hódíthatatlan szellem. (Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről). Bp. 1982. 151 l.

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

Szerk.: Varjas Béla

Joannes Sambucus Emblemata Antverpine 1564. Kiad. Varjas Béla. A kísérő tanulmányt írta August Buch. Bp. 1982. 240 lev. + 43 l.

„STUDIA HUMANITATIS”

Szerk.: Klaniczay Tibor

4. Dán Róbert: Matthias Vehe-Gliorius, Life and work of a radical antitrinitarian with his collected writings. Bp.–Leiden 1982. 403 l.

5. Antitrinitarianism in the second half of the 16th Century. Kiad.: Dán Róbert–Pirnát Antal. Bp.–Leiden 1982. 351 l.

IV. Intézeti sorozaton kívül megjelent művek

Többszerzős intézeti tanulmánykötetek

„Tájkép repedésekkel” A társadalmi értéktudat változásai novellaelemzések tükrében. Szerk.: Erdődy Edít, Karafiáth Judit, Veres András. Bp. 1982. 215 l.

Monográfiák és egy szerzős tanulmánykötetek

- Béládi Miklós: Az értelem-alapító. Négy írás Németh Lászlóról. Békéscsaba 1982. 63 l. (Új Auróra füzetek.)
- Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben. Bp. 1982. 336 l.
- Rónay László: Szabálytalan arcképek. Bp. 1982. 445 l.
- Széles Klára: Vajda János. Bp. 1982. 230 l. (Nagy Magyar Írók)
- Varga József: Ady és műve. Bp. 1982. 421 l.
- Vargha Kálmán: Berda József alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1982. 311 l. (Arcok és vallomások)
- Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp. 1982. 375 l.

Bibliográfiák

- A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája 1956–1980. Összeállította: B. Hajtó Zsófia. Bp. 1982. 60 l.

Irodalomtörténeti összefoglalások, intézeti részvétellel

- Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Bp. 1982. 664 l.
- A magyar irodalom története. Szerk.: Klaniczay Tibor. Irta: Nemeskürty István, Orosz László, Németh G. Béla, Tamás Attila, Görömbei András. A bibliográfia Tótor Ildikó munkája. Bp. 1982. 486 l.

Tankönyvek

- Szegedy-Maszák Mihály–Veres András–Bojtár Endre–Horváth Iván–Szörényi László–Zemplényi Ferenc: Irodalom a gimnáziumok III. osztálya számára. Bp. 1982. 455 l.

Szövegkiadások és antológiák

Bata Imre

- Szép versek 1981. Kiad.: B. I. Bp. 1982. 547 l.

Béládi Miklós

- Illyés Gyula művei. I–III. Kiad.: B. M. Bp. 1982. 834, 910, 944 l. (Magyar Remekírók)

Klaniczay Tibor

- Janus Pannonius – Magyar humanisták. Kiad.: K. T. Bp. 1982. 1412 l. (Magyar Remekírók)

Reisinger János

- Katona Lajos: Folklór-kalendárium. Kiad.: R. J. 1982. 480 l.

- Világsemlélet és irodalom. A magyar marxista irodalomsemlélet kialakulásának dokumentumaiból. Kiad.: Szabolcsi Miklós–Illés László–József Farkas. Bp. 1982. 360 l.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. IV. 8. – Terjedelem: 12,25 (A/5) ív
83.11956 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Бартók, И.</i> : Две венгерские церковные реторики из XVII века	447
<i>Четри, Л.</i> : Полемика Д. Бержени с рецензией Ф. Кёлчен	463
<i>Лендель, Д.</i> : Quirgoquo и quidrgoquo в жизни и творчестве Мора Йокаи	482

Краткие сообщения

<i>Сёни, Э.</i> : Автор одного из соборных песнопений XVI века	501
<i>Бичкеи, И.</i> : Риторическое образование и стиль прозы Ф. Фалуди	508
<i>Кокши, Дь.</i> : К истории прокламации Наполеона	514
<i>Мико, П.</i> : Роль Йожефа Мартона в переводе прокламации Наполеона	518

Документация

<i>Сабо, А.</i> : Фрагмент типографической рукописи Вижойской библии	523
<i>Вёрши, И.</i> : Письмо Шамуэля Кёлешери младшего цюрихскому профессору Шойццеру	527
<i>Энеди, Ш.</i> : Переписка Дьёрдя Аранки и Шамуэля Срога	529
<i>Будаи, Балог Ш.</i> : Интимные письма Дежё Сабо	536

Обзор

Лех Шчуцки: Два мыслителя-еретика из XVI века: Якобус Палеологус и Кристиан Франкен (<i>Балаж, М.</i>)	548
Исследования о Ф. Ракоци (<i>Янкович, Й.</i>)	552
Виктор Юлов: Михай Фазекаш (<i>Фрид, И.</i>)	555
Янош Эрден: Философские и эстетические сочинения (<i>Давидхази, П.</i>)	559
Юдит Маркус-Тар: Тьомас Манн и Георг Лукач (<i>Швейцер Пал</i>)	565
Рожа Кочиш: Ценностный идеал в художественных произведениях Л. Немета (<i>Олас, Ш.</i>)	568

Хроника	581
---------	-----

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postátalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114 Ft

1 szám ára: 19 Ft

Index szám: 25 401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Bartók, I.</i> : Deux rhétoriques hongroises ecclésiastiques du XVII ^e siècle	447
<i>Csetri, L.</i> : Les discussions de Berzsenyi avec l'analyse de Kölcsey	463
<i>Lengyel, D.</i> : Le quiproquo et le quidproquo dans la vie et dans les oeuvres de Jókai	482

Bulletin

<i>Szőnyi, E.</i> : L'auteur d'un chant d'assemblée du XVI ^e siècle	501
<i>Bitskey, I.</i> : L'instruction rhétorique et le style en prose de Ferenc Faludi	508
<i>Kókay, Gy.</i> : A l'histoire de la proclamation de Napoléon	514
<i>Mikó, Mme Pál</i> : Le rôle de József Márton dans la traduction de la proclamation de Napoléon	518

Documents

<i>Szabó, A.</i> : Un fragment du manuscrit de presse de la Bible de Vizsoly	523
<i>Vörös, I.</i> : La lettre de Samuel Köleséri jeune à Scheuchzer, professeur de Zurich	527
<i>Enyedi, S.</i> : La correspondance de György Aranka et Samuel Szrógh	529
<i>Budai Balogh, S.</i> : Les lettres intimes de Dezső Szabó	536

Revue

Szczucki, Lech: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken) (Deux penseurs hérétiques du XVI ^e siècle: Jacobus Palaeologus et Christian Francken) (<i>Balázs, M.</i>)	548
Études sur Rákóczi (<i>Jankovics, J.</i>)	552
Julow, Viktor: Mihály Fazekas (<i>Fried, I.</i>)	555
Erdélyi, János: Filozófiai és esztétikai írások. (Écrits de philosophie et d'esthétique) (<i>Dávidházi, P.</i>)	559
Judith Marcus-Tar: Thomas Mann und Georg Lukács. (Thomas Mann et Georg Lukács) (<i>Schweitzer, Pál</i>)	565
Kocsis, Rózsa: Minőségesszmény Németh László szépirodalmi műveiben. (L'idéal de la qualité dans les oeuvres de belles lettres de László Németh) (<i>Olasz, S.</i>)	568
Chronique	581

